Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

X HADERSLEV STIFT

UDGIVET AF
A. PONTOPPIDAN THYSSEN

Hefte 1 Indledning

H. V. Gregersen: Af Slesvig stifts historie 9 - Urban Schrøder: 1850-64 19 - Jens Holdt: 1864-1920 27 - Asger Nyholm: Bertel Godt 42 - Henry Petersen: Th. Kaftan 48 - Anders Malling: Den sønderjydske salmebog 58 - Urban Schrøder og J. H. Schjørring: Tiden efter 1920 61 - Bispernes data, stiftets inddelinger 73 - Olav Christensen: Haderslev frimenighed 75 - Fr. Jessen: De tyske frimenigheder 82.

ÅRHUS 1977

Foreløbigt forord

Efter flere års pause søges Paul Nedergaards præste- og sognehistorie nu afsluttet med det manglende bind om Haderslev stift. Standsningen skyldes to dødsfald: Paul Nedergaard døde 1970, og J. Juul Sørensen, der overtog redaktionen, nåede kun at udsende den sidste del af Ribe stift og et supplementshefte inden sin død i 1974.

Da det ikke lykkedes at finde andre afløsere, har jeg på patronatets opfordring påtaget mig udgivelsen af bind X om Haderslev stift. Det skete ikke uden betænkeligheder, bl.a. fordi jeg ikke hidtil har haft med værket at gøre, og kun på grundlag af støtte eller tilsagn om støtte fra forskellige fonds og en række medarbejdere. Det økonomiske grundlag er beskedent, og både udgiveren og bidragyderne fra stiftet medvirker alene af interesse. Men Haderslev stift bør ikke mangle, og Paul Nedergaards store arbejde fortjener en afslutning.

Der regnes med, at bind X vil omfatte ca. 10 hefter a 80-100 sider (svarende til 160-200 alm. bogsider), og det vil udkomme med ca. 2 hefter pr. år. Det sidste hefte vil - som hidtil - indeholde forord, indholdsfortegnelse og registre samt en fortegnelse over de fonds, der har støttet udgivelsen. Den af Paul Nedergaard planlagte særudgave om Sønderjylland fik ikke tilstrækkelig tilslutning, men da den sønderjyske del af Haderslev stift vil udkomme først, vil de forholdsvis få abonnenter på særudgaven kunne etablere en sådan.

Indholdet af bind X vil stort set svare til de foregående og således især behandle tiden efter 1849-50. Det vil dog uundgåeligt få et vist særpræg, bl.a. ved selvstændige afhandlinger af enkelte forfattere. Dette gælder hele det indledende hefte, der handler om stiftet i almindelighed, dog med hovedvægten på den sønderjyske del. Den nordlige del hørte før 1922 til Ribe stift og dækkes for så vidt af indledningen til bind IX. Også andre forhold end de behandlede kunne inddrages, men de foreliggende afhandlinger repræsenterer det opnåelige og tilsammen en belysning af væsentlige træk af stiftets forhistorie og historie.

Til slut en tak til fru Ulla Lykke Rasmussen, Lyngby, der vil varetage ekspeditionen, og til lektor, dr. phil. G. Japsen og professor, dr. phil. Chr. Thodberg, der har påtaget sig at revidere regnskabet.

Århus, i april 1977

A. Pontoppidan Thyssen

SLESVIG STIFTS HISTORIE TIL 1850

Af H. V. Gregersen

Stiftets ældre historie

Hovedparten af det gamle Sønderjylland fra Kongeåen til Ejderen hørte kirkeligt set under biskoppen af Slesvig. Kun det vestlige Nordslesvig fra Vidåen til Kongeåen samt øerne Als og Ærø hørte andetsteds hen, nemlig henholdsvis under Ribe og Odense.

Det langstrakte Slesvig stift mellem Kolding og Kiel var opdelt i forskellige administrative distrikter. Egnen omkring selve stiftsstaden, samt alt land mellem Slien og Ejderen (»inter Slyam et Eidoram«) udgjorde domprovstens embedsområde under navn af »Præpositura Major«, men derudover havde domprovsten også i senmiddelalderen Ellum syssels provsti, der omfattede det sydlige Nordslesvig (Rise, Lundtoft og Slogs herreder samt Sundeved) og Kær herred i Sydslesvig.

Den slesvigske ærkedegns område, »Archidiaconatus«, omfattede herrederne fra Bov til Slien, d.v.s. hele Angel, samt af det nuværende Nordslesvig Bov sogn, der lå i Vis herred. Kantorens område var provstiet Strand med de nordfrisiske øer undtagen Sild, og endelig var der også på fastlandet et par små frisiske provstier, nemlig Vidå og Ejdersted. Alle de nævnte områder havde det tilfælles, at de blev styret fra stiftsstaden Slesvig.

Med den allernordligste del af stiftet, fra Genner bugt til Kolding fjord, forholdt det sig imidlertid anderledes. Det var det haderslevske kollegiatkapitels område, det såkaldte »Præpositura Barwithsysæl«, Barved syssels provsti.

»Det slesvigske bispedømmes historie fører os i sin begyndelse lige ind i midtpunktet af hele Danmarks, ja til en vis grad også af det øvrige Nordens kirkehistorie«, har kirkehistorikeren Johanne Skovgaard med rette sagt. Det er simpelthen fortællingen om det danske folks kristning, der her tager sin begyndelse. Det var til Slesvig/ Hedeby, at Ansgar ankom i 826, og herfra bredte missioneringen sig videre til Ribe og til det øvrige land.

De første bisper, vi kender i Slesvig, var som regel tyskere (frankere eller sachsere), og det er først efter oprettelsen af ærkesædet i Lund i 1103, at danske navne begynder at vinde frem. Det nordiske ærkebispedømme betød også, at Ejder-grænsen blev trukket skarpere op.

Af de ældre Slesvig-bisper har især bisp *Valdemar* (1179-1192) fået en plads i Danmarks-historien. Han var en illegitim søn af Knud Magnussen. Som biskop viste han iver og dygtighed for at fremme kirkens sag. Han stiftede således cistercienserklosteret *Guldholm* i Angel og fik med Absalons hjælp bispetienden indført. Men da den unge *hertug Valdemar* (senere Valdemar Sejr) kom til Slesvig i 1187, udbrød der efter få års enighed en voldsom strid, uden at vi nærmere kender baggrunden for denne. Bisp Valdemar søgte støtte hos den tyske Hohenstaufer-slægt og den schauenburgske greveslægt af Holsten, samt hos Sveriges og Norges konge og gjorde et forsøg på at lade sig udråbe til konge. Dette oprørske foretagende mislykkedes totalt, og bisp Valdemar måtte tilbringe 14 år i fangenskab på Søborg slot i Nordsjælland. Først i 1206 blev han løsladt mod løfte om at forlade Danmark. Han døde i Citeaux i 1236.

Med den tidligere dekan i Lübeck, *Johann Bokholt,* kom i 1308 atter en tysker ind på Slesvigs bispestol, og denne udvikling fortsatte - med en enkelt undtagelse (bisp Niels eller Claus Brun, 1351-1370) - helt til efter Treårskrigen. Johann Bokholts bispetid faldt sammen med det danske kongedømmes dybeste forfaldstid og de holstenske grevers store indflydelse i landet nord for Ejderen, og snart efter lader det sig påvise, at domkapitlet i Slesvig blev fortysket. I løbet af en menneskealder, fra ca. 1325 til ca. 1350, skiftede domkapitlet nationalitet. Slesvig stifts forbindelse til Lund løsnedes, men ophævedes dog først definitivt med kirkeordinansen i 1542.

Af betydning for den særlige udvikling i og omkring Haderslev blev det lange politiske *opgør* mellem den dansk-nordiske konge, Erik af Pommern, og den holstenske greveslægt af *det schauenburgske hus.* Den over tyve år lange krig fra 1410 til 1435 foregik først og fremmest i området mellem Flensborg og Tønder, og i denne situation var Slesvig stift rent faktisk delt. Som borgherrer på de nordslesvigske borge indsatte Erik af Pommern adelige fra kongeriget. I Flensborg sad fra dronning *Margrethes* tid den danske stormand *Jens Due,* efter hvem Duborg fik navn. Kun på Søgård og Tørning lykkedes det ikke den danske konge at komme af med Lembekkerne og Ahlefeldterne, der støttede schauenburgerne.

På samme måde støttede kong Erik sig i Nordslesvig til gejstlige, der var ham tro. Kongemagtens mest trofaste støtte var ovenikøbet den slesvigske

biskop, *Johannes Skondelev (1375-1421),* der, selv om han var tysker af fødsel, anså sig for at være den danske konges mand. Holstenerne havde derfor forjaget ham fra hans bispeby, og han måtte tilbringe sine sidste leveår i Danmark og den danskbesatte del af Sønderjylland, mens det var holstensksindede gejstlige, der i hans fravær overtog ledelsen af stiftet og domkapitlet i Slesvig.

Denne situation var man ikke sen til at udnytte i Haderslev, hvor kollegiatkapitlet nu mente sig jævnbyrdigt med domkapitlet i Slesvig, mens dets stilling hidtil havde været domkapitlet underordnet. Begge steder - i Slesvig såvel som Haderslev - havde man til opgave at uddanne de stedlige præster. Det fremgår tydeligt af statutterne for de to kapitler, bevaret fra Haderslev i 1309 og fra Slesvig i 1352. Det hedder heri, at enhver, der ønsker at blive præst, som er født i enten Barved syssels provsti eller i det slesvigske domkapitels embedsområde, skal være knyttet til det pågældende kapitel i mindst to år. Denne bestemmelse havde til følge, at hovedparten af de præster, der virkede inden for Barved syssels provsti, havde fået deres uddannelse ved kapitlet i Haderslev, mens så godt som alle de præster, der virkede i det udstrakte område fra Løjt og Rabsted i nord til Ejderen imod syd, havde opholdt sig ved domkapitlet i Slesvig.

Dette forhold fik en umådelig stor betydning for Sønderjyllands folkelige udvikling, idet det bidrog til at skabe et kulturskel tværs over landsdelen. Siden første halvdel af 1300-årene var hovedparten af kannikerne i Slesvig nemlig tyskere, og det har haft til følge, at det plattyske skriftsprog helt naturligt kom til at indtage pladsen som det slesvigske domkapitelområdes kultursprog, selv om undervisningens og kirkens hovedsprog i øvrigt var latin. Inden for Barved syssels område - sognene, der hørte til Haderslev provsti - indtog derimod det danske skriftsprog en tilsvarende plads, og det samme gjaldt naturligvis i alle de sønderjyske sogne, der hørte under Ribe og Odense stift.

Det gamle hertugdømme Slesvig har således fra 1300-årenes første halvdel været opdelt i et nordligt område, hvor det danske sprog var kultursproget, og i et sydligt område, hvor det plattyske kultursprog efterhånden kom til at indtage en tilsvarende plads. Den sønderjysk- eller frisisktalende befolkning i de sydslesvigske sogne fik derved et fremmed kultursprog, som man greb til, så snart et eller andet anliggende skulle udformes på skrift.

At Slesvig bispedømme var delt under opgøret mellem Erik af Pommern og schauenburgerne, blev helt tydeligt, da kong Erik i 1415 tog »Vor Frue kirke i Haderslev og det ganske kapitel med kantor og kanniker« i sit værn og sikrede dem imod »enhver form for beskatning og anden besværing«. Endnu vigtigere har det nok været, at kapitlet i disse år fik styrket sin økonomi ved at få overladt indtægterne af en række omegnskirker, Moltrup, Bjerning, Åstrup, Grarup og Øsby.

Og snart efter dukker der en række højst ejendommelige breve frem. Forskellige rigmænd, hjemmehørende på Haderslev-egnen, skænker kapitlet gods. Det fik overladt gårde her og der, Bejerholm i Halk, en gård i Fjelstrup, tre i Hejsager, Medstedgård i Halk, en gård i Sverdrup, en i Stendet (den nu forsvundne landsby, hvor Stendetgård ligger). Således kunne der blives ved lidt endnu, og det nævnes altsammen i breve fra 1413, 1417, 21, 22, 29, 1436, 39 og 1440. Hele tre gange nævnes det direkte, hvad der var meningen med denne pludselig så overvældende godsoverdragelse: den skulle bruges til ombygning af Vor Frue kirke i Haderslev.

Et vældigt byggeri satte ind i årene 1420-1440, og der er næppe tvivl om, at det er de politiske forhold - situationen med det delte slesvigske bispedømme - der har udløst de højtflyvende byggeplaner. Mændene bag byggeprojektet ønskede at skabe en rigtig katedral, fuldt værdig til at være hovedkirke for et selvstændigt Haderslev stift. I akterne i forbindelse med kejserprocessen, den retsstrid med holstenerne, som kong Erik havde bedt sin fætter, den tysk-romerske kejser, om at afgøre, omtales blandt mange ting også Sønderjyllands domkirker, nemlig domkirkerne i Slesvig, Ribe og - Haderslev!

Helt oplagt blev løsrivelsesplanerne, da Slesvigs biskop, *Johannes Skondelev,* døde i 1421. Da udpegede det slesvigske domkapitel egenmægtigt *Heinrich von dem See* til stiftets biskop, og han var en mand, der som følge af sit politiske tilhørsforhold til de holstenske grever var ganske uantagelig for Danmarks kirkelige og verdslige myndigheder. Da valget ikke lod sig omstøde, besluttede ærkebiskoppen i Lund i 1423 at udpege to gejstlige til at overtage administrationen af de biskoppelige indtægter fra kongens del af Slesvig stift. Det blev kanniken Niels Ulfsen fra Haderslev og den flensborgske præst Peter Riggelsen, altså en repræsentant for Haderslev kollegiatkapitels område og en for den del af det slesvigske domkapitels embedsområde, der beherskedes af den danske konge. Dermed var den holstensksindede Slesvig-bisp, Heinrich von dem See, udelukket fra at have indflydelse i den nordlige del af sit stift. Slesvig stift var sprængt!

Med Flensborgs fald i 1431 blev krigen imidlertid afgjort til fordel for holstenerne, og næppe var freden blevet sluttet, før Slesvigs nye biskop efter Heinrich von dem Sees død i 1429, den kraftfulde og myndige *Claus Wulf,* indfandt sig i Haderslev for at fastslå, at denne by og dens provsti var en del af Slesvig bispedømme. Han lod sig ovenikøbet en bispegård bygge i Haderslev, for at der ikke skulle være tvivl om denne bys samhørighed med den øvrige del af stiftet. Samtidig skabte han ved indførelsen af embederne som dansksproget »summus vicarius« og som lektor for præsteuddannelsen et embede, der blev besat med en tysker, forudsætningen for den opdeling mellem danske og tyske gudstjenester, der blev bibeholdt efter reformationen.

Lektorens tyske gudstjenester blev videreført af den senere »Hauptpastor«, mens »Archidiaconus« overtog de danske gudstjeneser.

Reformationen i Haderslev-Tørning

I efteråret 1525 var Frederik Is ældste søn, *hertug Christian,* blevet gift, og til sit underhold fik han af faderen tillagt den nordligste del af Sønderjylland, Haderslev amt med Tørninglen, og med Haderslevhus som residens. Det var et såre beskedent landområde, den unge fyrste fik til sit underhold. Man har ment, at det skyldtes, at forholdet mellem far og søn var ret køligt, men det har måske snarere sin årsag i, at sønnens lutherske sympatier var almindeligt kendte. Ved at give ham rådighed over et større landområde vilde man have udfordret prælaterne og de romertro adelige i kongeriget såvel som i hertugdømmerne. Det vilde have passet dårligt til den forsigtige kurs, som Frederik I og hans rådgivere fandt var den rette i årene efter Christian IIs forjagelse i 1523.

Denne opfattelse delte den unge hertug Christian ikke uden videre, i hvert fald slet ikke, når det gjaldt kirkelige spørgsmål. Sammen med Johann Rantzau havde han i 1521 oplevet Martin Luthers bekendelse på rigsdagen i Worms og da modtaget et indtryk, som aldrig forlod ham. Han blev en af Luthers varmeste tilhængere og betragtede sidenhen reformatoren i Wittenberg som sin åndelige fader.

Ved hurtig Christians ankomst til Haderslev i 1525 havde Martin Luther forlængst adskillige tilhængere rundt omkring i hertugdømmerne. I 1522 var et par præster i Husum, *Hermann Tast* og *Diedrich Becker* eller *Pistorius,* begyndt at prædike det nye evangelium i deres hjemby, og der var også andetsteds sket tilslutning til den nye lære.

I Haderslev var lektoren ved kollegiatkapitlet, *Johann Alberdes,* en af de første, der fandt et ståsted i Martin Luthers syn på forholdet til Rom.

Som lektor ved kollegiatkapitlet har han selvfølgelig været fuldt fortrolig med sin samtids teologiske diskussion og har derfor ret hurtigt kunnet tage parti i striden mellem Wittenberg og Rom, men spor af en lignende folkelig menighedsbevægelse som den, der kendes fra Husum, har vi ikke i Haderslev.

Her var det først og fremmest hertug Christian, der ved sin ankomst til byen kom til at lede og præge den nye udvikling inden for kirkevæsenet. Det er ham, der frem for andre må betegnes om reformatoren, og hvad han fik udvirket i Haderslev, fik varige følger for kirkerne i Slesvig-Holsten, Danmark og Norge. Reformationen blev takket være ham en ovenfra ledet bevægelse. Man undgik herved alle tilløb til sværmeriske udskejelser. Kirken blev en fyrstekirke eller statskirke, og en folkelig hjertets tilslutning til den nye forståelse af evangeliet i form af en vækkelse ud over menighederne udeblev ganske. Vi hører intetsteds til en lovprisning af evangeliets lyse dag, i hvert fald ikke i de menigheder, hvor modersmålet var den dansk-sønderjyske dialekt.

Straks ved sin ankomst til Haderslev viste hertug Christian sit lutherske sindelag ved ad administrativ vej at gribe ind i de kirkelige anliggender, og hans første handling blev afskedigelsen af Barved syssels provst, *Johann Wulf,* der havde varetaget dette embede siden 1517.

Johann Wulfs afskedigelse medførte uorden inden for kirkevæsenet i Haderslev og omegn. Nok havde han været en mand, der bedre end de fleste havde forstået sig på at mele sin egen kage, men han har tillige fået det lov på sig, at han havde holdt mønsterværdig orden i sit embedsområde. En af hans efterfølgere, *Jørgen Boie (Georg Boethius),* har endog fremhævet, at på hans tid stod provstiet i fuldeste blomst (»in summo flore«).

Hertug Christian overtog selv kirkestyret og begyndte at udstede kaldsbreve til præsterne inden for Johann Wulfs hidtidige prælatur, Barved syssels provsti. Kun et enkelt af disse kendes, og det er 1525 20/8 udstedt til præsten i Vonsbæk, *Hans Sørensen (Johannes Severini).* Præsten måtte heri forpligte sig til at »prædike Guds ord«. Efter luthersk opfattelse måtte dette betyde en prædiken i nøje overensstemmelse med Bibelen og uden tilføjelse af middelalderligt traditionsstof såsom helgenlegender og »fabler«.

Den mand, der skaffede orden til veje, var *Eberhard Weidensee (Wijdensee),* en af Martin Luthers kraftigste og betydeligste tilhængere i Nordtyskland, vistnok barnefødt i Hildesheim og siden 1515 doktor i kirkeret (dr. jur. canonici). I årene 1524 og 1525 havde han forkyndt den evangeliske opfattelse af kristendommen i Magdeburg, dengang en af Nordtysklands største byer, og havde vundet stor tilslutning. Han havde vist sig som en ægte discipel af mesteren i Wittenberg og havde både i skrift og i prædiken bekæmpet anderledes tænkende, hvad enten det var den gamle kirkes tilhængere, eller det var de radikale sværmeriske elementer, der straks efter Luthers brud med paven var dukket frem her og der.

Det var netop sådan en mand, hertug Christian havde brug for, en mand, der ikke veg tilbage for modstand, når det gjaldt evangeliets sag, og ved nytårstid 1526 lod han ham derfor kalde til embedet som provst og præst i Haderslev og superintendent over hertugdømmet Haderslev-Tørning. Weidensee tog imod opfordringen og sagde 1526 4/4 farvel til sin menighed i Magdeburg. Dermed var den første evangelisk-lutherske kirke blevet oprettet på nordisk grund; Haderslev var i 1526 blevet et Nordens Wittenberg.

Nogle måneder før Weidensees ankomst til Haderslev havde hertug Christian fået tilkaldt en anden betydelig luthersk teolog, *Johann Wenth* (på latin: *Slavus* eller *Wandalus).* Denne mand var fra Gandersheim ved Goslar og havde som student oplevet reformationens store begivenheder i Wit-

tenberg. 1526 10/1 havde han opnået magisterværdigheden og må kort efter være rejst til Haderslev, hvor han blev udnævnt til lektor ved kollegiatkapitlet efter Johann Alberdes, der havde forladt byen for at blive Frederik Is hofpræst.

I mangt og meget kunde de to fremtrædende lutheranere i Haderslev i deres forhold til hinanden minde om Martin Luther og Philipp Melanchthon. Eberhard Weidensee var den kraftfulde, myndige og udadvendte personlighed, mens Johann Wenth mere søgte sit virke i det stille og i den personlige påvirkning af den enkelte. Bedre skolede lutherske teologer har hertug Christian vanskeligt kunnet opdrive. Weidensee var særdeles kyndig i kirkeret og havde et anseligt forfatterskab bag sig, og den nybagte mag. art. Wenth var fra sine studieår inderligt grebet af Luthers tanker og dertil en fremragende kender af de klassiske sprog, latin, græsk og hebraisk. Det skulde snart vise sig, at der var en rig arbejdsmark for dem begge.

Som provst og førstepræst ledede Weidensee gudstjenesterne i Vor Frue kirke, og hans prædikener blev naturligvis holdt på hans eget modersmål, på plattysk, men med hensyn til anvendt sprog var der blot tale om en fortsættelse af traditionen fra den gamle kirkes tid. Der skete bare det, at latinen forsvandt så godt som aldeles inden for kirkens mure.

Det var unge mennesker, der stod for reformationsrøret i Haderslev i 1526, og det er en egen begejstringens glød, der lyser ud af deres virke. Yngst af dem alle var hertug Christian og hans purunge gemalinde, *Dorothea* af Sachsen-Lauenburg, der begge livet igennem var grebet af den evangelisk-lutherske kristentro. Det hastede for dem at nå resultater. Den gode sag kunde ikke vente, og kort efter årsskiftet anså de Haderslevs borgere for så gennemsyrede af den nye lære, at de kunde bringe den romersk-katolske gudstjenesteform til ophør. 1527 6/1, helligtrekongers dag, blev tiggermunkene drevet ud af deres kloster i Haderslev, efter sigende netop som de kom fra messe. Denne uddrivelse var utvivlsomt iværksat af Weidensee, thi i Magdeburg havde han i skrift og tale fejdet imod tiggermunkene; i et skrift, der var udkommet i 1526, havde han anbefalet øvrighederne at fjerne »de unyttige og farlige tiggere« fra deres by og land.

Lukningen af klosteret i Haderslev var et betydningsfuldt led i de reformationsbestræbelser, der udgik fra hertugen og de mænd, der var knyttet til ham. Tiggermunkene repræsenterede et folkeligt element inden for byens mure, og der er vel grund til at antage, at deres kontakt med byens jævnere befolkning har været nærmere end de almindelige præsters.

Ved udgangen af 1527 havde det reformatoriske røre bredt sig fra Haderslev ud over den øvrige del af Slesvig stift, men det var tillige blevet tydeligt, at udviklingen vilde komme til at gå i samme retning i de ripensiske dele af hertug Christians øvrighedsområde. Afgørende herfor var forløbet af herredagen i Odense 1527 27/8, der i virkeligheden »skabte retsgrundlaget for en fri evangelisk prædiken og menighedsdannelse« inden for kongeriget Danmark. Det betød for Tørninglens vedkommende, at resten af den indflydelse, som biskop *Iver Munk* endnu havde formået at gøre gældende inden for de sønderjyske dele af Ribe stift, nu var smuldret bort. Vejen var banet for et nyt initiativ på det følgende års præstestævne i Haderslev i foråret 1528.

Allerede fra foråret 1526 havde præster og degne været indkaldt til møder i Haderslev, men det var hidtil lykkedes Iver Munk at hindre enhver deltagelse fra Tørninglen. Nu i foråret 1528 kunde hertug Christian omsider gøre alvor af sin plan fra to år før om også at indkalde sine præster fra Tørninglen, og nu skulde grunden lægges til en egen evangelisk-luthersk landskirke for Haderslev-Tørning.

På Haderslevhus fik de forsamlede præster i al korthed at vide, hvad den nye opfattelse af kristendommen gik ud på, og hertugen præsenterede for dem de to lærde mænd, som han havde fået indkaldt fra Tyskland, Eberhard Weidensee og Johann Wenth; de skulde forelæse for dem i den hellige skrift og evangeliet, og denne undervisning blev det dem pålagt at følge, for at de bedre kunde prædike den rette lære uden al menneskelig forblændelse. Inden de skiltes, måtte de aflægge en embedsed på latin, hvori de forpligtede sig til at drage omsorg for deres menigheder, at afholde sig fra »sakramenterere og anabaptister«, samt fra drikfældighed, og til at være tro imod deres landsherre, hertug Christian.

Sognepræsterne blev imidlertid ikke sendt tomhændede bort fra dette møde. De fik udleveret nogle skriftligt udformede artikler, som de fik besked på at rette sig efter indtil videre. Det var de såkaldte Haderslev-artikler, »Artickel vor de kerkheren vp den Dorpern«, »Articuli pro pastoribus ruralibus«, og det var intet mindre end en kirkeordinans for den nye hertugelige landskirke i Haderslev-Tørning. Det var tanken, at der med de nye artikler skulde fastlægges en kirkelig norm. Hidtil havde de liturgiske anvisninger været utilstrækkelige. Præsterne ude i landsognene stemte ikke overens i ceremonierne og messeholdet, »skønt vi alt tilforn har ladet opstille en måde, hvorefter de endrægtig skulde holde messe«. Med disse ord hentydes der til de i al korthed udformede artikler, som præsterne havde fået udleveret på det foran omtalte møde i 1526, men alt tyder på, at præsterne i Tørninglen ikke havde følt sig bundet af de heri indeholdte bestemmelser.

I al korthed kan Haderslev-artiklernes grundpræg karakteriseres som udtryk for en kirkelig konservatisme. Helt og holdent i overensstemmelse med den samtidige kurs i Wittenberg blev så meget som muligt af den gamle kirkes gudstjenesteform bevaret, men forkyndelsen skulle være luthersk. Det blev indskærpet præsterne at prædike over da-

gens evangelium, og evnede de ikke dette, skulde de gøre brug af Martin Luthers postiller, samt fremsige katekismen fra ord til andet. Det gjaldt om at bibringe menigheden den ny lære!

Det er karakteristisk, at det var landsbypræsterne, der skulde vejledes. De skolede lutherske teologer i Haderslev behøvede ikke en sådan rettesnor; de var fuldt fortrolige med Martin Luthers »Deutsche Messe« fra 1525 og med gudstjenestepraksis i Wittenberg i øvrigt. At landsbypræsternes kirkesprog var dansk, anses imidlertid i Haderslev-artiklerne for en ren selvfølge og nævnes derfor ikke direkte. Kun i to af bestemmelserne bliver det understreget, at præsterne skal gøre brug af deres danske kirkesprog - og ikke som hidtil af latinen! Det indskærpes, at præsterne efter prædiken sammen med deres menighed synger litaniet på dansk; ligeledes skal dåbshandlingen foregå på dansk, for at folk kan vide, hvortil dåben er indsat. Kun på de helt store højtider skulde det fremover være tilladt at gøre brug af den gamle kirkes sprog.

Ingen af præsterne har efter mødet på Haderslevhus kunnet være i tvivl om den betydning, som hertug Christian tillagde sine to tyske teologer. Han så i dem en garanti for, at hertugdømmets præster fremover kunde blive vejledet i den evangeliske forståelse af Bibelen, og det skulde ske inden for de ydre rammer, som man havde overtaget fra den gamle kirke. Den hidtidige kollegiatkapitelskole blev nu en evangelisk-luthersk præsteskole, den ældste i sin art inden for det nordiske område, og det er på denne baggrund, at dens betydning for reformationsværket skal vurderes.

Eberhard Weidensee var ikke alene kommet til Haderslev for som provst og førstepræst at forkynde evangeliet i Vor Frue kirke og for at virke som superintendent inden for hertug Christians landskirke. Han tog også virksom del i det daglige arbejde på præsteskolen som forelæser over vigtige teologiske emner, mens Johann Wenth var den daglige leder af undervisningen med eksegese som vigtigste studieemne.

De lærdes klassiske sprog, latin, græsk og hebraisk, var naturligvis sat i højsædet på en sådan undervisningsanstalt, men tog man et folkesprog i brug, må man også her have anvendt plattysk. Man anså dette sprog for almindelig kendt af alle, der ønskede en videregående uddannelse. Det gjaldt også de studerende, der efterhånden indfandt sig langvejs fra. Mest kendt af disse blev de to reformatorer fra Malmø i Skåne, *Claus Mortensen* (med tilnavnet Bødker eller Tøndebinder) og *Hans Olufsen* (kaldet Spandemager). For alle disse udefra kommende voldte et studium i Haderslev ikke større sprogvanskeligheder end et ophold ved et af de nordtyske universiteter, hvad enten det nu var Rostock eller Wittenberg, og her kendes der adskillige studerende fra de nordiske lande i disse år.

Der er bevaret et enkelt, men til gengæld også et uomstødeligt vidnesbyrd om den anseelse, som præsteskolen i Haderslev nød, og det er i forbindelse med den teologiske disputation i Flensborg i 1529, hvor sværmeren Melchior Hoffmann måtte stå til regnskab for sin opfattelse af nadverens indhold. Ved den lejlighed var selveste hertug Christian kommet til stede, men som hans teologiske rådgiver førte præsteskolens leder, Eberhard Weidensee, forsædet, medens Johann Rantzau, hertugens hofmester fra ungdomsårene, repræsenterede det verdslige regimente.

Fra Haderslev præsteskole var desuden også Johann Wenth mødt frem, fra Husum Hermann Tast, og fra Hamburg kom Johann Bugenhagen sammen med et par hamburgske teologer. I alt var måske en 400 mennesker kommet til stede, og hele sceneriet viser, hvor alvorligt man tog på det Hoffmannske kætteri. Resultatet af forhandlingen blev Melchior Hoffmanns forvisning fra Frederik Is riger og lande, et vidnesbyrd om, at den nydannede fyrstekirke stod på den lutherske ortodoksis faste grundvold.

Haderslevs betydning som reformationsby blev for sidste gang fremhævet på en iøjnefaldende måde i 1537. Hertug Christian var det da lykkedes efter den årelange krig, der sædvanligvis går under navnet Grevens Fejde, at holde sit indtog i København som Danmarks konge *Christian III.* Kun få dage efter indtoget 1536 6/8 lod han alle landets katolske bisper fængsle; atter en gang var det den kirkelige udvikling, der lå ham mest på sinde. Hans iver herfor var usvækket, og hans hastværk for den gode sag, der havde været så karakteristisk for ham i Haderslev-årene, gentog sig atter en gang. Næppe var den indkaldte rigsdag for det danske riges anliggender blevet afsluttet med recessen af 1536 30/10, før han 1536 11/11 lod udstede en indkaldelse til et møde i Odense af en række »lærde« mænd, fortrinsvis bestående af den danske reformationsbevægelses kendteste fortalere, men også af enkelte repræsentanter for den gamle kirke. Mødet var berammet til 1537 6/1, men blev kort efter forlagt til Haderslev.

Som evangelisk-luthersk mønsterby inden for Christian IIIs riger og lande måtte Haderslev være det helt rigtige sted for en sådan kreds af teologer. Her kunde de i praksis opleve et evangelisk-luthersk miljø i kirke og menighed. Og i Haderslev såvel som i det øvrige Slesvig stift fandtes der lutherske teologer med erfaring for gennemførelsen af de reformatoriske tanker.

Mange af dem blev tilkaldt udefra. En af dem, *Anthon Keyser,* ansås, skønt hjemmehørende i Schwäbisch Gmünd i Württemberg, for egnet til i 1533 at blive førstepræst i Haderslev, et vidnesbyrd om den position, som det tyske sprog havde opnået i Sønderjyllands nordligste købstad. I praksis havde dette embede hidtil været bestridt af Eberhard Weidensee, men han havde ønsket at ombytte sit virke i Haderslev med stillingen som præst og superintendent i Goslar. Hertug Christian havde kun modstræbende givet afkald på sin reformatoriske medstrider, men Weidensee angav som grund for

sit ønske, at han ikke kunde tåle det nordiske klima, og 1533 16/3 - kun få uger før Frederik Is død - holdt han sin afskedsprædiken i Haderslev.

Johann Wenth overtog derefter hans embedsfunktioner som lektor, provst og superintendent, men han blev løst fra den forpligtelse, Weidensee havde haft til at prædike i Vor Frue kirke i Haderslev, og det var dette hverv, Anthon Keyser fik overdraget; i bestallingsbrevet af 1533 24/9 benævnes han »pastor vnd kerckhere«. Efter Johann Wenths forflyttelse til Ribe i 1537 overtog Anthon Keyser også værdigheden som superintendent over Haderslev.

Den evangelisk-lutherske hovedgudstjeneste i Haderslev Vor Frue kirke var fast forankret i det plattyske sprog, men det var ikke noget nyt, som blev indført af reformationens mænd. Det var en tradition, som reformatorerne havde overtaget fra den gamle kirkes tid.

Også det danske gudstjenestesprog havde gammel hævd i Haderslevs købstadkirke, og det var en kendsgerning, som reformationens mænd ikke drømte om at ændre. Det var imidlertid samtidig en kendsgerning, at det danske sprog måtte finde sig i at føre en underordnet tilværelse i forhold til det plattyske og det til trods for, at den overvejende del af Haderslevs indbyggere benyttede sig af deres dansk-sønderjyske dialekt i daglig tale. Men således havde det været, siden schauenburgerne i 1440 satte sig fast i Haderslev. Reformationens mænd videreførte derfor i virkeligheden blot den tradition, der havde bestået siden 1442, da embedet som »summus vicarius« var blevet oprettet med det formål, at der ved siden af latinen også fandt en folkelig forkyndelse sted på modersmålet.

Denne forkyndelse blev overdraget en i øvrigt kun lidet kendt mand ved navn *Jørgen Winther,* men netop dette, at en dansksproget præst var henvist til at leve i skyggen af de indkaldte tyske reformatorer, kan anses for karakteristisk for den sprogligt-kulturelle situation i hine tiders Haderslev. Den første oplysning, der er bevaret om ham, stammer fra en bog, som han i 1523 forærede kirken i Haderslev, og det tør vel derfor antages, at han på det tidspunkt har haft tilknytning til lektoren ved kollegiatkapitlet, Johann Alberdes, og at han har fulgt denne, da han brød med den gamle kirke.

I 1525 nævnes Jørgen Winther som hertug Christians hofprædikant, og det kan vel tydes derhen, at der på den tid endnu ikke var oprettet en egentlig embedsstilling som byens danskprædikende andenpræst, og at han derfor er blevet aflønnet over hertugens eget regnskab. Men ellers er der i de følgende år atter stille om Jørgen Winthers navn, og han har vel næppe heller været nogen betydelig mand. Det er vel derfor først og fremmest ud fra ønsket om at få det danske gudstjenestesprog repræsenteret, når han - som den allersidste i rækken! - nævnes blandt underskriverne af kirkeordinansen i 1537: »Georgius Winther, concionator Hadersleuianus«, i den danske oversættelse: »Jørgen Winter, Prædiker i Haderslev«.

Efter Anthon Keysers død i 1553 vikarierede Jørgen Winther i hans embede, men dette virke blev ham kun til liden ære. Det var da også kun i yderste nød og betryk, at han havde fået opfordring til at påtage sig dette hverv. Under Anthon Keysers forudgående sygdom var hans gudstjenester helt siden 1551 blevet besørget af Haderslevs skolemester, *Johannes Cramer,* men netop i 1553 var denne mand blevet sognepræst i Morsum på Nordstrand, og man måtte så tage til takke med Jørgen Winther.

Amtmand Sievert Rantzau lagde over for Hans den Ældre ikke skjul på, at det var en uheldig løsning: »Hvad denne hr. Jørgen har været for en mand i mester Anthonius hans tid, som dog holdt ham i hård tvang, og endnu er, ved Eders Fyrstelige Nåde vel, og jeg behøver ikke at berette derom. Eftersom nævnte kapellan i de tider, da han var under tvang, ikke udrettede meget godt, så vilde han uden tvivl nu, da der ingen tvang er, gøre meget mindre godt«. Det var en bedømmelse, som hertug Hans helt og holdent tilsluttede sig; han havde desværre gennem andre hørt, at der var et og andet i den gamle kapellans lære og liv, der ikke var, som det skulde være. Jørgen Winther kunde derfor ikke komme på tale ved besættelsen af førstepræsteembedet i Haderslev. Den udvalgte blev *Johannes Vorstius,* født i Antwerpen og på den tid præst i Norden i Ost Friesland.

Jørgen Winther måtte fortsat nøjes med det danskprogede andenpræsteembede, og i denne egenskab påhørte han i 1553 en dansk prædiken af *Johannes Oldendorph,* således kaldet, fordi hans familie var fra Gammelby i Fjelstrup sogn. Johannes Oldendorph blev i 1556 Jørgen Winthers efterfølger som danskproget andenpræst i Haderslev, men det er karakteristisk for den sproglige situation, at han allerede i 1551 havde holdt en prøveprædiken på tysk for Anthon Keyser, ligesom han også efter dennes død ved en enkelt lejlighed prædikede på tysk på Haderslevhus.

En veluddannet mand som Johannes Oldendorph evnede med andre ord at prædike på dansk såvel som på plattysk, og det var ham derfor en stor personlig skuffelse, da han ved Johannes Vorstius's bortrejse fra Haderslev til Itzehoe blev forbigået som førstepræst til fordel for en vis *Johannes Hecht* fra Güstrow i Mecklenburg. Hans jævnlige sygdomsanfald, der synes at have været af psykisk natur, har dog næppe heller gjort ham egnet til dette embede.

Kirkesprogsgrænsen

En skildring af Haderslev på reformationstiden kan ikke afsluttes, uden at der også gives en forklaring på, hvorfor kirkesprogsgrænsen kom til at følge en linje nord om Bov i det daværende Flensborg amt til syd om Tønder og Højer.

I den særlige kirkeordinans, der 1542 9/3 forelå fuldt udarbejdet for Slesvig og Holsten, nævnes der

intet om, at kirkesproget i den nordlige del af Slesvig var dansk i landdistrikterne. Man tilgodeså imidlertid dette forhold ved at overdrage alle de nordslesvigske amter til Anthon Keysers superintendentur. »Han alene skulde være præpositus i Haderslev, Tørning, Åbenrå og Tønder len«, meddeler Hygum-præsten *Thomas Knudsen* i sin beretning om begivenhederne i forbindelse med det reformatoriske arbejde, der havde Haderslev til hjemsted.

Thomas Knudsens beretning stemmer godt nok overens med, at Flensborgs provst, *Gerhard Slewart,* »efter tre års virketid« som superintendent over Tønder amt måtte afgive denne del af sit embedsdistrikt. Tre års virketid svarer til, at han har afholdt visitats i årene 1540, 1541 og 1542. Allerede i sidstnævnte år fik Anthon Keyser imidlertid kongelig befaling til at overtage visitatserne i Ribe stift. Det skete dog, som det fra kongelig side blev hævdet under den vidtløftige strid om afgrænsningen af de gejstlige jurisdiktionsforhold, på den ripensiske ærkedegns vegne.

Anthon Keysers bestallingsbrev fra 1542 er desværre ikke bevaret, men indholdsmæssigt har der vel ikke været meget andet deri, end hvad der står at læse i hans tidligere udnævnelsesbrev. Der har nok kun været tale om den udvidelse af hans embedsområde, der havde fundet sted. Dette siger imidlertid heller ikke så lidt, thi det betyder, at sydgrænsen for Anthon Keysers embedsområde i 1542 stort set svarer til den kirkesprogsgrænse, der er en kendsgerning fra reformationen og helt op til 1850. Ganske vist har de gudstjenestesproglige tilstande ofte været ret flydende, i hvert fald i den første tid efter reformationen, og man har egentlig først fra 1600-årene nogenlunde vished om en rent faktisk eksisterende kirkesprogsgrænse, følgende Ribe stifts gamle sydgrænse syd for Tønder, derefter herredsskellet mellem Kær og Slogs herreder og længst imod øst herredsskellet mellem Vis og Lundtoft herreder nord om Bov og Flensborg.

For at forstå kirkesprogsgrænsens forløb skal vi tilbage til den politiske og kulturelle situation, der kom til at foreligge i løbet af senmiddelalderen. I lange perioder, helt tilbage fra tiden omkring 1350, bestod der langs linjen fra Tønder til Flensborg et skel, som også fik konsekvenser for den sproglige dragt, man iførte sig, når man sagde farvel til dialekten. Som tidligere fremhævet i forbindelse med omtalen af det plattyske gudstjenestesprog i de nordslesvigske købstæder fastholdt reformationens ledere blot en tradition, der forlængst havde fæstnet rod inden for vide kredse hos den stedlige befolkning. Ved at sørge for, at visitatserne i de nordslesvigske kirker blev varetaget fra Haderslev, skabte de sikkerhed for, at der deltog folk, som var så fortrolige med det danske sprog, at de var i stand til at bedømme forløbet af en danskproget gudstjeneste og til at optage en drøftelse med de medlemmer af sognemenigheden, som ikke evnede at udtrykke sig på plattysk. Det må være sådanne tanker, der har ligget til grund for ændringen af Anthon Keysers bestalling fra 1542.

Den nyskabte fælles superintendentur for hele Nordslesvig fik imidlertid den kortest tænkelige levetid, og der er næppe grund til at tvivle om, at arnestedet for utilfredsheden med den nye kirkelige enhed skal søges hos det danske rigsråd og rigets mægtigste mand, kansleren Johan Friis. Således som kirkeordinansen af 1542 9/3 forelå, havde den fået gyldighed i hele hertugdømmet Slesvig. Alene titelen viste dette: »Christlyke Kercken Ordeninge, de yn den Fürstendömen Schleszwig, Holsten etc. schal geholden werdenn«. Der var således ikke tale om en begrænsning til bispedømmet Slesvig. Tilmed havde det slesvig-holstenske ridderskab givet den nye forfatning fuld lovskraft i begge hertugdømmerne ved at antage den og forpligte sig til at holde den i alle dens stykker og punkter. Noget sådant kunde imidlertid fra dansk side kun opfattes som en varig tilsidesættelse af danske kirkelige myndigheders historiske rettigheder.

Et særdeles anvendeligt udgangspunkt for at rejse sagen over for kongen var de forhandlinger, der gik forud for landsdelingen i 1544. Det havde allerede året før været kongens hensigt at bringe denne sag i orden, og det tør derfor antages, at vi her skal søge anledningen til, at der i 1543 skete en afgørende ændring af de kirkelige jurisdiktionsforhold i den sønderjyske del af Ribe stift.

Et par år før, i 1541, var *Johann Wenth (Johan Vandal)* blevet efterfulgt af *Hans Tausen* som biskop over Ribe stift. I overensstemmelse med den danske kirkeordinanses bestemmelser skete det på begæring af stiftets gejstlighed, og 1541 21/10 fulgte den kongelige stadfæstelse af valget. Man skal nok i dette valg se et udbredt ønske om at undgå påny at få en mand af fremmed oprindelse som stiftets øverste leder, et udslag af den i og for sig naturlige reaktion, der måtte komme efter den noget ensidigt tyskprægede udvikling, som man havde været vidne til i årene efter 1523. Med selve ordinationen trak det ud. Den fandt først sted et halvt års tid senere, 1542 30/4, da *Johann Bugenhagen* opholdt sig i Ribe efter kirkeordinansens vedtagelse i Rendsburg.

Det var til en af den danske reformationsbevægelses mest fremtrædende skikkelser, at Anthon Keyser engang i 1543 indfandt sig for at aflevere sin gejstlige myndighed over den sønderjyske del af Ribe stift. Ifølge Thomas Knudsens beretning skete det ved en højtidelighed, der fandt sted i Ribe i lektorens kapel »udi mange dannemænds nærværelse«. Anthon Keyser klarede sig uden om alle nationale skær ved i sin afleveringstale at benytte sig af latinen. Kirkeregnskabsbogen blev overdraget til ærkedegnen Jens Viborg, og omsorgen for sjælene overlod han biskoppen. Hans Tausen besvarede sin embedsbroders tale ved at fremhæve, at de kongerigske dele af stiftet gav ham nok at bestille, og at han gerne havde været forskånet for den del, der lå i hertugdømmet Slesvig, men »da Konge-

lig Majestæt vilde det så have, vilde han annamme det nye embedsdistrikt i Jesu navn«.

Det er påfaldende, at Hans Tausen ikke lægger skjul på, at kravet om en genforening af de to dele af Ribe stift ikke er kommet fra ham. Han havde i forvejen nok at bestille i sin del af stiftet! Endvidere, at Thomas Knudsen fremhæver, at højtideligheden foregik »udi mange dannemænds nærværelse«, og flere gange anfører, at der var tale om gennemførelsen af en kongelig befaling.

Alt dette kan kun bestyrke opfattelsen af, at der har været tale om et krav ovenfra. Dog næppe fra Christian III, da han jo selv i sine unge dage havde løsrevet de dele af Ribe stift, der nu skulde tilbagegives. Desuden havde han jo netop fået den slesvigholstenske kirkeordinans vedtaget og udnævnt Anthon Keyser til superintendent over hele det danskprogede Nordslesvig. Det må derfor anses for udelukket, at det er kongen, der har været initiativtager til forandringen. Nej, æren for genoprettelsen af Ribe stift i dets historiske omfang tilkommer ene og alene det danske rigsråd og det danske riges ledende mand, kansler Johan Friis, og det må være blandt disse, at en del af de »dannemænd« skal søges, der bivånede højtideligheden i lektorens kapel i Ribe.

For Nordslesvigs senere udvikling er disse forhold af den allerstørste betydning. Den vestlige del forblev under Ribe (med visse ændringer i slutningen af 1500-tallet), og her såvel som i Slesvig stift ned til Flensborg fjord og Skelbækken bevarede det danske sprog sin forrang i kirke og i skole.

Træk af Slesvig bispedømmes historie fra 1542 til 1850

Med kirkeordinansen for Slesvig-Holsten af 9. marts 1542 havde den slesvigske kirke fået sin særlige grundlov. Det var nu ikke længere ærkebispen i Lund, men derimod landsherren, der var kirkens øverste leder. Allerede Christian III havde optrådt i denne egenskab på sine umyndige brødres vegne, og de danske konger, ikke mindst Christian IV, gjorde altid fordring på at være »summus episcopus«. Dette spørgsmål kunde give anledning til visse divergenser fyrsterne imellem i tiden indtil 1720, da hertugdømmet Slesvig var delt, og for Holstens vedkommende indtil 1773, da helstaten blev genskabt ved gennemførelsen af mageskiftetraktaten.

Allerede under den gottorpske hertug Adolf blev det tydeligt, at de to statsdele inden for hertugdømmerne, den kongelige og den hertugelig-gottorpske, ikke uden videre kunde gå i spand sammen. Hvad der var begyndt allerede under hertug Hans den Ældre af Haderslev, fortsatte i virkeligheden, lige så længe hertugdømmerne var opdelt mellem forskellige grene af den oldenburgske slægt. Hver fyrste udnævnte sine egne provster (eller generalprovster) til som superintendenter at forestå ledelsen af de kirkelige anliggender.

Et ganske særligt kapitel i Slesvig stifts efterreformatoriske historie blev opgøret med den fremtrængende calvinisme i årene umiddelbart efter 1600. Hertug *Johann Adolf* af Slesvig-Holsten-Gottorp havde fået sin opdragelse i Hessen-Kassel, og her var sympatier for den reformerte kirke enerådende. Hertugen var derfor i hjertet denne lære hengiven og ønskede i sin landskirke en tilnærmelse til den reformerte kirke - i det mindste, hvad det ydre udstyr angik. Det drejede sig f.eks. om afskaffelse af præsternes messedragt og kirkernes altertavler, idet den slags opfattedes som levn fra papismens tid.

Den gottorpske generalprovst *Jacob Fabricius* (den ældre) gjorde allerede i året 1600 opmærksom på det uvejr, som truede kirken, og krævede, at gejstligheden indprentede sig de lutherske hovedsynspunkter i striden med calvinisterne. Men den første præst, der fuldt og klart tog afstand fra de nye tendenser, var *Niels Heldvad,* præst i Hellevad-Egvad og landskendt som udgiver af årlige almanakker. Hans skrift »Eleusinia Sacra«, om de gamle kirkeskikke, fra året 1597 er det første kampskrift imod calvinismen, der kendes på dansk.

En afgørende vending fik kirkekampen, da en religiøst indifferent humanist ved navn *Johann von Wouwern* i 1607 fik ansættelse ved hertughoffet på Gottorp og snart efter som hertugens »intimus« fik indflydelse på den kirkelige udvikling. Johann Fabricius så sig i 1610 nødsaget til frivilligt at gå i landflygtighed, og i hans sted indsattes en ved sin personlige færd ganske uværdig mand ved navn *Philip Caesar,* mens Johann von Wouwern samtidig virkede som hertugens »kirkepræsident«. Under disse forhold måtte også en åbenlys modstander af de nye forhold som Niels Heldvad forlade sit fædrene præstekald.

Først efter hertugens død i 1616 blev forsøget på en calvinisering af den gottorpske landskirke afblæst. Johann von Wouwern var død forinden, og Philip Caesar blev bortvist. Den helt igennem retskafne Jacob Fabricius kunde derefter igen overtage ledelsen af de kirkelige anliggender, på sine ældre dage hjulpet af sin søn, *Jacob Fabricius* (den yngre), der efter faderens død overtog dennes embede og sad inde med det 1640-45.

I 1636 havde Christian IV fået udvirket en fællesforordning, udstedt af konge og hertug i fællesskab, om, at overtilsynsmyndigheden med kirker og skoler fremover skulde udøves gennem to generalsuperintendenter, en for hver af de to landsdele, og således forblev det indtil 1713, da den gottorpske hertug måtte rømme sin del af hertugdømmet Slesvig.

Den første kongelige generalsuperintendent blev *Stephan Klotz,* en mand af usædvanlig viljestyrke og handlekraft, der straks kastede sig over opgaven at få gennemført enhed i lære og forvaltning. Han havde sin residens i Flensborg, hvor han også efter et par års forløb varetog embedet som sognepræst ved Skt. Nikolai kirke. Under de store kriges ulyk-

ker og den hermed følgende bodsstemning lykkedes det ham at skærpe kirketugten. Topmålet nåedes ved en kongelig forordning af 1641, ved hvilken kongen tilsagde gejstligheden støtte til gennemførelsen af den offentlige kirkebod. Genstridige, der ikke vilde underkaste sig kirkeboden, skulde føres til hovedstaden for at tilbringe mindst ét år i tugthuset på Bremerholm!

Klotz var ortodoksiens mand, lige betydelig som administrator og prædikant, og han nød især Frederik IIIs bevågenhed. I slutningen af 1667 gav kongen ham bestalling på en art ærkebiskoppelig stilling med overopsyn over den kirkelige udvikling i alle monarkiets riger og lande, men netop som han gjorde sig rede til at flytte til København, døde han i 1668.

Pietismens betydeligste generalsuperintendenter var *Georg Conradi* (1729-47), *Jeremias Reuss* (1749-57) og *Adam Struensee* (1760-91).

Under Struensee kom det kongelige reskript af 1761 om opførelse af skolebygninger og ansættelse af faste skoleholdere. Fremskridtene blev dog alt i alt kun små, og der høres atter og atter klager herom i hans visitatsindberetninger. Han havde også et vågent øje for de vanskeligheder, der fandtes i de mellemslesvigske sogne, hvor gudstjenestesproget var tysk, skønt især kvindernes kendskab til dette sprog kun var ringe. Ud fra den tids tankegang søgte man at råde bod herpå ved at indskærpe nødvendigheden af tyskundervisning i skolerne. Gudstjenestesproget skulde derimod ikke ændres.

Generalsuperintendentens søn var den fra historien kendte gehejmekabinetsminister *Johann Friedrich Struensee,* der i 1772 led døden på skafottet. Forældrenes forhold til ministeren kendes fra breve, som de har sendt en anden søn. »Hvad der ligger os mest på sinde er, at Fritz ikke har nogen rene grundsætninger efter Kristi sædelære; vi kan kun uafladeligt anbefale ham til Guds styrelse og barmhjertighed«, skriver moderen i 1771 til denne søn. »Vore øjne græder dag og nat, vore sjæle skriger uophørligt til Gud om barmhjertighed«, skriver faderen til sin søn, da han sad som fange i Kastellet, og moderen føjer til: »Min eneste trøst vil være din sjæls frelse«.

Da Adam Struensee døde i 1791 i en alder af 82 år, havde han i mange år måttet kæmpe mod oplysningstiden med dens nye ideer, der for ham stod som udtryk for et irreligiøst livssyn.

Den nye tids repræsentant blev *J. G. C. Adler,* der var generalsuperintendent i over en menneskealder, fra 1792 til 1834. Adler var ved sin udnævnelse til generalsuperintendent i Slesvig tysk hofpræst og theologisk professor extraordinarius i København og som følge af sine omfattende sproglige studier, især i syrisk, en videnskabsmand af europæisk ry med venskabsforbindelser til bl.a. kardinal Stephan Borgia i Rom. I 1806 blev han også generalsuperintendent for Holsten, og han var dermed - som det siges i en samtidig beretning - Chef der Schleswig-Holsteinischen Geistlichkeit.

Det var først og fremmest Adlers mål at udvide den store hobs oplysning. Denne tankegang begrunder hans store interesse for folkeskolen, og det er hans fortjeneste, at henved 450 distriktsskoler blev oprettet inden for hans embedsområde. Som kirkens mand mente han, at det var nødvendigt at gøre indrømmelser for at hindre frafald fra kirken. Kirkens budskab skulde bringes i overensstemmelse med oplysningstidens idealer. Gudstjenesten skulde moderniseres svarende til »fornuften«, og den skulde renses for alt, hvad man opfattede som misforståelser, der havde indsneget sig siden oldkirkens dage. Protestantisme og rationalisme var for Adler et og det samme, og angreb på sit kirkesyn opfattede han som angreb på reformationsværket.

Ud fra en sådan livsopfattelse blev det ham bittert at opleve den vældige modstand, som indførelsen i 1797 af hans ny *kirke-agende,* d.v.s. gudstjenesteordning, vakte. Menighederne var siden pietismens tid religiøst så selvstændige og så grundfæstede i deres kristendomssyn, at de ikke lod sig de nye tanker pådutte. Det var en kendsgerning, der blev åbenlys for alle, da et kongeligt patent af 20. januar 1798 fastslog, at menighederne ved afstemning skulde afgøre, om de vilde bruge den nye agende. Denne skulde med andre ord - som det hedder i en samtidig udtalelse - gøres afhængig »af pøbelens tilfredshed eller utilfredshed«, og »den usalige afstemning« kom til at betyde, at oplysningstidens mænd måtte give tabt overfor, hvad de kaldte »tåbelig overtro og mørke fordomme«.

Efter Adlers død blev *Christian Friedrich Callisen* i 1835 udnævnt til generalsuperintendent. Han havde allerede som sognepræst været et kendt navn på grund af sin teologiske forfattervirksomhed og som medstifter af bibelselskabet. Som gejstligt medlem af regeringskollegiet var han nærmest selvskreven som Adlers efterfølger.

Teologisk fastholdt Callisen åbenbaringens nødvendighed og gjorde indsigelse mod at omdanne kristendommen til en blot og bar fornuftsreligion, og politisk var han helstatsmonarkiets mand. Hans kendskab til det danske sprog var kun ringe, og for den dansk-nationale bevægelse i Nordslesvig i 1830'rne og 40'rne nærede han ingen sympati, men ej heller slesvig-holstenismen forstod han. Efter fjendtlighedernes udbrud måtte han derfor i sommeren 1848 nedlægge sine embeder, hvorefter han tilbragte sine sidste år (til 1861) som emeritus i Slesvig.

Den provisoriske slesvig-holstenske regering udnævnte to mænd til generalsuperintendenter for Slesvig stift, nemlig sognepræsten i Åbenrå, *Johannes Andreas Rehhoff,* for den del af landsdelen, der havde dansk gudstjenestesprog, og *Nicolai Johann Ernst Nielsen* for stiftets sydlige del.

Rehhoff var en ildfuld forkynder i overensstemmelse med den kirkelige vækkelse, der var blevet en frugt af røret omkring Claus Harms i Kiel, men han var også begejstret for den slesvig-holstenske sag,

og det var derfor helt naturligt, at han fik sin afsked efter den danske sejr i 1850. I det følgende år blev han præst i Hamburg, hvor han døde i 1883.

N. J. E. Nielsen kom til at spille en fremtrædende rolle i den provisoriske regerings politiske spil, da han den 15. oktober 1849 formåede at få hovedparten af gejstligheden i Slesvig stift - hovedsageligt landsdelens egne børn med uddannelse fra Kiels universitet - til at nægte at adlyde den under våbenhvilen indsatte Bestyrelseskommissions krav om forbøn for Danmarks konge i stiftets kirker. »Følger vi Bestyrelseskommissionens reskript, så anerkender vi for Gud kongen af Danmark som sådan for vor landsherre og medvirker for vor del til hertugdømmet Slesvigs underkastelse under kongeriget Danmark,« hedder det i generalsuperintendentens offentlige skrivelse.

Følgen blev afskedigelse af en lang række præster i Nordslesvig, hvor F. F. Tillisch stod som leder af Bestyrelseskommissionen. Alle udnævnelser foretaget af den provisoriske regering blev omgående annulleret, og andre præster måtte vige deres embede efter krav fra deres dansksindede menigheder. I alt blev omkring 50 præster afskediget i den nordslesvigske del af Slesvig stift.

Litt.: Johanne Skovgaard: Slesvig Bispedømme 948-1791 (Slesvigs delte Bispedømme, 1949, 13-137); H.V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 81-93, 150-163, 220-240, 249-307, 317-333, 343-351; Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins 1517-1721, 1938; H.F. Petersen: Jacob Fabricius den Ældre (Sønderjyske Årbøger 1963); H.V. Gregersen: Niels Heldvad, 1957; H. V. Gregersen: Johann von Wouwern (Sønderjyske Arbøger 1960); Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644, 1964; H.F. Petersen: Thomas Clausen (Sønderjyske Årbøger 1964); H. Hejselbjerg Paulsen: Oplysningstiden i Hertugdømmerne (Sønderjyske Årbøger 1933-38, især 1934, 129 ff.).

Als Ærø stift omtales i den følgende afh.

MELLEMKRIGSTIDEN 1850-64

Af Urban Schrøder

Fra Kolding Fjord og Kongeaa i Nord til Rigsgrænsen langs Flensborg Fjord i Syd og fra Østersø og Lillebælt i Øst indtil et Stykke hen over den sønderjydske Højderyg i Vest - Landet indenfor disse Grænser er den slesvigske og dermed oprindelige Del af *Haderslev Stift*. Thi da Grænsen mellem Danmark og Tyskland blev draget i 1920, existerede intet Stift opkaldt efter Staden Haderslev. Men det gamle Slesvig Stift, der siden sin Grundlæggelse i Aaret 948 rakte fra Ejderen op til Syd for Kolding, blev skaaret over Nord for Flensborg. Og dets nørre Halvdel blev den søndre Part af det nyoprettede Haderslev Stift, der nu strækker sig helt op til Horsens Fjord. Dette, at Haderslev Stift fra Syd for Kolding saaledes oprindelig er en Del af Slesvig Bispedømme, forklarer dets kirkelige Særpræg og den historiske Tradition, som endnu idag kendetegner Stiftets søndre Halvdel.

Det er derfor ikke Haderslevbispens, men Slesvigbispens Hyrdestav, vi gaar ind under, naar vi i det følgende skal tegne nogle Træk af den ovennævnte Landsdels Kirkehistorie i Tiden mellem de to slesvigske Krige. Og ved Indgangen til denne Tid er det tilmed saadan, at Landsdelen egentlig slet ingen Biskop har. Thi med Aaret 1850 ender Treaarskrigen. Under den var der ikke blevet udnævnt en ny Biskop efter *C.F. Callisens* Afskedigelse i 1848. I Nordslesvig konstitueres i Stedet Provsten i Aabenraa *Johannes Andreas Rehhoff* og efter ham Præsten i Hjordkær *Jep Hansen* i Bispeembedet.

Denne er i egentligste Forstand en Hjemstavnens Mand - barnefødt som Bondesøn i sit Sogn, hvis Præst han er i henved fyrre Aar - og en af Nordslesvigs mest særprægede og indenfor sine Grænser betydelige Landsbypræster. Uddannet i Kiels Universitets rationalistiske Skole og gift med en Professordatter derfra bevarer han sit slesvigske Bondevæsen, saa det faar københavnske Penne til at tegne Karikaturbilleder af ham, men ogsaa - og det er Hovedsagen - saa det gør ham til Sognets højtagtede aandelige Fader. Sin Menighed omtaler han som sine elskede Børn - her »har jeg trøstet saa mange bedrøvede, tørret saa mange Taarer med aandelige og ogsaa med legemlige Gaver, men derhos heller ikke uden Held forsøgt at vække den ligegyldige, at skrække den sikre Synder og vise den oprigtigt angrende Vejen til Fred«, skriver han i et Brev 1848. Den slet ikke ulærde og især i Historien velbevandrede Bondepræst, der tidligt bliver Enkemand, er nemlig nært knyttet til sin højt begavede Datter Amalie og lever sig under hendes Indflydelse ud af Rationalismen ind i Kirkens gamle Tro. Da han 1850 konstitueres i Bispeembedet, er han en aldrende Mand og faar i sine kun fire Bispeaar ikke den store Betydning. Væsentligst er vel, at en Del Præster, der under Krigen har vist tysk Sindelag, kan takke hans sunde Sans og Autoritet for, at de faar Lov at forblive i deres Embeder, hvorved gode Kræfter bevares for Kirken.

Litt.: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938, 133 ff. Hans Tonnesen: Nordslesvigsk Kirkeliv 1880-1920, 1925, Hft. I, 28 ff. Johannes Fibiger: Mit Liv og Levned, som jeg har forstaaet det, 1898, 249 ff. Mourits Mørk Hansen: Livs-Erindringer, 1968, 128 f.

Endelig i 1854 bliver Bispeembedet besat med Præsten i Fjelstrup, Provsten for Haderslev Provsti *Ulrich Sechmann Boesen*. Som Søn af en udbredt Præsteslægt og opvokset i fyensk Herrnhutisme øver han fra 1826 hele sin Præstegerning i nordslesvigske Sogne. I 1840'rne opgiver Vækkelsespræ-dikanten sin politiske Neutralitet og drages med ind i det nationale Røre paa dansk Side. Og i Erkendelse af sine begrænsede Evner som Biskop p. Gr. a. sin afgjorte Samvittighedsfuldhed tager han under store Betænkeligheder og kun efter stærkt Pres fra Departementschef Regenburg imod det saa vanskelige Embede. Boesen bliver baade den første og den sidste dansksindede Biskop over hele Slesvig Stift siden Reformationen. Og han faar den alt for lutherske Titel Generalsuperintendent afløst af »den egentlige kirkelige« Embedsbetegnelse Biskop, ligesom hans Bispesegl for at undgaa den slesvigske Tvesprogéthed faar Ordene »Episcopus Slesvicensis«.

Og med Bopæl i Flensborg tager han fat paa sine mange Opgaver. Allerede i Efteraaret 1854 paabegyndes de siden 1847 p. Gr. a. den politiske Uro helt forsømte Visitatsrejser. Og han holder mere, end

han har lovet: Paa otte Aar naar han trods sin Alder - han blev født 1797 - at visitere samtlige Stiftets 227 Sogne. Som Visitator er han Ordenens og Myndighedens Mand, der undersøger alt og udtaler sin faste Dom over Præster, Lærere og Menigheder. En tysksindet Storbondes Huslærer i Angel, der foregiver ikke at kunne forstaa Biskoppen, da denne tiltaler ham paa Dansk, »fik en saadan Salve, at han skyndte sig med at komme bort«. Visitatserne i Sydslesvig volder flest Vanskeligheder og Skuffelser, især p. Gr. a. Regeringens Sprogreskripter af 1851, til hvis Gennemførelse Biskoppen ser det som sin Embedspligt at medvirke. I det danske Nordslesvig møder han ikke samme nationalpolitiske Modstand. Til Gengæld er der andre Brydninger. Især ynder Boesen ikke de nye grundtvigske Præster, der uden synderligt Kendskab til slesvigske Forhold flytter fra Kongeriget ned i Hertugdømmet. Gerne rækker han Haand til hver tidssvarende kirkelig Reform, der forliges med Kirkens Orden og Fred - skriver han allerede før sin Embedstiltrædelse - men »al opløsende Separatisme eller Revolution paa det kirkelige Gebeet«, al Anvendelse af »den nyere Tids Frihedsbegreber, saaledes som de, støttende sig til Kongerigets Grundlov med sin elastiske Folkekirke ved Hjælp af et vist hensynsløst, men virksomt Partie iblandt Geistligheden fremtræde«, vil han bekæmpe. Thi er »dette Partie« - Grundtvigianerne - end ikke stærkt i Hertugdømmet, »saa findes det dog iblandt os med en Stræben, der, naar den ikke bliver holdt indenfor visse Skranker, vil undergrave de bestaaende kirkelige Forhold«.

Boesen forudser her udfra sit mangeaarige Kendskab til slesvigske Forhold visse Strømninger og Bestræbelser, der efter 1920 skulde faa en ikke altid gavnlig Indvirkning paa nordslesvigsk Kirkeliv. Sin Uvilje mod de grundtvigske Præster viser han allerede som Provst ved en advarende Udtalelse til Præsten i Sønder Vilstrup, den nationalt stærkt engagerede *Frederik Engelhardt Boisen,* der selv maa tage Følgerne af, at hans hele Adfærd kaster en Skygge over ham som gejstlig.

Men ogsaa gennem den Salmebog, Boesen 1844 er Medudgiver af, bekæmper han den grundtvigske Indflydelse. Da omkring 1840 Ønsket om en ny Salmebog trænger sig paa, og ingen i Nordslesvig ønsker Kongerigets »Evangelisk-christelig Psalmebog« indført, udarbejder Boesen sammen med Sønder Vilstrup-Præsten *Christian Wollesen Meyer* den saakaldte »Meyer-Boesen'ske Psalmebog«, som 1847 faar kongelig Autorisation og 1877 oplever sit sjette Oplag. Dens slesvigsk konservative Grundpræg udtrykker allerede Fortalen, der betoner, at Pontoppidans Salmebog her først af alle er lagt til Grund ved Indholdets Udvælgelse. Flere Salmer af Kingo og Brorson er medtaget. Og af nyt Stof er kun tilføjet nogle nyoversatte Salmer fra den slesvig-holstenske »Algemeines Gesangbuch« 1780 og fra »nyere værdifulde Psalmesamlinger«. Med disse sidste tænkes bl.a. paa den slesvigskfødte Christiansfeld-Prædikant *Niels Johannes Holms* herrnhutiske Salmer. Men den i Kongeriget fødte *Grundtvig* er kun repræsenteret med ganske faa Salmer.

Dette kan de grundtvigske Præster ikke forlige sig med. Og da Salmebogens Skæbne med Pastor Meyers Afsættelse 1850 helt bliver Boesens Sag - »hans meget ømme Punkt«, som en Præst i Angel siger det - og da samme Aar Roskilde Præstekonvents Salmebog udkommer, som snart naar til Nordslesvig og 1855 faar kongelig Autorisation, øger ogsaa dette Spændingen mellem Biskoppen og Grundtvigianerne. En samtidig, klart dømmende Mand skriver om Boesens Bispetid: »Og nu de nye Præster! Som oftest var det unge Mænd. De kjendte ikke deres Menighed og vare vante til at bevæge sig i andre Forhold. Mange af disse gejstlige Herrer havde Hovedet fuldt af National-Sværmeri og Sprog-Galskab, de blandede sig i Politikken og søgte at gjøre Propaganda. Den agtværdige og af Befolkningen meget afholdte Biskop for Slesvig advarede og formanede Præsterne til ikke at befatte sig med Politik. Fra dette Øieblik af blev hans Navn ikke mere nævnt iblandt dem, han var død, ligesom bleven til Luft«.

Boesen er saaledes ikke kirkelig Partimand. Han er i Ordets egentlige Betydning Kirkefolkets faderlige og myndige Biskop. Ved sine Visitatser opdager han to opvakte Drenge og faar dem sat til Bogen - de skulde siden begge faa stor Betydning for slesvigsk Folkeliv og Kristenliv: *Gustav Johannsen* som dansk Rigsdagsmand i Berlin og *Emil Wacker* som Præst i Rinkenæs og Forstander for Flensborg Diakonissestiftelse. 1855 indbyder han til Oprettelsen af et Bibelselskab for Hertugdømmet Slesvig og faar mange - ogsaa tyske - Medarbejdere i denne for en Biskop centrale Sag: Udbredelsen og Brugen af Den hellige Skrift. Endnu finder vi i Nordslesvig Familiebibler, hvis Titelblade bærer Stemplet »BIBELSELSKABET for SLESVIG«. Og paa sit Litografi fra 1858 holder Boesen en stor Bibel i Haanden.

Ikke Partier i Kirken, men Kirken selv paa dens faste Grund, Guds hellige Ord - det er Sigtet for alt hans Virke. Derfor ruller hans tunge Karosse hvert Aar ud paa de lange Visitatsrejser - Biskoppen vil være hos sit Kirkefolk, holde det sammen og lede det gennem Tidens splittende Rørelser. Først 1863 maa han blive hjemme p. Gr. a. Sygdom. Og det følgende Aar faar han sit Knæk under Indtrykket af Krigen - han »kan ikke løsrive sig fra den nagende Tanke, at Regeringens Misgreb har voldet Slesvigs Tab«, skriver en Præst. I Marts afsætter de nye Magthavere ham. Han bliver dog i Flensborg. Og først efter, at den danske Konge i Oktober har entlediget ham fra hans Embede, flytter han i Foraaret 1865 til Vejle. Men Helbredet er brudt, Sygdom kommer til. Og i Februar 1867 dør han.

Biskop Boesen er blevet forskelligt bedømt. Man har talt om hans overdrevne Forestilling om Bispeembedets Storhed. Og ikke alle Præster var glade

for hans personlige Myndighed. Men hans Optræden som Biskop var dikteret af hans Pligtfølelse. Og paa nogen let Post var han ikke sat! Derfor har det Vægt, hvad en Nordslesviger, der oplevede ham som Skolevisitator, udtalte: At som Slesvigs Biskop vandt han baade Venner og Fjender for sig; og mangen Slesviger mindes baade med Glæde og Savn den gamle Biskop.

Litt.: Carsten Petersen 141 f. Aage Dahl: Sønderjyllands Bispehistorie, 1933, 80 ff. H. F. Petersen: Ulrich Sechmann Boesen, i: Slesvigs delte Bispedømme, 1949, 327 ff. Samme: Ulrich Sechmann Boesen. Slesvigs Biskop 1854-64, i: Sdj. Aarb. 1928, 161 ff. Jonas Brodersen: Fra gamle Dage, 1912, 348 ff.

Men Nordslesvig har paa denne Tid endnu en Biskop. 1819 var Øerne Als og Ærø blevet udskilt fra Fyens Stift og gjort til et selvstændigt Bispedømme, hvis første Biskop blev Præsten i Ketting *Stephan Tetens*. 1848 efterfølges han af Smedesønnen fra Tandslet, Præsten i Egen *Jørgen Hansen*. Som Barn af den alsiske, noget rationalistiske Almue og theologisk som Discipel af Professor H. N. Clausen i København kommer han efter nogle Aar i Ballum og Notmark Sogne 1845 til Egen Sogn. Hans aktive Deltagelse i 1840'rnes Politik paa dansk Side - han er saaledes 1838 Medstifter af Bladet »Dannevirke« - bringer ham i et spændt Forhold til Hertugen paa Augustenborg, der harmes stærkt over hans Udnævnelse til Biskop. Men ved det kort efter følgende Krigsudbrud maa Hertugen forlade Als. Og Jørgen Hansen kommer midt i Tidens Forvirring og under Folkets Harme mod de hertugelige Embedsmænd til at staa som Øens eneste samlende Person og nyder en udstrakt Tillid i alle Kredse. Han indvælges i Folkeraadet paa Als og bliver Medlem af Regeringskommissionen for Slesvig. I Marts Maaned overtager han paa egen Haand Bispeembedet og indsætter sig selv ved en Skrivelse til Præsterne samtidig med, at han efter Kongens Tilladelse beholder sit Præsteembede - først 1849 bliver han bispeviet i København. Og i en Periode af det sidste Krigsaar sidder han ene Mand inde med saavel den højeste gejstlige som verdslige Magt paa Als.

Efter Krigens Afslutning begynder han sit roligere biskoppelige Arbejde. Hver Sommer bliver et Herred visiteret, Kirker og Skoler. Her kommer det Biskoppen til Gavn, at han gennem sin Hustru *Anna Margrethe Schwensen,* Præstedatteren fra Hørup, er besvogret med nogle af sine Præster, og at andre er - som han skriver ved sin Embedstiltrædelse - »Mænd, som fra mine Barndomsdage indtil denne Stund have været mine kjæreste Venner«. Og han fortsætter samme Skrivelse til Øens Gejstlighed med at bede »mine ærede Embedsbrødre aldrig at glemme, at jeg er og altid vedbliver at være Deres gamle Collega, Sognepræsten i Egen«. Han er ogsaa som Biskop blandt sine egne, som mange af dem selv Alsinger. Til en frugtbar Bispegerning uden kirkelige Stridigheder virker ogsaa Jørgen Hansens store juridiske Evner parret med hans Frisind og Bondero. Som han selv siger: »Jeg har aldrig spurgt for, hvad der i vanskelige Tilfælde var at gjøre. Jeg har enten overtaget ligefrem det juridiske Ansvar ved selv at handle, eller hvor dette ikke var berettiget, det moralske ved at indstille«. Selv spørger han ikke højere Instanser. Og sine Præster indprenter han ikke at rette Spørgsmaal til ham. Ved Skolevisitatserne lægger han ikke Vægt paa Timetabel og Lærebøger, naar blot Hovedfagene - Religion, Læsning, Skrivning og Regning - ikke forsømmes. Og hvilket Ritual en Præst følger, blander han sig ikke i. Den ydre Form er ham uvæsentlig, blot Arbejdet bærer Frugt i Kirke som i Skole.

Kun een Gang udtaler han sig i en kirkelig Strid. Det er, da Roskilde Konvents Salmebog søges indført. Da sætter han sig imod af alle Kræfter, skønt han personligt foretrækker denne nye Salmebog. Hans Begrundelse er, at vel har »Evangelisk-christelig Psalmebog« sine Mangler, men indeholder dog tilstrækkeligt mange gode Salmer. Og fremfor alt: Den gamle Salmebog er nu engang blevet Folket kær. Den er Folkets Bibel - der læses ti Gange i Salmebogen mod een Gang i Bibelen. »Om man derfor« - skriver han - »end erkjender en Psalmebogs Ufuldkommenheder, saa maa man dog atter og atter betænke sig, inden man berøver Folk Psalmer, paa hvilke de sætte Pris, fordi de have skaffet Trøst og Opbyggelse«. Her viser Jørgen Hansen en Forstaaelse for Folkets Behov, der gør ham mere folkelig end de fleste af hans Samtids Rationalister og Grundtvigianere.

Han er i det hele taget ikke ganske enig med nogen af de stridende Parter i den saa bevægede Tid, men har i alle Henseender sit eget selvstændige Standpunkt - »det var en Følge af hele min Holdning, at jeg ikke tilfredsstillede noget Parti«. Saaledes handler han under Krigen stik imod den almindelige Stemning, da han 1849 beordrer de Embedsmænd, der er flygtet eller ført til København p. Gr. a. deres slesvig-holstenske Indstilling, tilbage paa deres Poster. Og da Provst *Hoeck* i Ketting ønsker sin Søn til Kapellan, hvilket vækker Modstand, fordi han har kæmpet mod Danmark i Oprørshæren, ser Biskoppen heri ikke nogen Hindring for Ønskets Opfyldelse - da den beskedne unge Mand nu forretter sin Militærtjeneste i den danske Hær, bør den tidligere Forvildelse være glemt. Jørgen Hansen er ikke ukritisk over for alt, hvad der kommer fra København, og sympatiserer aldeles ikke med de nye Frihedstanker, der præger det politiske Liv, eller med den danske Regerings Politik i Hertugdømmerne: »Den saa ofte omtalte »Frihed og Lighed« har jeg stadig kun kunnet opfatte som en Frase. Thi Frihed til det gode er ogsaa Frihed til det onde, og - Lighed er en Uting«. Han er konservativ Helstatsmand, og han er sin slesvigske Hjemstavns Mand.

Da kommer Aaret 1864. Og straks efter den tyske Erobring af Als opfordrer han i Overensstemmelse med Regeringen i København sine Præster til

at blive i deres Embeder, tage Konsekvenserne heraf og adlyde de nye Magthavere. Dette Offer maa bringes. Thi har nogen Fordel af, at en Præst nu flygter, kan det kun være Fjenden. Derfor maa alle forblive. Og saa stor er Jørgen Hansens Autoritet paa Als, at da det 1867 kræves, at Embedsmændene skal aflægge Troskabsed til Kongen af Preussen, vægrer kun tre Præster sig herved. Selv bliver han afsat som Biskop, men beholder sit Præsteembede i Egen. Og trods hans aldrig skjulte danske Sind viser den nye tyske Øvrighed ham stor Respekt. Saaledes bliver han ved sit 50 Aars Præstejubilæum 1877 dekoreret med den preussiske Kroneorden og giver i sin Takketale - med den tyske Landraad ved sit Bord! - aabent Udtryk for det vanskelige i at udbringe Kejserens Skaal »uden at fornægte sig selv og sin Fortid«. Men da han - fortsætter han - over for Preussen ikke har anden Fortjeneste end den, at han ærligt har stræbt at opfylde den Forpligtelse, han selv har paataget sig - underforstaaet: at forblive som dansk Præst paa Als! - maa han anse Kejserens Udmærkelse af ham for saa stor, at den »fortjener fra vor Side den største Anerkendelse«! Og han beder Selskabet tømme et Glas paa Hans Majestæts Velgaaende.

Endnu tolv Aar sidder den gamle Biskop som Præst for Egen Sogn, agtet og æret af sin Menighed og med en endnu mærkbar Indflydelse paa sin Fødeø. 1889 dør han. Og som et Udtryk for, hvad han har betydet, kan det ses, at i det mægtige Ligfølge ved Begravelsen mødes for første og sidste Gang den danske Rigsdagsmand i Berlin Gustav Johannsen, Redaktøren af »Flensborg Avis« Jens Jessen og H. P. Hanssen med den tyske Landraad von Tschirschnitz og Sønderborgs tyske Kommandant.

Billedet af Jørgen Hansen som Theolog og Præst har ikke kun een Farve. Vel var han oplært i Rationalismens Skole og stod al Vækkelsesfromhed fjern. Men hans Sjæl kunde ikke rummes inden for Universitetstheologien. Og som Kristen voksede han ud over sin egen »Lærebog i den christelige Religion« fra 1837. Sine Prædikener skrev han Ord for Ord, men holdt dem frit, for at de ikke som Afhandlinger skulde gaa paa Forstanden, men naa Hjerterne. Mest rammende til hans Karakteristik er nok den Skik, han brugte hvert Aar paa sin Fødselsdag: Ingen maatte lykønske ham, før han om Morgenen havde været alene henne i Kirken. Der sang han Brorsons Salme »Kom, Hjerte, tag dit Regnebræt, skriv op dit Lives Dage« og bad sin Bøn. Efter denne ensomme Stund for Guds Ansigt maatte enhver sige »Til Lykke« til ham. Her slog gammel slesvigsk Kirkefromhed igennem alt andet. Saadan var Præsten og Biskoppen Jørgen Hansen.

Litt.: Carsten Petersen 128 ff. Aage Dahl 105 ff. Tage Brummer: Det alsiske bispedømme 1819-64, i: Bogen om Als. Hovedredaktør Robert Huhle, 1956, 362 ff. H. P. Hanssen: Biskop Jørgen Hansen, i: Sdj. Aarb. 1890, 21 ff. Biskop Jørgen Hansens efterladte Optegnelser om sit Levnet og sit Forhold til Tidens Begivenheder, smst. 1904, 1 ff. Nogle Breve og Skrivelser fra Biskop Jørgen Hansen. Ved H. F. Petersen, smst 1927, 137 ff. Nogle Breve fra Biskop Jørgen Hansen til »Dannevirke«s Redaktør. Ved H. F. Petersen, smst 1930, 261 ff. Nævnes bør ogsaa, at Digteren Herman Bang 1889 i sin Roman »Tine« har givet et skønlitterært, frit tegnet Billede af Jørgen Hansen.

Kirkens Hovedopgave er at holde Gudstjeneste. Hvordan fejres *den nordslesvigske Gudstjeneste* i denne Tid? Dette Spørgsmaal er vanskeligt at besvare præcist, fordi det liturgiske Liv præges af stor Forvirring og af en næsten fuldkommen Ritualfrihed for Præsterne. F. Ex. blander Biskoppen paa Als sig ikke i, hvilke Ritualer hans Præster anvender. Og da i 1870'erne en nyordineret Præst spørger Generalsuperintendent *Godt,* hvilken Liturgi han skal følge, lyder Svaret, at i den Sag kan han handle helt, som han selv vil. Dette Svar kunde ogsaa være givet tyve Aar tidligere. Thi den liturgiske Baggrund for Tiden mellem Krigene er den Indflydelse, som Generalsuperintendent *Adlers* »Slesvig-Holsteenske Kirke-Agende« fra 1797 havde faaet. Ganske vist var dennes Indførelse blevet afvist i adskillige Menigheder. Men rationalistiske Præster fik alligevel i Aarhundredets første Aartier baade dens Aand og en Del af dens Formularer indført i Kirkerne, hvorved skete et Brud med Resterne af den gammelslesvigske Messeliturgi, og en ny Liturgi af usammenhængende Bestanddele vandt Indpas. Gudstjenesten var forlængst blevet en ren Synge- og Prædiketjeneste uden sakramentalt Præg. Dette ændrer sig ikke efter Treaarskrigen, da næsten alle Præsteembeder nybesættes med en Skare af Præster fra Kongeriget. Thi ogsaa disse kommer fra en Kirke, der liturgisk er rationalistisk hærget. Og ukendte med slesvigsk Tradition som de er, bidrager de endnu mere til at ændre gammelslesvigsk Kirkeskik. Det er om disse nye Præster, Biskoppen i Hjordkær *Jep Hansen* siger: »De Herrer Kjøbenhavnere kommer altid med noget nyt, det kan vi ikke indlade os paa«.

Viser Billedet af nordslesvigsk Liturgi i denne Tid saaledes stor Forvirring, staar det dog fast, at Biskop Baggers danske Alterbog fra 1688 er i Brug de fleste Steder og i en Del Kirker endog holder Stillingen til op i 1880'erne, samt at det danske Kirkeritual fra 1685 ogsaa anvendes, omend langt færre Steder, især paa Als, hvor f. Ex. Biskop Jørgen Hansen ejer et Exemplar. Tillige er Biskop Mynsters Udkast til en ny Alterbog af 1839 i Brug, f. Ex. i Felsted. Og 1853 udgiver Redaktøren af »Dannevirke« *Peter Christian Koch* i Haderslev en »Ny dansk Messebog« med baade Texter og Noder, ogsaa for tyske Gudstjenester. Den ses dog ikke at have fundet særlig Anvendelse.

Men at Liturgien er fattig og vekslende, synes ikke at betyde noget for Menighederne. Thi naar det i en Ytring om Pastor *Boisen* i Sønder Vilstrup hedder: »Vi fik vor kjære Boisen op paa Prædikestolen i Vilstrup Kirke«, høres det tydeligt, at Præstens Prædiken er det, som man egentlig kommer til Kirke for. Og til Kirke kommer Folk i Tiden

mellem Krigene. Dels virker hertil Nordslesvigs gamle Trofasthed mod Kirken - som Pastor *Nis Petersen Hoeck* i Uge udtrykker den: At regnet fra ham selv er nu i fire Præsters Tid Guds Ord blevet forkyndt paa skiftevis rationalistisk og supranaturalistisk Vis, og dog er Kirkegangen forblevet lige god. Og som Præsten i Felsted *Mørk Hansen* siger om sin Menighed: »Kirkegangen er god, og Guds Ord synes at modtages med Glæde, saavel i Kirken som i Husene«. Dels gør ogsaa den Vækkelse bort fra Rationalismen sig gældende, som Præsten *Claus Harms* i Kiel blev Ophavsmand til ved Aarhundredets Begyndelse. Og flere Præster er dygtige Prædikanter, der drager mange til Kirke. F.Ex. *Kofoed-Hansen* i Gammel Haderslev, *Boisen* i Sønder Vilstrup, *Andreas Leth* i Aabenraa, *Mørk Hansen* i Felsted, *Jep Hansen* i Hjordkær - der helst prædiker paa sit slesvigske Folkemaal - og *Kristen Karstensen* i Dybbøl og senere i Broager.

Litt.: Den nordslesvigske Kirke. Skrevet af sønderjydske Præster under Redaktion af H. Hejselbjerg Paulsen II, 1948, 23. J. H. Höck: Der Ritual- und Agendenschatz der lutherischen Kirche in Schleswig-Holstein, Kropp 1888, 119, 136 und 143 f. P. Bojsen: Budstikkens Udgiver, Præsten F. E. Bojsens Liv og Levned, 1883, 263. Carsten Petersen 265. Sønderjyllands Historie IV, 464.

En uundværlig Ting i Gudstjenesten er *Salmebogen*. Men ogsaa hvad den angaar, raader Forvirring. Ingen fælles Salmebog er autoriseret for eller indført i Nordslesvig. I Kraft af sit Indhold og sin Lødighed bliver Pontoppidans fra 1740 allerede i det 18. Aarhundrede Nordslesvigernes Salmebog fremfor nogen anden og beholder ogsaa i Tiden mellem Krigene Førstepladsen. Adlers rationalistiske »Christelig Psalmebog« 1798 formaar ikke at fortrænge den, men maa nøjes med at blive trykt sammen med Pontoppidans som et Tillæg til denne, hvorved den dog faar nogen Indflydelse. Præsterne Meyers og Boesens Salmebog fra 1844, der hovedsagelig er en ny, forøget Udgave af Pontoppidans, vinder kun ringe Udbredelse - mest brugt bliver den uden for vort Omraade i Mellemslesvig. »Evangelisk-christelig Psalmebog« 1798, der i et halvt Aarhundrede har behersket Kirkesangen i Kongeriget, vinder Førstepladsen paa Als - paa Kegnæs er den i Brug helt frem til 1891 - og faar tillige Indpas paa Sundeved og i Tørninglen. Ogsaa Roskilde Konvents Salmebog kommer fra 1850'erne i Brug i en Del Sogne - et Resultat af de fra Kongeriget tilflyttede grundtvigske Præsters Virke.

Af Landets egne Salmebøger spiller een en ganske særlig Rolle, omend kun i to Sogne. Det er den gamle Varnæs-Salmebog fra 1717, skabt af Sognets egen Præst *Bertel Christian Ægidius*. Efter en tidligere ret stor Udbredelse i det sydligste Nordslesvig helt fra Broager ud til Abild bruges den nu kun i Varnæs og Ullerup Kirker. Varnæs-Præsten *Henrik Roth* ser den gerne afskaffet - dens sidste Udgave var trykt 1765! - men skriver 1851, at det vil vække den største Misfornøjelse i Sognet, om en ny Salmebog indføres. I Stedet forærer han Konfirmanderne andre Salmebøger, saa Folk dog i det mindste kan erfare, at der existerer saadanne. Men først fra Advent 1882 slipper Sognet sin egen gamle Salmebog og tager Meyers og Boesens i Brug.

1856 ser en helt ny Salmebog Lyset, idet Præsten i Adsbøl og Graasten *Nicolaus Emil Engell* ene Mand udarbejder sin »Psalmebog til Opbyggelse i Kirken, Skolen og Hjemmet«, der dog ikke vides at være naaet ind i nogen Kirke, men som Skolesalmebog faar en vis Udbredelse paa Sundeved. Den bygger ikke særligt paa slesvigsk Tradition, men henter sit meste Indhold fra Kongeriget og er ejendommelig derved, at Udgiveren i vid Udstrækning omdigter sin Samtids Salmer, endog Grundtvigs. Ind i Kirken naar derimod en anden, mindre Salmebog, idet den nye danske Præst i Aabenraa *Andreas Leth* 1851 udsender sine »Hundrede Psalmer til kirkeligt Brug«. Trods Modstand fra Kirkekollegiet, der ønsker den tyske Salmesang bevaret ogsaa ved de danske Gudstjenester, tages Bogen i Brug og udkommer Aaret efter forøget til 200 Numre. Og da 1856 Meyers og Boesens Salmebog indføres, sker det med Leths Samling som Tillæg. Karakteristisk for sin Grundtvigianisme giver Leth Salmerne om Kirken, Ordet og Sakramenterne den største Plads. Og af de 200 Numre stammer da ogsaa Halvdelen fra Grundtvigs Pen, saa her rykker dennes nye Sang for Alvor ind paa slesvigsk Grund.

Litt.: Den nordslesvigske Kirke II, 27 f. Anders Malling: Af Sønderjyllands Salmehistorie, i: Slesvigs delte Bispedømme 305 ff og 311 ff. Kegnæs 1615-1965. Udgivet af Historisk Samfund for Kegnæs sogn, Sønderborg 1965, 138. Urban Schrøder: Varnæs-Salmebogen. Nogle træk af dens indhold og historie, i: Haderslev Stiftsbog 1967, 42 ff. Åbenrå Bys Historie II, 1966, 212.

Men ogsaa uden for Gudstjenesten øver Kirken sin Gerning i Folket. Ikke mindst i *Skolen*. Og baade Præster og Lærere er flittige som Forfattere af Bøger til Religionsundervisningen. En længe brugt Bibelhistorie kommer fra Øster Løgum Præstegaard, hvor Pastor *Hans Peter Prahl* gaar i sin Faders, Tønder-Provsten *Peter Prahls* Spor - han udgav 1813 »Udvalgte bibelske Historier« - og 1846 selv udgiver »Udtog af Bibelhistorien«; en Bog saa god, at hans Søn, den senere Præst i Gammel Haderslev, *Hans Schlaikier Prahl* udsendte en ny, omarbejdet Udgave af den. I 1853 bliver den af Andreas Leth revideret sprogligt og forsynet med nogle mere danskprægede Tilføjelser - denne Udgave blev forbudt efter 1864. Tre Lærere paa Sundeved, *Carl Nielsen Bock* i Nybøl, *Peter Petersen* i Dybbøl og *Peter Høy* i Stenderup, forsyner 1858 i Fællesskab Skolen med en Katekismushaandbog, »Samtaler over Luthers lille Catechismus«, hvortil Provst Karstensen i Dybbøl leverer Forord og en Del Sange. Præsten i Hellevad og Egvad *Christian Petersen* lader allerede 1842 trykke sin »BØNNEBOG for Børn«. Men den udkommer Gang paa Gang helt frem til 1869, forbedret af Løjt-Præsten *de Richelieu*. Dens Bønner i Prosa som paa Vers er mesterligt valgte for Børn og laaner bl.a. Stof fra Herrnhuteren Niels Johannes Holms Salmebog

»Harpen«. Et lignende Arbejde leverer 1858 ogsaa Lærer *Peder Hansen Beck* i Haderslev med sin lille »Bønnebog nærmest til Skolebrug«, hvis Forord siger et og andet om slesvigske Forhold ved denne Tid: »Udgiveren ønsker ret meget, at Skolerne maatte gjøre vor Ungdom fortrolig med Kunsten at bede, og det vilde glæde mig, om min ringe Skjærv kunde bidrage dertil. - De mange skjønne Psalmevers, i Form af Bønner og Lovsange og uddragne af de i Skolerne brugelige Psalmebøger, ere tilføiede, for at ogsaa den fattigere Deel af Ungdommen, der ofte ingen Psalmebøger har, for en billig Priis kan blive bekjendt med Noget af vore Psalmeskatte«.

Lit.: Georg Himmelstrup: Dybbøl- og Broagerpræsten Kristen Karstensen, i: Sdj. Aarb. 1924, 58 ff og 69.

Ved Siden af Kirkens regelmæssige Gudstjenesteliv og dens Virke i Skole og Konfirmandstue gaar en Strøm af *forskellige aandelige Rørelser*. En Del Præster holder Bibellæsninger og Missionsmøder i deres Sogne. F. Ex. den energiske Leth i Aabenraa, der paa den Günderoth'ske Stiftelse ugentlig samler mange Folk, Boisen i Sønder Vilstrup og Kofoed-Hansen i Gammel Haderslev. Andre tager ivrigt Del i Tidens nationale og politiske Røre: *Hans Wilhelm Hertel* i Moltrup og Bjerning - om hvem det er blevet sagt, at ham har Folkevækkelsen taget helt, Præsten i ham er slugt af Patrioten - *Jørgen Vilhelm Marckmann* i Hoptrup, *F. E. Boisen, Mørk Hansen* - »Er De ikke en lille Smule for meget Politiker?« spurgte Kongen ham engang - og *Hans Friedrich Helweg* i Haderslev, der sydfra udskældes for at nære »et til Afsindighed grænsende Had til alt Tysk«, og *Laurits Christian Hagen* i Stepping og Frørup.

Lit.: Carsten Petersen 137, 143 ff og 149.

I *Haderslev* er Røret af anden Art. Ikke Grundtvig, men *Søren Kierkegaard* er her Baggrundsfiguren. I Gammel Haderslev sidder Provst *Hans Peter Kofoed-Hansen,* en Grubler og Skribent, siden Ungdommen Kierkegaards Ven. Og da denne 1854 indleder sin Kamp mod den bestaaende Kirke og dens Præsteskab, stiller den altid urolige Sjæl, Redaktør Peter Christian Koch sig ved hans Side og fører Kampen videre i sit Blad »Dannevirke«. Af Kierkegaards Stridsskrift »Øieblikket« bringer han Uddrag paa Uddrag for hvert Nummer, der udkommer, og opfordrer Præsterne til at svare for sig. Boisen i Sønder Vilstrup afviser for sit Vedkommende helt Angrebet og kalder Kierkegaard den store Præstepiner. Andre anfægtes stærkt. Kofoed-Hansen saa stærkt, at han ansøger om sin Afsked, hvilken han dog ikke faar. Digter-Præsten ved Hospitalskirken *Johannes Fibiger,* der erfarer, at »mine hellige Venner af jævne Lægfolk vare i det Hele bedst tilfredse med mig«, skriver i »Dannevirke« en Række Artikler - »Løverdags Læsning« - indledt med Ordene, at det nu ved Guds Tilskikkelser er »bleven en Anfegtelsens Tid for christne Folk. Det skal nu prøves, om vi ere sikkre paa vor Tro. Jeg for min Del haaber vistnok paa, at vi gjennem Prøvelserne skulle renses til nye Mennesker«. Og i Halk er Præsten *Harald Valdemar Rasmussen* Kierkegaards Discipel, der prædiker imod Skinkristendom og ivrer for Sandhed i Tro og Liv.

Men det virkelige Røre i Haderslev opstaar gennem den unge Lærer *Mogens Abraham Sommer,* der 1853 kommer til Staden og med Præsternes Støtte begynder at holde gudelige Forsamlinger. Disse faar stor Tilslutning - ogsaa fra Omegnen - af Folk fra baade den lavere Stand og Borgerskabet. Sommer har med sit urolige, religiøst skiftende og sekteriske Sind det Maal at blive Leder af en fri, kristelig Bevægelse. 1854 ansøger han derfor om Tilladelse til at danne en *Indre Missions-Forening* for Hertugdømmet og selv blive omrejsende Missionær. Og i de fem Maaneder, Ansøgningen herom vandrer fra Instans til Instans, styrkes i vide Kredse hans Stilling som Lægprædikant.

Det noget selvraadige Væsen, der præger ham i dette Virke, forstærkes, da hans Ansøgning afslaas. Nu faar han et Paaskud til voldsomme Angreb paa Regering og Gejstlighed og samler endnu flere Tilhængere ved sine Møder. Han bliver Talerør for en vis social Uro i Staden. Og da han som Redaktør Koch ogsaa gør sig til Kierkegaards Talerør, strømmer Folk til hans Forsamlinger. Han gentager i voldsomt Sprog alle Kierkegaards Angreb og forkynder ikke kun Reformation, men Revolution: »Væk med Præsterne, skjær de lange Kjoler af dem og lad dem rende i Trøien! Væk med Kirken, den duer kun til en Kostald! Daaben er en Sjat Vand, og Confirmationen gemeent Snyderi«. Paavirket af Sommer svarer en Pige ved sin Konfirmation i Vor Frue Kirke Nej paa Spørgsmaalene om Forsagelsen og Troen, saa en pinlig Affære opstaar. Og en regulær Kirkekamp præger nu Staden. Sommer, der føler sig fulgt af »Folket«, føjer ogsaa baptistisk Propaganda til sine Angreb.

Da griber Pastor *Helweg* ind. Han overværer 1856 et af Kirkestormerens Møder og udsender et Advarselsskrift, der uddeles gratis til Folk. Men et halvt Aar før har Sommers Ven, Redaktør Koch, tabt Lysten til fortsat Kamp og er flyttet til København. Modstanden fra Pastor Helweg faar Sommer til at indse sin uholdbare Stilling. Og i Efteraaret søger han Afsked fra sit Lærerembede og flytter 1857 til Vejle. Men i Haderslev efterlader han sig noget helt nyt. Han har antaget Læren om de rette Kristnes Syndfrihed og naaet at danne en Menighed af »syndefrie Brødre og særdeles Søstre«. Og denne virker nu videre gennem Forsamlinger hos den værkbrudne Sypige »Søster Anna«, hos hvem bl. a. »Sisse Syndefrie« og Pastor Fibigers Kokkepige »Søster Sophie« kommer. Enkelte Gange aflægger Sommer Besøg i Haderslev - saaledes da han 1858 af den norske Præst *G. A. Lammers* er blevet »ordineret« til at være Forstander for »de frie apostolisk-christelige Menigheder« i Danmark og nu organiserer sin Kreds i Haderslev som et Led af disse. Men kun en halv Snes Aar senere er Kredsen opløst.

Lit.: Valdemar Ammundsen: Kirkeliv i Haderslev omkring 1864, i: Festskrift til H. P. Hanssen, Sdj. Aarb. 1932, 206 ff. Emil Larsen: Urovækkeren Mogens Abraham Sommer med særligt henblik på Haderslevtiden, 1963.

Et mere frugtbart Virke - gammelt og grundfæstet, men stadig livskraftigt - udgaar fra *Brødremenigheden i Christiansfeld.* Stærkt tyskpræget, som den er, oplever den efter Treaaarskrigen en mindre Tilbagegang i sit Medlemstal. Den tyskfødte Præst *Philipp Jacob Roentgen* forlader 1851 sit Embede sammen med flere Lærere ved Menighedens Kostskoler. Men disses Elevtal synker ikke, idet Christiansfeld nu er det eneste Sted i Nordslesvig, hvor tysksindede Hjems Børn kan blive undervist paa Tysk. Til ny Præst vælges Slesvigeren *Matthäus Wied* af den kendte Urmager- og Missionærslægt fra Vester Sottrup. Og ny Skoleinspektør og dansk Prædikant bliver Københavneren *Peter Nyborg Hesselberg* - en vis national Modvægt mod Menighedsledernes ellers tyske Herkomst.

Brødremenigheden er en Missionsmenighed. Allerede 1843 havde dens Prædikant *Niels Johannes Holm* faaet stiftet Den nordslesvigske Missionsforening, der udgav »Evangelisk Missionstidende«. Og 1853 udsendes et af dens Medlemmer, Glarmesteren *Jens Paulsen Jørgensen,* der er født i Harte, som Missionær til Nikaragua. Andre Missionærer vender hjem og slutter sig til Menighedens Flok af Indremissionsarbejdere. Det stilfærdige Vækkelsesarbejde samler smaa Kredse i mange Sogne - mest i Haderslev Amt; men ogsaa f. Ex. i *Ullerup* paa Sundeved samles en Kreds hos Gaardejer *Jørgen Jensen.* De vakte Kredse besøges af Rejseprædikanterne fra Christiansfeld, blandt hvilke en af de betydeligste ved denne Tid er *Hans Christian Wolter,* der ogsaa er litterært virksom og bl.a. udgiver en lille »Skatkiste« med Titelen »Bibel-Sprog og Psalme-Vers«, som optrykkes flere Gange. Et Par smukke Exempler paa den af Brødremenigheden skabte Lægmandsfromhed møder vi i den tidligere Ejer af Gaarden Rigslandsig i Ødis Sogn *Lauritz Nielsen Haastrups* »Christelige Sange for Hjertet paa Veien til Evigheden« (1853) med en Sang til hver Dag i Aaret - en fri Versificering af den tyske Herrnhuter G. H. Loskiels Bog »Etwas für's Herz auf dem Wege zur Ewigkeit« - og i Bonden i Bjolderup *Hans Jørgensen Hansens* »Aandelige Sange« (1878): De er blevet til bag Ploven, naar han under sit ensomme Arbejde havde Jesus nær i sit Hjerte, og »du gav mig af Vundernes Kilde at drikke«.

Litt.: J. Brodersen 122 ff. Jubelfeier des hundertjährigen Bestehens der Gemeine Christiansfeld, Herrnhut 1873, 92 ff. Jens Holdt: Kostskolerne i Christiansfeld, i: Sdj. Aarb. 1943, 12 ff og 45. Samme: Elev-Fortegnelse fra Christiansfelds Kostskoler, smst. 1944, 105 ff og 124 ff. Chr. Wienberg: Sønderjyllands Indsats i Verdensmissionen før 1920, 1939, 39 ff og 59 ff. Bjolderup Sogns Historie. Ved H. V. Gregersen og P. Kr. Iversen, 1951-56, 320 ff.

Et særligt Fænomen i denne Tid er, at nogle Kirker i det nordligste Slesvig nedbrydes, og helt nye Bygninger opføres. Allerede 1824 var *Vonsild Kirke* blevet erstattet af en mindre Kopi af Københavns Domkirke. 1840 nybyggedes *Vejstrup Kirke.* Og i 1850'erne fortsættes Kirkeødelæggelsen. Helt *nye Kirker* opføres i *Jels* 1854, i *Ødis* 1857 og i *Sommersted* 1858, medens *Tyrstrup* faar sin nye Kirke 1863 - alt under Ledelse af de slesvigske Bygningsinspektører, Arkitekterne W. F. Meyer og L. A. Winstrup. Aarsagerne til dette Nybyggeri er forskellige - f. Ex. Pladsmangel, Brøstfældighed. Men ogsaa en Smag for Nygotikken og Tidens sværmeriske Stilblanding spiller sin Rolle. Indvielsen af Jels Kirke er særlig højtidelig. Kong Frederik VII og Grevinde Danner er til Stede. Biskop Boesen foretager Indvielsen. Og Sognepræsten *Peter Jürgensen* har digtet nye Salmer til Lejligheden, som P. Chr. Koch i Haderslev har trykt:

Himlenes Hvælving, Cherubernes brusende Fjeder,
See, det er, Hærskarers Herre! din Throne med Hæder!
Hvor kan et Huus,
bygget af Jorderigs Gruus,
byde dig hjemlige Glæder?
Dog er vort Hjerte saa bundet af Længselens Lænker,
I vore Drømme vi helst i din Høisal os bænker;
Hvælvingens Ro
det er en hyggelig Bo,
Hvile den Sjælene skjænker.
Lovet da være, vor Fader, dit kjærlige Hjerte!
Du har os undt paa dit Alter at tænde din Kjerte,
hvælve dit Tag;
her under Tidernes Brag
dulmer du Tidernes Smerte.

Og efter Højtideligheden drager Kongen med stort Følge til Spisning ovre paa Rødding Højskole. En vis Betydning for de nye Kirker faar *Johannes Fibiger* i Haderslev gennem sin Ven, Kunstmaleren og Eckersberg-Eleven *Jørgen Roed,* hvem han faar til at male Alterbilleder til Kirkerne i Tyrstrup, Sommersted og Ødis.

Litt.: Danmarks Kirker. Udgivet af Nationalmuseet XX, 1954-55: Haderslev Amt 276 ff, 565 ff og 573 ff. Johs. Fibiger 293.

Men i en vis Forstand uden for Kirken lever i disse Aar nogle Mænd, der ikke skal tale alt for højt. Det er den Gruppe af *de efter Treaarskrigen afsatte Præster,* der ikke søger Embeder i Tyskland, men som fødte Slesvigere hellere fører en kummerlig og uvis Tilværelse i deres Hjemstavn. 1852 udtaler Professor *Hans Martensen* i København: »Jeg ved meget vel, at den ædleste Del af den slesvigske Gejstlighed hører til de fordrevne«. Dette gælder ogsaa Præster inden for denne Gruppe. F. Ex. den paa Løjtland fødte *Christian Wollesen Meyer* i Sønder Vilstrup, sammen med hvem Biskop Boesen udgav den fælles Salmebog. Hans oprigtige Præstesind afspejler sig i dennes Fortale, der er forfattet af ham, ligesom hans Kaldelse til Sønder Vilstrup 1840 var betinget af, at han som Forkynder og Sjælesørger vilde gaa i sine Forgængeres, de tre Windekilde'rs herrnhutiske Spor. Politik holdt han sig fjernt fra, om end hans Sympati var hos Slesvig-Holstenerne. Efter sin Afsættelse 1850 æder han Naadsensbrød hos Venner i Haderslev og

Christiansfeld. Det er især i disse Aar, hans slumrende Digterevne udfolder sig - kan han ikke prædike mere, maa han digte. Men kun indtil 1853 holder han Fattigdommen ud, forlader uden Bitterhed Hjemstavnen - »Herrens Veje er rigtige« - og virker sine sidste faa Aar i Tyskland. En anden afsat Præst, som derimod holder ud, er Andenpræsten i Løjt *Arend Detlev Grauer*. Bevarede Prædikener og Katekisationer af ham viser ham som en from og nidkær Præst af den herrnhutiske Skole, fjern fra al politisk Aktivitet. Men 1848, da Pastor Hertel i Moltrup maa forlade sit Embede, modstaar han ikke den provisoriske Regerings Opfordring til at overtage dette - med det Resultat, at han 1850 selv bliver afsat. Han flytter til sin Fødeby Ries og opretter her en Privatskole, hvor han forbereder Drenge til Optagelse i Latinskolen - en af hans Elever er den senere saa kendte Indre Missions-Præst og Digter *Nicolai Christian Nielsen*. Og trods sine fattige Kaar, hvori han antagelig faar Hjælp af sin Broder Jacob Jørgen, den dansksindede Fysikus i Aabenraa, holder han ud indtil 1864, da han bliver Præst i Burkal.

Men den betydeligste af disse Præster er nok *Andreas Hansen* i Bov. Efter sin Afsættelse faar han med sin Familie Ophold paa Gaarden Petersborg i Uge Sogn. Han indretter her i Bagehuset en Privatskole, der senere flyttes til en Gaard i Torp i Ensted Sogn - hvilket giver ham Tilnavnet »æ Backhuspræst«. Særlig tysksindet er han vist ikke, siden han blandt sine Elever har den senere Forkæmper for Danskheden *Rasmus Peter Clausen* fra Smedager. »I de trængsels- og kummerfulde Dage, hvilke vi for Tiden maae døie«, sidder Andreas Hansen Julenat 1857 i sit »Backhus« og nedskriver disse »Gebetswünsche eines Vaters für seine Kinder«:

For Anna:
Den Almægtiges Arm forkortes aldrig. Han bevare og beskytte dig paa alle dine Veje!

For Margaretha:
Den hellige Gud, som bor i Himmelen, hader det Onde. Han give dig et helligt Sind!

For Adolph:
Den Algode og Barmhjertige frelser fra det Onde. Han bevare din Fod, at den ikke glider!

For Johannes:
Den sanddru, hellige Gud er en Løgnens Fjende. Han bevare din Tunge, at den ikke taler Falskhed!

For Catharina:
Faderen i Himmelen elsker sine smaa Børn paa Jorden. Han tage dig i sin faderlige Varetægt!

Et talende Dokument om en Grænselandsskæbne, hvem ikke Politik, men Gudstroen holder oppe i Uvishedens Dage! Dog klarest viser »æ Backhuspræst« sin aandelige Styrke i den Prædikensamling, han 1858 udgiver i Hamburg: »Das angenehme Jahr des Herrn«, udsendt 1861 paa Dansk: »Et Naade-Aar fra Herren«. Bogen er et betydeligt Arbejde, der ved sin Fortale om almindeligt Aar og Naadeaar og ved sin Disponering efter Kirkeaarets vekslende Rytme afslører dyb theologisk Indsigt og viser en dygtig Prædikant af stor personlig Fromhed, hvis Præstegernings Maal er, at vi »ved vor Herres Ord og Naade leve i det inderligste, saligste Samfund med den evige, treenige Gud«. Da Krigen 1864 vender Slesvigs Skæbne, er ogsaa Andreas Hansens Trængselsaar til Ende - »æ Backhuspræst« udnævnes til Præst og Provst i Broager.

Men saa dygtige Mænd som f. Ex. ham lader Kirken sidde uvirksomme hen i trange Kaar i Tiden mellem Krigene, medens de dog utvivlsomt kunde have udrettet adskilligt godt i deres Hjemstavn. Intet Under derfor, at en opsparet Bitterhed nu under det nye Styre faar dem til at tage fat paa en ny Maade!

Litt.: Friedrich Volbehr: Die Prediger der schleswigschen General-Superintendentur von 1848 bis 1865. Kiel 1866. H. F. Petersen: Ulrich Sechmann Boesen, i: Slesvigs delte Bispedømme 353 f. P. Bojsen: Præsten F. E. Bojsens Liv og Levned, 196 f og 254 f. Chr. W. Meyer: Gedichte eines Schleswigschen Predigers, die Frucht seiner mehrjährigen unfreiwilligen Musse. Mit dem Lebenslauf des Verfassers, Westheim 1862. Urban Schrøder: En prædiken af pastor A. D. Grauer i Løjt, i: Sdj. Mdskr. 1963, 146 ff. Bov Sogn. Redigeret af Chr. Stenz og R. P. Sørensen, 1969, 186 f. Bjolderup Sogns Historie, 327 og 378. Optegnelser af Pastor Andreas Hansen i Privateje.

TRÆK AF KIRKELIVET I NORDSLESVIG 1864-1920

Efterladt manuskript af afdøde provst, dr. theol. Jens Holdt

Nordslesvig, hertugdømmet Slesvigs nordlige halvdel mellem Kongeå og Skelbæk, er ved historisk-dynastiske spil kommet til at danne et vist *afgrænset område.* Ved grænsedragningen efter krigen i 1864 forblev 8 slesvigske sogne syd for Kolding og 5 omkring den gamle konge- og bispestad Ribe ved Danmark, mod at de gamle kongelige enklaver i Vestslesvig, Schackenborgs og Trøjborgs tidligere godsområder, blev afstået.

Kirkeligt og kulturelt har hertugdømmet Sønderjylland dannet *bro for strømninger fra syd.* Ansgar byggede i det 9. århundrede de første kirker i Slesvig og Ribe, som senere blev til bispesæder. Luthers reformation i det 16. århundrede begyndte i Husum og Haderslev og skabte købstædernes borgerskoler. Pietismen og oplysningen i det 18. århundrede frembragte folkeskolerne på landet. Med almuens religiøse vækkelse og menneskelige oplysning standsede kulturstrømmen fra det tyske syden, som i århundredernes løb havde erobret det meste af Sydslesvig. Fra nu af gik strømmen også fra nord mod syd og bevarede derved Nordslesvig for Danmark.

Gudstjenestesproget var fra reformationen nedertysk, siden højtysk i byerne, dansk på landet, øvrighedssproget derimod tysk indtil sprogpatentet af 1840, der - som rimeligt var - indførte det danske, hvor folkemålet var dansk.

60'ernes overgangsår

Efter treårskrigen havde Nordslesvig oplevet en groende dansk tid. Men fra 1864 måtte man under tysk statsoverhøjhed tage kampen op med den fra oven tilstræbte germanisering. Jeg holder mig nu til det kirkelige område - med sideblik til skolen.

Den midlertidige civilkommission overdrog den dygtige provst i Åbenrå før 1850 J. A. Rehhoff at begynde med den kirkelige nyordning, især *udskiftningen* af de *danske præster.* Den ledende biskop *U. S. Boesen* og en række mere fremtrædende præster blev afskediget, deriblandt provsterne Kofoed-Hansen, Haderslev, Karstensen, Broager, og Hjort, Tønder; præsterne Helweg, Haderslev, Roth, Varnæs, Mørk-Hansen, Felsted, Feilberg, Ullerup, Krog-Meyer, Ulkebøl, Høyer Møller, Nordborg, Lützhøft, Bylderup, Sonne, Møgeltønder, og Koch, Burkal. Biskoppen over Als og Ærø, Jørgen Hansen, Egen, blev afskediget, men blev ellers sammen med en række præster på Als i embedet. De ville ikke forlade deres hjemstavn og deres menigheder. I Haderslev amt med Tørninglen lovede en del præster til at begynde med loyalitet, men så sig snart trængte til at opgive, nogle allerede i 1867, de sidste i 1870, da de ikke kunne tænke sig at bede for de tyske våbens sejr, som det blev krævet af dem. Fra de bortdragende lød bevægede afskedsord til deres menigheder, som de var vokset sammen med.

Snart blev den nyudnævnte generalsuperintendent *Bertel Petersen Godt* den iedende mand i den tyske nyordning. Han var hjemmetysk nordslesviger, født 1814 som landmandssøn i Rinkenæs sogn. Efter uddannelse sydpå blev han 1842 præst i sit fødesogn, 1845 i Notmark, 46-50 i Felsted. Han var gift med en datter af hofråd Joachim Petersen, Augustenborg, og havde støttet det slesvigholstenske oprør og hertugens dynastiske krav.

I 1850 var han derfor blevet afskediget af de danske myndigheder, havde afslået det tilbudte provsteembede i Husum og var i stedet blevet præst i Westfalen. I 1864 udnævntes han så først til præst i Grumtoft, derefter til provst i Broager og så til generalsuperintendent i Slesvig. Teologisk indtog han en formidlende stilling, konfessionelt en streng luthersk imod unionen i Preussen. Han havde administrativ evne, sad inde med en vis folkelig humor og forstod at komme i kontakt med den jævne befolkning, uden for kirken ofte benyttende sig af folkemålet. Uden tvivl var han en egnet, smidig mand til den vanskelige bispeopgave i et overvejende modvilligt Nordslesvig. Hans sirlige håndskrift understreger hans ordenssans og embedsmæssige grundighed. I nybesættelsen af de ledige embeder skal han have været skønsom og tilpas hensynsfuld, foretrækkende landets egne sønner. På sine flittige visitatser viste han sig både i forkyndelse og katekese fra sin bedste side.

Han var det nye styres fuldtro mand og naturligvis ildeset af de danske ledere. Men han skal med ro

have taget imod deres kritiske bemærkninger. Nu var det alligevel ham, der bestemte kursen. Også som eksaminator og ordinator af de teologiske kandidater forstod han at forbinde evangeliets forsteret med nationalpolitiske interesser, der dog som oftest kom til at dominere. Ud fra sine tyske forudsætninger fik han en jævnt god embedsgerning i den første roligt glidende overgangstid. Carsten Petersen kalder ham »slesvig-holstener med hver nerve«.

Hans første officielle opræden blev anordningen af en *fredsfest* i kirkerne for den for tyskerne heldige afslutning af krigen, ansat til den 4. december 1864. Til Nordslesvigs præster på landet skriver han på dansk bl.a.: »Den for vort lands ret førte krig er lykkeligt endt. Preussens og Østrigs sejrrige våben har banet vejen til en fred, der må opfylde os med levende glæde og bevæge os til at yde de tapre allierede armeer og de ophøjede monarker, som har udsendt samme til vor hjælp, men først og sidst Herren vor Gud, som så vidunderlig og med så megen nåde har bekjendt sig til os og til dem, der har reddet os, vort hjertes varmeste tak.

Enhver from sjæl i landet må føle en dyb og levende trang til også i en menighedens forsamling at frembære den tak for Guds åsyn og fælles med de andre at befale vort land og dets fremtid i hans stedsevarende vældige varetægt og nedbede hans faderlige nådes og miskundheds velbehag og velsignelse over os og vor efterslægt. Thi anordnes da herved, at der næstkommende anden søndag i advent skal i samtlige hertugdømmets kirker højtideligholdes en fredsfest«.

Der skal ringes med kirkens klokker aftenen før og om morgenen. Den foreskrevne prædikentekst fra Sl. 85, 9-14 skal understrege denne tyske tak til den tyske Gud for det i deres øjne skete »retfærdige« statsskifte. Som salmer skal synges »O store Gud, vi love dig« eller »Nu takker alle Gud«.

At denne tysk-religiøse patriotisme måtte afvises af menighedernes danske medlemmer, er givet. De mødte naturligvis heller ikke den dag i kirken og holdt sig også siden hjemme ved slige nationale lejligheder.

Et følgende biskoppeligt *hyrdebrev* slutter med bibelordene: Det gamle er forbigangent, se, alt er blevet nyt. - Nu skulle tysken bestemme, også i kirken.

De nytiltrådte *præster* mødte alt efter deres personlige indstilling forskellig modtagelse. Bedst gik det, når de lod deres kirkelige opgave have førstepladsen og viste national tilbageholdenhed. Andre mere politisk indstillede klager over »angreb i de danske aviser, som beror på fræk løgn. Aviserne skulle helst forbydes, da de virker demoraliserende på folket«.

I anledning af freden i Prag i 1866, hvori kejser Napoleon III havde fået optaget den berømmelige *§5* om folkeafstemning i de nordlige distrikter, blev der atter anordnet en kirkelig fredstakkefest den 11. november, der dog blev så sent bekendtgjort, at den mange steder slet ikke blev holdt. Den påfølgende *indlemmelse* af hertugdømmerne i Preussen underskrevet den 24. december var jo tillige et slag i ansigtet på alle ivrige slesvig-holstenere, der havde stridt for en selvstændig stat Schleswig-Holstein under hertugen Friederich VIII af Augustenborg. Men Bismarck havde jo videregående planer.

I *1867* indførtes den preussiske ordning med et *kirkekonsistorium* i Kiel som landskirkens øverste myndighed stående under kultusministeriet i Berlin og ledet af en jurist som præsident. Det medførte *nye afskedigelser,* idet regeringen på Gottorp i forordning af 22. januar forlangte, at embedseden til den preussiske konge nu skulle aflægges. Provsterne indkaldte i marts præster og lærere til denne edsaflæggelse. De fleste tilbageværende præster, der ikke var indfødte slesvigere, nægtede og blev under 20. maj afskedigede, ca. 30. Enkelte som Sveistrup i Rødding blev endnu et stykke tid i deres sogne og virkede privat. Som de sidste gik i 1870 de betydeligste og virksomste, provst Blædel i Nustrup, præsterne Grove-Rasmussen i Gram og J. Johansen i Haderslev.

I et lille rim fra 1865 giver *Grove-Rasmussen* et smertefødt poetisk udtryk for præsternes følelser under deres tunge overvejelser om valget mellem den nye fremmede myndighed og deres troskab mod de dem betroede menigheder og derved mod Gud:

Her i denne verdens lande
rinder sorgens beske vande,
her er lænker, åg og bånd,
her er voldsmands tunge hånd.
Hvad vi elsker, skal vi hade,
skifte sind som skovens blade,
tage bælgmørk nat for dag,
kalde ren blodskyldig sag.
Kan vi det ej, må der ties,
medens ret til døden vies.
Vi skal tåle tryk og hån,
må ej bede: spar os! skån!
Hjertets kummer, tung og bitter,
smerten må ej tales ud,
lukkes skal bag tavshedsgitter,
hviskes kan den dog til Gud.

De *bortdragende præster* opgav dog ikke forbindelsen med deres venner sønden å. De kom på gæstebesøg og holdt lukkede møder. De sendte hilsener og indbød til samvær norden å. Enkelte udgav prædikensamlinger fra opbrudsårene og siden historisk værdifulde erindringer, således bl.a. H. Sveistrup, Mørk-Hansen, Egede Glahn, J. Nansen, J. Koch, J. Johansen og Grove-Rasmussen. De søgte at holde hjertebånd ved lige, sang håbets sange til »trøst i trængsel« (Sveistrup) og forventning om en ny genforeningens dag, som det strålende valg til forbundsdagen i Frankfurt i 1867 med dansk flertal syd om Flensborg syntes at give grundlag for.

Sammen med danske præsters forsvinden blev også et blomstrende dansk kirkeligt arbejde i Tørninglen slået i stykker. Her havde H. Sveistrup i Rødding og Skrave i forbindelse med højskolen fremkaldt et levende grundtvigsk menighedsliv, medens Grove-

Rasmussen i Gram og Fole stod i et lige så frugtbart kirkeligt røre med impulser fra »Gemeinschaftsverein« og fra kongerigets Indre Mission.

A. C. L. Grove-Rasmussen var født 1836 i Horsens, men havde taget studentereksamen i Haderslev med påfølgende teologisk embedseksamen i København. I 1864 blev han kapellan i Gram og 68-70 sognepræst i Fole. Han var et poetisk bevæget gemyt og en meget nidkær vækkelsespræst, der både i tale og skrift fik betydelig indflydelse. I samarbejde med provst Blædel i Nustrup, præsterne Lawaetz i Skrydstrup, Johansen i Haderslev og Michaelsen i Bjolderup redigerede han fra 1867 til 74 et lille opbyggeligt 14 dages blad »Elias«. Bladet indeholder prædikener, flest af ham selv, og andre opbyggelige stykker og åndelige sange, også fra lægmandshånd. Nævnes skal her degn Holm i Ballum, lærer Sørensen i Alslev og præstedatteren Amalie Hansen fra Hjordkær, gift med gårdejer Jes Nielsen i Kassø. Sigtet er forkyndelsen af korsets evangelium og Guds riges udbredelse. Og da man var afgjort lægmandsvenlig, førte det ret hurtigt til, at en række kirkeligt vågne lægmænd samledes i Vojens og her den 20. august 1868 stiftede »Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig« (se den trykte indbydelse i »Elias« 1869).

For at dokumentere sin kirkelige indstilling henvendte man sig til provst Prahl i Gl. Haderslev om at overvære mødet, hvad han også villigt gjorde. Efter en livlig forhandling i det fyldte lokale vedtoges at fremme sagen, hvortil man valgte en styrelse af 6 lægmænd og 3 præster, nemlig lærer J. Hansen, Gl. Haderslev, orgelbygger Jacobsen og snedkermester P. Jørgensen, Haderslev, gårdejerne Johs. Kloppenborg, Harreby, og Mads Jensen, Lintrup, urmager Chr. Hansen, Hammelev, og præsterne Grove-Rasmussen, Lawaetz og Johansen.

Den 4. september samledes styrelsen i Skrydstrup præstegård og valgte Grove-Rasmussen til formand, Lawaetz til leder af bogsalget og J. Hansen til kasserer. Mads Jensen antoges som kolportør og lægprædikant. Man vil afholde møder og udgive skrifter, støtte asyl- og sygeplejesagen og andre kristelige kærlighedsgerninger. Bladet »Elias« bliver foreningens organ. Med et Brorsonvers gik man ufortrødent til arbejdet:

I da, som føre Herrens sværd,
står sammen, ak, står sammen nær,
forbindes ret i kærlighed
og tænker på vor dåbes fred,
Det er den allerstørste sag,
så har alt fjenden tabt sit slag.

En stigende mødevirksomhed kom i gang ud over landet. Af større missionsmøder i kirker og i det fri omtales i bladet 1867: Øsby, Brøns, Bjolderup, Ø. Løgum, 68: Dybbøl, Hørlykskov, Rise, Bøghoved, Vedsted, Åstrup, 69: Nygårdskov, 70: Øsby.

Så kom den tysk-franske krig i 1870 og hindrede al videre mødevirksomhed. På »Harmonien« i Haderslev fortsættes dog med lukkede møder med præster nordfra. Men i 1874 blev al gæsteoptræden forbudt. Man kunne derefter kun mødes i smug i private hjem.

Ud fra den med krigen i 1864 begyndende interesse for diakonisseuddannelse indledte pastor Michaelsen et samarbejde med diakonissehuset i Altona, som ledtes af pastor Biernatzki. Her var optaget en ung kvinde fra Nordslesvig, som siden gjorde tjeneste i landsdelen.

En ung missionselev, H. Chr. Schmidt fra Flensborg, som pastor C. Grønning i Åbenrå, selv gammel missionær i Indien 1845-65, havde uddannet privat, rejste i maj 1869 til Amerika, tog her teologisk eksamen, blev ordineret og derefter i 1870 udsendt til Indien (Rahjamundry), hvor han virkede til 1902, bl.a. byggede en stor kirke, blev æresdoktor i teologien og døde 1911 i Kotagiri. »Elias«-kredsene støttede ham.

De nye folkehøjskoler, som grundtvigske mænd startede efter 1864 i Brøns, Vonsbæk og på Sandbjerg slot, måtte på øvrighedsbud snart standses igen. Kun højskolen i Rødding fik lov at fortsætte som pigeskole indtil 1885 med den i Tønder afskedigede seminarielærer, nordslesvigeren Cornelius Appel, som forstander. Karleskolen, som fra 1862 var blevet ledet af lollænderen Ludvig Schrøder, flyttede i 1865 nord for den nye statsgrænse og begyndte i Askov ved Vejen, hvortil den hidtidige danske sognepræst i Rødding, H. Sveistrup, flyttede i 1870.

70'ernes nye tyske og danske initiativer

Bismarcks knusende sejr over Napoleon III i Frankrig og Elsass-Lothringens indlemmelse i riget skabte også en helt *ny situation* og indstilling i grænselandet mod nord. Håbet om en snarlig genforening brast foreløbig. I *1878* slettede Preussen endda §5: Man måtte nu indstille sig på at leve under fremmedherredømme.

Der begynder så også først i 70'erne en *kirkelig tysk aktivitet* i den sydlige del af området, inspireret sydfra og regnende med landets forbliven ved Tyskland. Lederen blev *E. Wacker,* en betydelig kirkelig personlighed, som gennem en menneskealder kom til at præge Nordslesvigs kirkeliv i ortodoks-luthersk og national-tysk retning. Wacker var fra Ejdersted, født 1839 i Kotzenbüll ved Tønning som søn af en lærer og organist, hvis slægt i det 18. århundrede var indvandret fra Baden til Havetoft i Angel som kolonister. Moderen var lærerdatter fra Wesselburen i Ditmarsken, men døde allerede i 1847 fra 3 børn. Savnet af og længselen efter hendes moderlige omsorg prægede den ældste søn hele hans barndom og fik måske også en digterisk åre til at rinde.

Tidligt blev han hjemme i sognets kirkehus, hvor han fulgte sin fars orgelspil fra pladsen bag orglet. Kirkerummets musikalske højtidsstemning smøg sig ind i hans barnesind og fulgte ham livet igennem som en løftende undertone i hans rige følelsesliv. Han var tillige et kvikt hoved. Og da Slesvigs

danske biskop U. S. Boesen kom på visitats i 1855, blev han opmærksom på organistens opvakte søn og anbefalede hans videre uddannelse til præst. Efter konfirmationen fik han da nogen privat forberedelse hos den danske (grundtvigske) sognepræst i Tønning P. V. Christensen, kom derefter på Haderslev danske latinskole, hvor han først måtte lære det danske sprog grundigere. Ved studentereksamen i 1860 fik han udmærkelse. Han havde på stedet haft nogen forbindelse med de vakte, der stod under Søren Kierkegaards indflydelse.

Han tog nu til København for at studere teologi og fik rigelige stipendier. Men snart meldte sig i forbindelse med disse års tiltagende politiske spænding i Sydslesvig den nationale konflikt i hans unge sind. En opfordring til de slesvigske studenter om at underskrive en adresse, der bl. a. tog afstand fra Kiels universitet, hvor der undervises i »løgn og mened«, ville han og et par andre ikke efterkomme. Dermed havde de taget parti for slesvig-holstenismen, hvorefter stipendierne fratoges ham. »Mit sprog er tysk, mine digtere skrev tysk, mit væsen er tysk. Kun den smule dannelse jeg har fået, er til dels af dansk oprindelse«, skrev han hjem fra København. Han tog den første skibslejlighed til Kiel, hvor han blev modtaget med åbne arme og nu grænsepolitisk følte sig hjemme.

Nye stipendier satte ham i stand til at fortsætte studierne i Berlin, hvor han også fandt ind i en litterært og kunstnerisk interesseret kreds. Sine teologiske eksaminer tog han derefter i Kiel og Slesvig i 1865 og 66. Hans dansk-tyske uddannelse gjorde ham nu velegnet til en præstetjeneste i Nordslesvig. Han hospiterede først i nogle tyske præstegårde, Ladelund og Ullerup, blev derefter ordineret af generalsuperintendent Godt i Slesvig domkirke og ansat som hjælpepræst i Ketting og så efter énstemmigt valg i 1867 udnævnt til sognepræst i Rinkenæs ved Flensborg fjord, Godts fødesogn.

Han fik her, åndeligt næret af tysk teologi og kultur, en rig præstegerning som indremissionsk vækkelsesprædikant - udelukkende i det danske sprog, et lidt knudret oversat tysk.

I 69 giftede han sig med en proprietærdatter, Marie Petronelle Plum fra »Katrinedal« ved Stege, som han havde lært at kende under et besøg hos slægtninge i Gråsten.

Hurtigt blev der også brug for hans vækkende forkyndelse uden for sognet hos ligesindede præster og i Christiansfeld brødremenighed. Efter tilskyndelse udefra begyndte han så i 1873 at udgive »Kirkeligt Søndagsblad«, hvis program skulle være forkyndelsen af korsets forsoning og kaldet til omvendelse og tro. Det skulle tjene den lutherske kirke og samle missionsvenner til aktivt virke. Han havde optaget forbindelse med den strengt lutherske leder af *Herrmannsburgs* missionsanstalt L. Harms og fik her optaget en ung elev *Poul Otto Petersen,* født i Højer, til missionæruddannelse. Han skulle nu i 1875 udsendes som Nordslesvigs missionær til Tirupati i Indien.

Wacker indkaldte da præster og lægfolk til et *større møde* i *Rødekro* den 17. juni. Her stiftede man *»Ev.-luth. Missionsforening for Nordslesvig«* med 4 præster (Wacker, E. Clausen, Dybbøl, Nic. C. Nielsen, Højrup, Wolf, Varnæs) og 5 lægmænd (J. Kloppenborg, Harreby, Gotfredsen, Mjøls, Marcussen, Åbenrå, degnene Petersen, Abild, og Holm, Ballum) i styrelsen og Wacker som formand. Dermed søgtes bevidst at knytte Nordslesvigs missionsinteresse til en central sydpå.

Jævnsides hermed var Wacker særdeles virksom for *diakonissesagen i Flensborg,* hvor et moderhus med hospital var blevet oprettet i 1874. Der kaldtes herfra på unge kvinder fra Nordslesvig til diakonisseuddannelse og til tjeneste både på sygehuse og i menigheder. De kom i stort tal og udgjorde efterhånden en tredjedel af den voksende diakonisseflok.

Asylsagen blev optaget af andre, fra 1877 med grev Schack som leder, foreløbig med oprettelsen af et hjem i Mjøls ved Rødekro, siden i Erlev ved Haderslev.

I disse begynderår optræder Wacker og den unge andenpræst *Th. Kaftan,* Åbenrå, snart hans kritiske modspiller, sammen ved missionsfesterne. Således ved foreningens første større årsmøde i *Løgumkloster* i september 1875 med 2.000 deltagere, hvor hans tekst var Jesu ord »Ild er jeg kommen at kaste på jorden, og hvor ville jeg, at den allerede brændte«.

Men foreningens ledende præster var *højkirkeligt indstillede* og afviste *lægmandsvidnesbyrdet.* Denne præstelige arrogance, som bl.a. degn Holm, Ballum, gik imod, blev foreningens skæbne, idet den snart overvejende blev et »tysk præsteforetagende«, medens lægfolket søgte andre veje for deres kristelige virketrang. Den sygnede hen og blev efterhånden kun støtteforening for en nordslesvigsk missionær i Indien.

Men da havde også *Wacker* selv forladt Nordslesvig. Han var i 1875 blevet leder af diakonisseanstalten i *Flensborg.* Han afløstes både som formand og redaktør af *E. Claussen,* Dybbøl, født 1832 i Tønder, uddannet i Haderslev og København, gift med Karen M. Olsen fra Sjælland, dansk indstillet, men neutral, en betydelig prædikant, død 1902 i Dybbøl, hvortil grev Reventlov på Sandbjerg havde patronats- og kaldsret.

Også *kirkeledelsen i Kiel* røgtede sit ansvar i Nordslesvig. Allerede 1870 fik man i Haderslev, reformationens vugge, oprettet et særligt *præsteseminarium* for Nordslesvig ved siden af det gamle i Preetz ved Kiel. Her skulle de kommende unge præster i de nordslesvigske embeder gennem et stipendiatår indføres i Nordslesvigs særlige kirkelige og nationalpolitiske forhold, lære det danske sprog, hvis de ikke magtede det i forvejen, tage på studietur til Danmark og i det hele blive fortrolige med deres fremtidige præsteopgave i det nationalt delte grænseland. Lederen blev den liturgi- og salmekyndige *C. A. Valentiner,* født 1815 i Flensborg, sogne-

præst i Rinkenæs 1846, i Tyrstrup 1849-50, afskediget, derefter seminarieforstander i Bernburg, provst i Coswig 1860, cst. i Tønder som leder af seminariets og skolernes nyordning, derefter igen i Tyrstrup, død 1891.

Dette præsteseminarium blev, især under dets følgende leder, *H. S. Prahl,* en betydelig tysk kulturfaktor i Nordslesvigs kirkelige liv, idet de unge præstekandidater her fik en fortrinlig kirkeligt positiv og nationalt fredsommelig start.

Den nye leder af *lærerseminariet i Tønder* blev pastor *Niels Schmidt,* født i Hoptrup 1826, tysk frivillig i 48. Han ville dog ikke finde sig i den preussiske ensretning fra Berlin og blev derfor i 1870 præst og siden provst i Svenstrup på Als.

I *1871* kom en ny *skoleinstruks,* der indførte 6 timers tysk undervisning om ugen i landsbyskolen, som så i *78* udvidedes til halv tysk undervisning. Hvor man nogle enkelte steder, som i Ravsted, kunne få flertallet af hjemmene til selv at ønske den nye stats sprog helt indført i skolen, var myndighederne naturligvis parate. I *74* indførtes den preussiske *civilstandslovgivning* også i Nordslesvig, og i *76* kom den preussiske *kirke- og synodalordning* med en fællessynode i Rendsborg som øverste lovgivende myndighed, provstisynoder, bestående af alle præsterne og to valgte lægmænd for hver præst, med provsten som formand og et stående synodaludvalg med administrative beføjelser i løbende sager mellem de afholdte synoder, i begyndelsen hvert år, fra midten af 70'erne hvert andet år. Dertil kom så i sognene de valgte kirkeforstanderskaber med 4 kirkeældste til de løbende forretninger og 12 kirkerepræsentanter for særlige tilfælde, med sognepræsten som født formand og lokal skoleinspektør. Vedtagne love, administrative afgørelser og andre kirkelige bekendtgørelser offentliggjordes i et tilsendt »Kirchliches Gesetz- und Verordnungsblatt«.

I den *danske lejr* gjorde sig i disse år - med undtagelse måske af Røddingegnen - en vis åndelig *lammelse* gældende. *Præsterne* var nu overvejende tysk indstillede. Kun enkelte danske nordslesvigere var tilbage; men de var bundne af deres tyske embedsed og strengt overvågede. Nævnes kan *J. Michaelsen,* Bjolderup, der i disse år var indblandet i en politisk sag med en påtvunget ophængning af en mindetavle i kirken over to i krigen 1870 faldne fra sognet. Kirkeforstanderskabet var enstemmigt imod anbringelsen og fik den fjernet. Men provsten i Åbenrå anordnede dens ophængning på ny, og de 4 stoute kirkeældste måtte for denne politiske »statsfornærmelse« vandre 1 måned i fængsel. Ved hjemkomsten fik de hver en pragtbibel i gave fra sognefolket. Videre *E. Claussen,* Dybbøl, og fynboen *H. F. Nissen* i Gram, hvor den danske greve Brockenhuus-Schack havde kaldsret, senere *P. Hansen* i Dybbøl og *J. Zerlang* i Gram, *J. Jørgensen* i Skast og siden *C. von Brincken* på hallig Gröde, sidst i Spandet, der begge blev afskediget af nationale grunde, 1894, hhv. 1904.

Men den danske kirkesag var ikke død. Snart vågnede den af dvalen med nye friske tiltag. Fra 1876 udsendtes som tillæg til de danske dagblade *»Nordslesvigsk Søndagsblad«,* redigeret af lærerne A. C. Holdt og C. F. Monrad i Flensborg, med en kirkelig og en folkelig-kulturel del, hovedsagelig med lødigt stof fra danske præster i kongeriget, åbenbart et dansk modtræk mod Wackers »Kirkeligt Søndagsblad«.

Den mest skelsættende dansk-kirkelige begivenhed blev dog oprettelsen af *de danske frimenigheder* i Rødding i 1874 og Bovlund 1879 med indviede kirkesale som samlingssteder. I Rødding fik den fordrevne H. Sveistrups blomstrende menighedsarbejde hermed en groende fortsættelse, idet højskoleforstander *Cornelius Appel* (1821-1901) i juli 1874 på Askov højskole blev ordineret af valgmenighedspræsten Vilh. Birkedal, Ryslinge, bistået af andre sønderjysk interesserede præster. Appel ordinerede derefter i 1874 den afskedigede lærer *L. B. Poulsen* (1840-1919) til statsfri præst på stedet med kredse i Vestslesvig fra tidligere grundtvigske præsters virke i Forballum, Vodder og V. Åbølling. Menighederne var ikke store, men kraftige livscentrer for dansk-grundtvigsk kristendom og tilsvarende folkelighed, af hvis midte adskillige ledende mænd og kvinder fremstod.

På Ballum-egnen stiftedes også i 1878 en *»Luthersk Missionsforening«,* de såkaldte »Bornholmere«, en ren læg sammenslutning, igangsat nordfra, med eget missionshus og kraftigt åndeligt liv, i svenskeren Rosenius' evangeliske spor fremhævende forkyndelsen af den »frie nåde«.

Også til de mange på grund af den preussiske militærtjeneste *til Amerika udvandrede sønderjyder* nåede den danske moderkirkes arm. I 1871 rejste som nævnt *Grove-Rasmussen,* der efter sin afsked havde optaget en fri gudstjenestevirksomhed ud fra sit hjem i Gram, efter opfordring fra et »Udvalg for dansk-amerikansk Mission« i Odense til midtstaterne for at besøge de derværende danske kolonistmenigheder, der hidtil var blevet betjent af norske udvandrerpræster, men indtrængende bad om egne danske præster. I hans blad »Elias« finder vi fra nu af udførlige beretninger om denne rejse og tilkomne danske præsters ansættelse, deriblandt Mads Jensens broder, lærer Anders Jensen, Søholm, og ellers kandidater fra de hertil i disse år oprettede præsteskoler på Ryslinge og Askov højskoler.

Både Nordslesvig og Amerika var således blevet en slags missionsmark for »dansk kristendom«s udbredelse uden for rigets grænser.

Grove-Rasmussen, som havde været sjælen i det rige danske indremissionsarbejde i Tørninglen efter 1864, måtte tilsidst i 1873 forlade Gram og lade sig ansætte i Harte ved Kolding. Straks var det tyske politi på færde og forbød hans blad, medmindre det fik en ny ansvarlig redaktør syd for grænsen. Denne post overtog så »Dannevirke«'s redaktør H. R. Hiort-Lorenzen, der også trykte bladet. Men poli-

tiet ville bladet til livs og forlangte nu en pengekaution, hvis det fortsat blev udgivet i Haderslev. Vistnok retsstridigt, eftersom bladet kun indeholdt kirkeligt stof. Udgivelsen flyttedes da til Kolding, medens det stadig blev trykt i Haderslev og også fortsat kunne bestilles på postkontorerne og i Sabroes danske boghandel i Haderslev. Men med årgangen 1874 måtte dette betydningsfulde dansk-slesvigske kirkelige bladforetagende opgives. En rodforbindelse med Danmarks kirke var dermed endeligt skåret over.

80'erne: Brydningsår med dansk selvbesindelse

80'erne bringer et vist *omsving* både i det politiske og det kirkelige klima. Lægfolket er atter ved at finde sig selv. Udvandringen er standset. Ungdommen bliver i landet og tager den preussiske militærtjeneste på sig - efter H. P. Hanssens henstilling.

Den øverste kirkeleder, *Godt,* havde slidt sig op, fik en lettere hjerneblødning og døde nogle år senere, i *1885*. Forinden havde han udset *Th. Kaftan* til sin eftermand, selv om de ældre N. Schmidt og E. Wacker var på tale. Schmidt sagde nej, fordi han ikke ville være Berlins ensrettede redskab. Wacker ville godt, men blev ikke spurgt, vel fordi man frygtede hans selvstændighed og ortodokse stejlhed.

Kaftans slægt var litauisk; en dragontrompeter var i den store nordiske krig omkring 1700 kommet til Nordslesvig og forblevet her. Slægten var derefter gennem halvandet hundrede år bosat i Agerskov sogn som husmænd og småhandlere. Kaftans farfar blev marskbonde i Nykirke syd for Tønder. Hans fader var sognepræst i Løjt, hvor den ældste af to sønner, Theodor, fødtes i 1847 og broderen Julius, som siden blev professor i Berlin, i 1849.

Men i 1850 måtte faderen efter tilslutning til det slesvig-holstenske oprør forlade landet. Han var svagelig og døde i 1853 som pensionist i Holsten, hvorefter moderen, præstedatter fra V. Sottrup, født Mumsen, med sine 2 drenge flyttede til Husum, hvor en farbroder var købmand. Krigen i 1864 oplevede Kaftan som latinskoleelev i Flensborg. Han blev student herfra i 66 og fik så sin videre uddannelse sydpå. I 1873 kom han som andenpræst til Åbenrå, hvor han også skulle bestride de danske aftensangs-tjenester og kirkelige handlinger. Han viste sig at være en højt begavet, veludrustet og meget virksom præst, der fik kirken fyldt og også kom i et godt forhold til de danske hjem, f. eks. Junggreens.

I 1879 kaldtes han så pludseligt til regeringen i Slesvig som *skoleråd* med hele skolevæsenet i hertugdømmet under sig. Samme år ansattes kredsskoleinspektører i Nordslesvig. De fik til opgave at overvåge undervisningen i landsbyskolerne, ligeså de få private skoler og hjemmeundervisningen ved private huslærere. De skulle møde med børnene i folkeskolen til eksamen. Allerede i 1882 blev dog al hjemmeundervisning forbudt. Alle børn skulle møde i den offentlige skole. Vel også Kaftans værk. I 84 blev Kaftan *provst* i Tønder og i 86 *biskop* til sin afsked i 1917, da han mismodig forlod hjemstavnen og blev præst ved en luthersk frimenighed i Baden-Baden til sin død i 1932.

Utvivlsomt var Kaftan en stor begavelse og vel også den bedst kvalificerede til det vanskelige tilsynsembede i det nationalt blandede grænsestift. Han var en fremsynet, formidlende teolog, en dygtig administrator, en overbevist kirkens mand og en forstående vejleder for sine præster. Kiel og Berlin var således vel tjent med denne slesviger, der - som han selv bekender - følte sig som loyal preusser. Men netop heri ligger - set med danske øjne - i forbindelse med den tyske embedsmandsmentalitet hans utilgivelige svaghed som kirkens øverste i Nordslesvig, der mere tog hensyn til myndighedernes nationalpolitiske krav end til menighedernes kirkelige og menneskelige tarv.

Han ville så afgjort fremme kirkens liv, men samtidig germaniseringen af det erobrede grænseland, ingenlunde med vold og magt - som myndighederne og den tyske forening ville det - men med lempe ad vækstens glidende, men desto sikrere vej, som alle erfarne og fornuftige grænselandspolitikere vil det. Men hans kristne karakter var ikke stærk nok til at stå for det politiske pres fra Berlin og statens utålmodige ønskemål. I de afgørende situationer på synoderne bøjede han som lydig embedsmand bestandig af, lod magt gå for ret og blev derved inderst inde en ulykkelig mand, hvem udviklingen gik imod. Havde han sat sin person og sit embede ind på sin overbevisning, havde han måske kunnet bøde adskilligt på Berlins kortsynede, ukloge magtpolitik og gavnet den tyske sag bedre.

Nu måtte han dele skæbne med den stadigt tabende voldspolitik, skønt han indså dens dumme fejlgreb og harmedes over dens forkastelige metode. Den berygtede *skoleanordning af 1888* - lige efter Wilhelm IIs tronbestigelse - som fuldstændig fortyskede landsbyskolen, lod han således passere uden indsigelse. Ganske vist havde han som skoleråd i Slesvig selv udarbejdet den, men dog med to danske sprogtimer om ugen, som regeringen - uden at spørge ham til råds - havde strøget, hvilket han først fik at vide ved at læse den offentliggjorte anordning ved sin morgenkaffe. Kaftans omfangsrige *livserindringer* fra 1924 er et tragisk tilbageblik over en strandet grænselandsskæbne af stort format. Nu var det imidlertid for sent og uopretteligt at bryde staven over Berlins nordmarkspolitik. Det burde han have gjort, mens tid var, som ansvarlig kirkeleder.

Den præst, der til gengæld kom til at give Nordslesvigs kirkeliv dets bestemmende præg i disse år, var *H. Tonnesen i Hoptrup* (1854-1935). Han var nordslesvigsk bondesøn, født 1854 i Bastrup, dengang hørende til Skodborg sogn. Efter den nye grænsedragning flyttede han med sit slesvig-holstensk-indstillede hjem til Rødding Østermark, idet to brødre byttede gårde og fædreland. Studentereksamen tog han i Haderslev, hvor han også først måtte lære det tyske sprog, og studerede derefter

sydpå, sidst i det luthersk-ortodokse Erlangen, hvor han også deltog i praktisk menighedsarbejde. *I 1880* blev han Kaftans virksomme efterfølger i *Åbenrå.* Uden at være den store teolog havde han til gengæld fingeren på livets og udviklingens puls, var stærkt hjemstavnsbundet (»det lille land mellem Kongeå og Skelbæk er mit fædreland«) og fremfor alt kirkevillende (»hele Nordslesvig er mit sogn«). Han svigtede ikke sit nordslesvigske folk og heller ikke sin herre Kristus for at tækkes Berlin, tværtimod. Krigsudbruddet i 1914 hindrede vistnok hans da påtænkte afsættelse som præst.

I Åbenrå tog Tonnesen efter giftermål med Meta Burmeister, en købmandsdatter fra Haderslev, kraftigt fat gennem vækkende prædiken og et aktivt menighedsarbejde. Han begyndte snart udgivelsen af et lille månedligt traktatblad til 1 pfennig stykket kaldet *»Sædekornet«* (navnet havde han med fra Bayern). Han drev fra begyndelsen på indre mission, hvilket efterhånden førte ham frem til leder af en landsomfattende sammenslutning efter kongerigsk forbillede, *»Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig«.* Den stiftedes efter henvendelse til von Oertzen, lederen af den tyske Gemeinschaftsverein, af to lægmænd, den danske *Claus Hansen* i Hvinderup og den tyske *Chr. Holm* i Stubbum ved Christiansfeld, der havde været vidner til den blomstrende Indre Mission hinsides grænsen. De medvirkede også ved stiftelsen i november 1886 i Tonnesens hjem sammen med ligesindede præster. Formand blev præsten i Højrup, *Nic. C. Nielsen,* Tonnesen selv sekretær. Ved det første årsmøde i juli 1887 i Åbenrå talte Vilh. Beck, lederen i kongeriget, i kirken og stod således fadder til den nordslesvigske indre mission. Næste år, 1888, flytter Tonnesen til Hoptrup, hvorfra han gennem en menneskealder prægede landet kirkeligt. Han var selv tysk indstillet og loyal embedsmand, men satte det overvejende dansksindede lægfolk kirkeligt i arbejde. Som en bølge voksede hans virke efterhånden. Den første indremissionær - Lars Birk i Hvinderup ved Christiansfeld - blev overtaget fra kongeriget, hvor han i forvejen havde været 15 år i tjeneste.

En anden skelsættende kirkesag fremgik i disse år ligeledes af dansk lægmandsinitiativ, nemlig en ny dansk *kirkesalmebog,* som brugtes indtil 1953, da den afløstes af vor nuværende. Den allerede omtalte direktør for præsteseminariet, provst *C. A. Valentiner,* gjorde i 70'erne et - heldigvis mislykket-forsøg med en tilskåret udgave af den gamle Pontoppidan som en enhedssalmebog til afløsning af ca. 5 forskellige, der var i brug (Pontoppidans, Adlers, Ægidius's, Meyer-Boesens). Men så fremlagde synodemedlem, gårdejer *Jes Nielsen,* Kassø, Hjordkær sogn, og hans fremtrædende hustru *Amalie,* datter af superintendenten mellem krigene, Jep Hansen i Hjordkær, i 1881 privat et helt nyt salmebogsforslag med berettiget hensyntagen til nyere dansk salmestof, bl.a. af Grundtvig, formidlet af den stærkt sønderjysk interesserede pastor Topsøe i Hejls. Forslaget blev i 1883 offentliggjort i »Nordslesvigsk Søndagsblad« og førte til nedsættelsen af en *salmebogskommission* bestående af 5 kyndige hymnologer, en for hvert provsti, nemlig H. S. Prahl, E. Claussen, Nic. C. Nielsen, grev Schack, Schackenborg, hvor udvalgsmøderne holdtes, og gårdejer P. Skau, Bukshave, Fjelstrup sogn, af den kendte Sommersted-slægt, med generalsuperintendenten som formand.

I 1889 forelå fra dette udvalg et grundigt gennemarbejdet *forslag,* hvori nyere dansk salmestof var fyldigere repræsenteret end i den kongerigske »Salmebog for Hjem og Kirke«. På samme års fællessynode blev den autoriseret og derefter hurtigt indført i alle dansksprogede menigheder. I *1892* fulgte fra Prahls hånd en dansk *gudstjenesteordning* og i 95 ved ham og organisten Heinebuch, Flensborg, en *melodisamling.*

Selv om det var moderate statskirkepræster, som ledede disse forehavender, var det dog den hjemlige danske befolknings kirkefront i Nordslesvig, som herved blev styrket. Det tjener disse kirkeligt aktive og hjemstavnstro præster til ære. De gjorde deres kirkelige pligt, selv om deres tyske politiske sag ikke direkte blev fremmet. Men så havde de også deres kristne samvittighed fri. De svigtede ikke den dem betroede hjord i dens nød, som deres biskop gjorde det.

90'erne: Det danske lægfolk tager kampen op mod det tyske præsteskab

Den fuldstændige fortyskning af landsbyskolen fra sidst i 80'erne gjorde endnu flere hjem vågne. Nu så man klart de tyske germaniseringshensigter, der tilsigtede et sprogskifte gennem skolen og siden gennem kirken, medens al kulturel påvirkning nordfra skulle standses. Hjemmene måtte da rejse sig til kamp mod den tyske sprogtvang og skabe deres egen folkelige kultur. De unge sendtes på efterskoler og højskoler nord for grænsen og kom udrustede tilbage.

Vandrelærerinder rejste fra by til by og gav hemmelig dansk undervisning i hjemmene. Således sørgede Henriette Gubi fra Bevtoft og Sprogforeningen, stiftet 1880, for dansk læsning til hjemmene gennem de oprettede bogsamlinger hos ledende danske. Skoleforeningen fra 1892 gav understøttelse til elever på kongerigske skoler. Foredrags- og gymnastikforeninger kom efterhånden i gang. Frimenighedskredsene gik i spidsen. Da Cornelius Appel måtte give op sidst i 80'erne på grund af sygdom, blev *L. B. Poulsen* den ledende frimenighedspræst. Han var født i et husmandshjem i Hundebøl ved Rødding og begyndte som hyrdedreng, blev religiøst vakt i sin ungdom og kom på det danske seminarium i Tønder med eksamen i 1862. Han blev så lærer i Rangstrup, Agerskov sogn, var som frivillig med på Dybbøl, giftede sig 1866 med Kjestine Refslund, blev afskediget 1867 og blev derefter forstander på Vejstrup højskole på Fyn. Men i 1870 tog han tilbage til hjemstavnen og nedsatte sig

som husmand i Bovlund, hvor han i 1879 blev ordineret af Appel og begyndte sin gerning som frimenighedspræst ud fra en i sit hjem indrettet kirkesal med betjening af danske kredse i Vestslesvig og i Sundeved. Han benyttede bevidst sin sønderjydske dialekt.

I december 1893 rejste han på et meget omtalt møde i *Maj-Kro* på Als spørgsmålet om masseudtrædelse af statskirken, men mødte ingen videre tilslutning. Sognefolket ville blive i deres sognekirker, som de gennem slægterne var bundet til, og ikke overlade dem til tyskerne.

Da han i juni næste år rejste det samme krav i Haderslev, gik *P. Skau* stærkt imod udmeldelse, som han vidste ville blive en fiasko på grund af den herskende sognekirkekonservatisme. Og det var netop denne *sognekirkelige* front, som nu meldte sig til kampen jævnsides med frimenighederne, men forblivende i landskirken. Anledningen i Haderslev var den af den allerede nævnte *Mads Jensen* (1839-1909) planlagte oprettelse af en frimenighed for Haderslev og omegn. Han var trådt i forbindelse med sin unge ven *Rasmus Thomsen* (1849-1905), der for tiden var dansk udvandrerpræst i Amerika, og havde fået hans tilsagn om at vende hjem og blive frimenighedspræst i Haderslev, hans hjemegn.

Thomsen var født i Anslet, Fjelstrup sogn, i et skrædder- og kådnerhjem, kristeligt og nationalt vågent, med gammel tilknytning til Christiansfeld brødremenighed, nu på Grundtvigs linie.

Efter en benskade havde han i 20årsalderen fået sit ene ben amputeret og var derfor 1873 taget på Ryslinge højskole til videre uddannelse til fri lærer- eller præstegerning i sin hjemstavn. Han tog herfra videre til Københavns universitet og kom så 1876 til Rødding som højskolelærer, blev 1878 friskolelærer i Vellerup, hvor han blev gift med Anne Refslund. Efter forbuddet mod hjemmeundervisning i 1882 tog han til Broager som fri kristelig og folkelig ordfører, fra 1887 i Nybøl. Men mangelen af det nødvendige til familiens eksistens tvang ham 1889 til at udvandre til Amerika, hvor han blev ordineret til dansk præst og fik en lykkelig gerning i Fredsville, Iowa. Men han havde hele tiden betragtet denne »flugt til Amerika« som en omvej til en fri præstegerning i hjemstavnen, der havde været hans livs store ønske.

Det åndelige klima herhjemme for et frit virke var nu betydeligt gunstigere end tidligere. Der dannedes dog foreløbig kun et *»Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn«*, der fik stor tilslutning, men uden udtrædelse af landskirken. Thomsen kom da efter fremsendt kaldsbrev efteråret 94 til Haderslev og optog her en gerning, foreløbig med leje af en teatersal til gudstjenesterne.

Da myndighederne imidlertid pressede ejeren til ikke at udleje den til det nævnte formål, måtte søndagstjenesterne afholdes i hans private bolig, der var alt for lille hertil.

Han fik derfor sat et *kirkebyggeri* i gang, som det også var sket i Bovlund. Da kirkerne efter et årstid stod færdige til indvielse, forbød myndighederne imidlertid brutalt deres brug. De måtte da stå ubenyttede i flere år indtil århundredskiftet, da rigsretten i Leipzig omsider gav dem fri til brug. »Kirker« måtte de dog ikke kaldes, ligesom præsterne kun kaldtes »talere« og heller ikke måtte bruge præstedragt. Ved begravelser af udtrådte på sognekirkegårdene var al offentlig tale forbudt. Men så talte stilheden des stærkere om den ukristelige tvang, myndighederne her nedværdigede sig til. Den skabte i virkeligheden det modsatte af det tilsigtede, en fribåren ånd i lænker, som dog kun de enkelte stærke hjem var i stand til at bære frem.

Til gengæld blev halvfemserne den sognekirkelige sektors aktivering til modstand og selvhjælp. Kaftan havde i 1891 flyttet sin bopæl fra Slesvig til Kiel for at være nærmere ved Konsistoriet. Han boede nu uden for sit eget stift. I dette år rejstes da på fællessynoden i Rendsborg for første gang fra dansk side ved H. Lassen det såkaldte sprogandragende om to ugentlige timers danskundervisning i landsbyskolerne til støtte af den forblevne fakultative danske religionsundervisning. Det nød dog ingen fremme her. Men af fremtrædende danske medlemmer gentoges det på hver provstisynode i Nordslesvig, dog med undtagelse af Tønder, der ikke havde dansk flertal som de andre, og blev hver gang vedtaget og videresendt, til dels også med præstestemmer.

Eksempelvis skal nævnes Åbenrå provstisynode, hvor trekløveret, gårdmændene *Rasmus Clausen* (1841-1909), Smedager, Bjolderup sogn, veteran fra 64, *Nis H. Callesen*, Lerskov (1837-1922), Ø. Løgum sogn, og *Jørgen Iversen* (1838-1923), Svejrup, Felsted sogn, der som dreng og ung mand havde oplevet krigsbegivenhederne på nærmeste hold og selv været på Rødding højskole 1855-56, skiftedes til at fremsætte »det obligate danske sprogandragende«, som tyskerne sagde. De var alle tre kirkeældster, åndeligt veludrustede og digterisk beåndede i tale og skrift. Clausen og Iversen havde også i deres unge dage tænkt på at gå bogvejen, men stavnen havde holdt dem hjemme.

I 1893 var det blevet Iversens tur til at fremsætte sprogandragendet. Det blev til en myndig, skelsættende tale, som gjorde de tilstedeværende præster ganske tavse. Da ingen af dem på provstens forespørgsel ønskede ordet, stod Iversen atter frem og konstaterede nu, at ikke en eneste skoleinspektør turde stå frem og erklære vore børn for at være uden for sjælefare under den nuværende skoleordning. Det blev ført til protokols og står for eftertiden som et vidnesbyrd om, hvad vort præsteskab er, skriver Iversen bagefter til vennen Clausen.

Men nu mente *præsterne*, at de måtte gøre noget i sagen. Efter et fortroligt møde i Flensborg fremsendte 77 af ca. 100 præster i området i 1894 et lignende andragende til kultusministeren i Berlin, naturligvis med samtidig bedyrelse af deres fulde embedsloyalitet mod staten. Biskop Kaftan afslog

at være deputationens ordfører, hvad så provst Reuter, Broager, påtog sig. Han rejste til Berlin, men blev ikke officielt modtaget af ministeren. Kun en privat samtale tilstodes provsten, og man måtte rejse hjem med et absolut afslag.

Den danskindstillede sognepræst H. F. Nissen, Gram, opfordrede da offentligt alle de pågældende præster til nu at bevise deres overbevisnings mod og som protest at nedlægge deres hverv som tilsynsmænd i folkeskolen. Som venteligt dog uden resultat. Sagen var, at præsterne i virkeligheden var godt indforstået med Berlins afslag. De ønskede selv skolens fortyskning og lullede sig ind i den vildfarelse, at de nu havde gjort deres mulige i sagen. Til det efterfølgende møde i Flensborg til modtagelsen af beskeden fra Berlin mødte også kun et par stykker.

. Den *tyske (nationalistiske) forening* påstod ganske vist samtidig, at den nordslesvigske gejstlighed alligevel var den største hindring for landets germanisering. Den beskyldning kunne de dog tage sig let. De ville nemlig det samme mål, blot i et langsommere og sikrere tempo.

I en *synodeudtalelse* fra Rendsborg efterpå beroligede man - med Kaftan i spidsen - sig selv og offentligheden med, at sagen, og hvad der skulle ske nu, lå trygt i regeringens gode hænder. Man lod med andre ord staten skalte og valte i skolen efter forgodtbefindende uden hensyn til hjemmene, børnene og deres menneskelige ret. Men hjemmene var i længden moralsk og folkeligt stærkere end skolen og staten. Redaktør Jens Jessen, »Flensborg Avis«, skrev i den anledning sin beske, rammende leder om hjorden uden hyrde, d.v.s. Kaftans og præsteskabets lejesvendsoptræden.

På den sognekirkelige front dannedes i 1895 *»Kristeligt Udvalg for Nordslesvig«* med N. Callesen som formand og Marie Skau, Sommersted, som sekretær, snart også som den ledende. Det var et kontaktudvalg, som skulle danne forbindelse til de enkelte sogne. Man lod afholde kristelige møder, udgav en kristelig sangbog, »den grønne«, ved siden af den folkelige »blå«, og tog især sygepleje og børnesagen op. Man fik uddannet og ansat sygeplejersker nordpå som et vist modtræk mod diakonissestationerne fra Flensborg. I flere sogne kunne der nu være både en dansk og to tyske sygeplejersker ansat, den sidste ved den lokale tyske »Frauenverein«. Ved Kelstrup strand oprettedes et børnenes helsehjem.

Imens voksede under det politiske pres udefra og hjertets opladthed indefra *Tonnesen-bevægelsens* kirkelige oplivelse af Nordslesvig, på sin vis vist en enestående kirkelig bevægelse af et lokalt begrænset område. Flere og flere præster sluttede op ved hans side som medarbejdere, efterhånden ca. halvdelen af præsterne.

Nye indremissionærer kom til, deriblandt den fremtrædende gårdmand *H. P. Lorentzen* (1860-1907), Hygum skov. Han havde været på grundtvigsk højskole, men efter sin omvendelse tog han afstand fra det nationale som »verdensvæsen«. Han blev derved de tyske missionspræsters håndgangne mand, var en dygtig taler og skribent, men døde pludselig af en akut lungebetændelse, han havde pådraget sig på en mødereise ved vintertid.

Videre *Jørgen Friis* (1865-1924), født i Stubbum. Han fik en stor farvehandel i Haderslev, var forretningsmand til fingerspidserne og blev missionens kasserer. Han havde et kunstpræget hjem, var en flittig bogsælger og en dygtig prædikant og tillige en nationalt sindet mand.

Missionshuse blev bygget, det første i Hoptrup i 1896, det andet i Bedsted 1897. Et ungdomsarbejde blev sat i gang ved lærer *Chr. Wienberg,* Sønderballe, Hoptrup sogn. *»Sædekornet«* blev ugeblad i udvidet skikkelse. En boghandel indrettedes, først i Sommersted, siden i Haderslev.

Diakonisseanstalten i Flensborg fik under Wackers dygtige ledelse en stærk forbindelse med Indre Mission i Nordslesvig og dens præster. Det gjaldt ikke blot diakonissetilgangen og deres udstationering, men især den halvårlige *præstekonference,* han fra 1893 af indbød til med tilslutning både fra syd og fra nord. Han prægede selv med myndighed konferencen og dens emnebehandling med fri drøftelse efter foredraget. Hertil kom en aftengudstjeneste i anstaltens kunstnerisk udsmykkede kirke og en liturgisk morgenandagt med søstrenes korsang. Også lærere og præstekoner kunne være med. Disse samvær på tysk-luthersk grund blev ofte med deres aktuelle emner årets igangsættende begivenheder for de deltagende. Wacker kom her med sit konservativt-dogmatiske bibelsyn og sin ortodoks-lutherske bekendelsestroskab til at stå som et helt præsteslægtleds lærefader - i skarp front mod den i Tyskland herskende »liberale teologi«, f.eks. fra Kiels universitet.

Tonnesens *Indre Mission* fik fra denne lærestol i Paulus og Luther sit læregrundlag fastlagt, udformet i Wackers lærebog om omvendelsen »Die Heilsordnung« fra 1898. Wacker var i disse år Tonnesens fortrolige ven, advarer både mod metodistisk sværmeri og død sakramentkristendom og talte ofte i Nordslesvig. Sit oprindeligt afvisende syn på lægmandsvidnesbyrdet havde han ændret i 1888 og forsvarede det nu ud fra den Augsburgske Konfession, når det blot hele tiden læremæssigt blev underbygget og kontrolleret, hvad også i udpræget grad skete på Tonnesens månedlige missionærsammenkomster. Wacker var i øvrigt en meget produktiv forfatter af pastoralteologiske skrifter, fortrinsvis om den kristne kvindelige diakoni, der ikke bare skulle være en human-social hjælpetjeneste, men en åndelig sjælesorg sigtende på »sjælens frelse«. Herved skabte han en særpræget flensborgsk diakonissetype, som vandt respekt, Martha- og Maria-tjeneste i eet.

Også *missionsanstalten i Breklum,* stiftet i sin tid af den stejle, men nidkære friser, pastor Chr. Jensen, fik i 90erne en stærk kontakt med Nordslesvigs indremissionske kredse. Det begyndte i *1894,* da en

af Tonnesens dygtige medarbejdere *Rudolph Bernhard Bahnsen* (1854-1936), født i et vakt håndværkerhjem i Haderslev, sidst præst i Bylderup, blev missionsinspektør i Breklum til 1906. I 1898 kom en yngre lige så virksom præst fra Nordslesvig til, *Hans Detlef Bracker* (1869-1966), født i et håndværkerhjem i Åbenrå. De rejste begge meget i Nordslesvig og kaldte på missionsinteressen, på økonomisk støtte til arbejdet samt til missionselever. Senere var der et årligt større *Breklum-stævne* i Nordslesvig, begyndt 1904 i Klovtoft, siden 1906 i Tinglev. Store skarer valfartede snart efter til missionsfester i selve Breklum, hvor man i den ellers rent tyske omgivelse mødtes med prædiken og foredrag på dansk. Missionsblade og en kristelig folkekalender for Nordslesvig udsendtes ligeledes fra boghandelen i Breklum.

Kalenderen, som blev meget udbredt og flittigt læst, redigeredes fra 1880 på Chr. Jensens initiativ af den nævnte *Nicolai C. Nielsen* (1848-1932). Han var født i Løgumkloster, kom i Flensborg danske latinskole 1862, hvor han fik de siden så kendte danske præster Vilh. Gregersen og H. M. Fenger til klassevenner. I 1864 tænkte han på med dem at tage nordpå. Men hans hjemmetyske fader bestemte, at hans videre skolegang skulle ske i Eutin og den senere uddannelse sydpå. I 1870-krigen var han med som sanitetssoldat. I 73 blev han kapellan i Gram og samme år sognepræst i Højrup, fra 1888 i Sommersted (til 1906). Han forblev ugift, var en nidkær vækkelsesprædikant, men tillige en meget flittig skønlitterær opbyggelig skribent, der elskede sit danske modersmål og dansk litteratur, men ellers var fuldt loyal tysk embedsmand. Han var selvskreven som medlem af salmebogskommissionen, hvor han særlig gik ind for Grundtvigs dansk-prægede salmer. Han blev lige så naturligt Indre Missions første formand, dog mere af navn end af gavn, idet det organisationsmæssige ikke lå for hans følsomme, poetiske natur. Han holdt sig også mest muligt borte fra offentlig debat.

I almanakken og i »Sædekornet« fik han afløb for sine mange historiske småskildringer af slesvigske skikkelser fra fortiden og sine lyriske naturskildringer i bunden og ubunden stil. Utallige af hans fint udarbejdede prædikener er trykt i missionsbladene og i prædikensamlinger. Midt i 90'erne begyndte han at udgive en række litterært-opbyggelige småbøger, trykt i Odense og meget læste. Han elskede Slesvigs blandede folk fra helstatstiden, men mente selv at være den sidste slesviger. Landets deling og Nordslesvigs tab var ham en stor sorg, som han ikke forvandt.

Efter 1900: Unge i arbejde. Fronterne trækkes op

Århundredskiftet stod politisk i tysk nederlags og dansk fremgangs tegn. Overpræsident v. Köllers terrorpolitik med masseudvisninger og fratagelse af forældreretten med politisk begrundelse måtte opgives, og v. Köller forsvandt sydpå igen. Den tyske forenings mest foretagsomme præst C. J. Jacobsen, Skærbæk, gik fallit i skam og skændsel med sine mange koloniseringsforetagender (bank, teglværk, fiskedamme og badehotellet »Lakolk« på Rømø), blev afskediget og flygtede til Tyrol.

Også kirkeligt tegnede billedet sig i dansk favør uden dog at være dansk betonet uden for *frimenighederne*. Her havde man i 1897 fået startet en helt ny frimenighed i Skærbæk i opposition til sognepræstens forargelige og amtsforstander Winter v. Adlersflügels terroriserende optræden. Den nye frimenighedspræst, redaktør *Jens Jørgensen*, Haderslev, begyndte sine gudstjenester i en nedlagt krosal. Han betjente nu hele vestkysten med kredse i Forballum, Visby, Frifelt og Lundsmark og vandt voksende tilslutning.

I Haderslev fik *Rasmus Thomsen* omsider i 1899 dannet en selvstændig frimenighed, som han stærkt havde ønsket det. Og den nybyggede kirke, som havde stået ubenyttet siden 1897, blev omsider taget i brug i 1900 og samlede nu en voksende menighed. Han begyndte også i 1901 at udgive et selvstændigt redigeret søndagsblad som tillæg til »Modersmålet«. Det havde bevidst et mere grundtvigsk tilsnit end søndagsbladet fra Flensborg.

Endvidere fik han i Åbenrå og Sundeved, hvor han havde overtaget kredsenes betjening, sat kirkebyggeri i gang. De ny smukke kirker her blev snart taget i brug til stor glæde for medlemmerne, i Stenderup, Nybøl sogn, 2. søndag i advent 1903, i Åbenrå 2. påskedag 1904. Men da var den virksomme, litterært og kunstnerisk veludrustede præsts legemlige kræfter opbrugt. Han døde efter et års sygdom, bl.a. med indlæggelse på Diakonissestiftelsen i København, 1905, lige fyldt 56 år. Han afløstes af sin yngre fortrolige ven, redaktør *Thade Petersen* (1866-1949), uddannet af den frisindede pastor Paulsen i Kropp ved Slesvig, sidenhen frimenighedernes historieskriver, der fra 1907 udgav månedsbladet »Den nordslesvigske Kirkesag«, en fortsættelse af Rasmus Thomsens søndagsblad fra 1901.

Også i Rødding og Skærbæk gik man snart i gang med at bygge egne *kirker*. De blev begge indviet i 1909. Hjemvendte unge fra højskoler i kongeriget fyldte nu op i rækkerne. Når frimenighedsfolkene af de tyske præster beskyldtes for, at de var mere optaget af det nationale end det kristelige, og at deres gudstjenester ligefrem måtte anses for at være »nationale agitationsmøder«, svarede de frimodigt og med rette, at de kun forkyndte kristendom ved deres gudstjenester og aldrig drev politik her. Men de ville til gengæld have deres danske folkelighed i fred og være kristne i dansk dragt og ikke i tysk. Beskyldningen for sekterisk separatisme imødegik de ved at hævde, at de bekendte sig til evangelisk lutherdom i grundtvigsk stil, men i en statsfri ramme. De foretrak i overensstemmelse med deres folkelige tilhørsforhold dansk kristendom i stedet for den unaturlige tyske.

Moderlandet Danmark stod også kirkeligt hele tiden bag den »røvede datter« syd for statsgrænsen. Men hidtil havde *Indre Mission* i kongeriget ikke

direkte - som de grundtvigske - støttet sønderjyderne, idet man ikke kunne tænke sig at gå sammen med de grundtvigske i dette anliggende. Det søgte den aktive grundtvigske ven af den sønderjyske kirkesag, pastor *Johannes Clausen,* Vonsild, Vilh. Becks ungdomsven, ved århundredskiftet at få ændret. Indre Mission burde selv tage et støttearbejde op. Han fik da gennem pastor Tomasson, Horsens, i 1901 den gamle indremissionær *Anders Stubkjær,* veteran fra 48, til at foretage en rejse til Nordslesvig og søge kontakt med de ledende inden for IM. Han besøgte formanden Nic. C. Nielsen og sekretæren H. Tonnesen, videre gårdejer P. K. Petersen, Sillerup, men også politikeren H. P. Hanssen.

Dette besøg affødte en øget støtte fra IM i kongeriget og en større nationalpolitisk aktivitet i indremissionske kredse i Nordslesvig, hvilket f.eks. viste sig ved valgene - også i forbindelse med Jens Jessens valgtaler i 1902, der særligt henvendte sig til indremissionske vælgere. 2 dygtige, danskindstillede indremissionærer, Martin Lorenzen, Lille Emmerske ved Tønder (1866-1933), og Hans Knudsen, Øsby (1879-1966), kom også i arbejde på dette tidspunkt.

I *1907,* generationsskiftets år inden for IM i Nordslesvig, fik et kongerigsk støtteudvalg bestående af C. Moe, Skanderup, Thomsen, Børkop højskole, indremissionær H. Chr. Beck og H.I.F.C. Matthiesen, »Kristeligt Dagblad«, den daværende KFUM-sekretær i Ålborg, *Jes Mathiesen Kylling* (1873-1931), der stammede fra Vonsbæk og stadig var tysk statsborger, til at vende tilbage til sin hjemstavn og optage kristeligt ungdomsarbejde sønden å.

Han tog til Hoptrup og fik en aftale med pastor Tonnesen om ansættelse til november 1907. I mellemtiden rejste sig dog fra tyske præsters side en stærk protest mod denne ansættelse af en kongerigsk ungdomssekretær med den begrundelse, at han tilhørte en »totalt nationalt fordærvet familie«. Man bad ham derfor blive borte. Men hermed var nu også hans egne betænkeligheder ved den ny opgave fejet til side, da han så, hvordan landet lå derhjemme mellem præsterne og det danske lægfolk. Han rejste da resolut til Nordslesvig, hvor der også dannedes en støttekreds, og optog arbejdet på egen hånd.

Til samme tid var af IM udsendt *11 ny yngre læge medarbejdere,* deriblandt 2 ungdomsarbejdere i deres fritid, P. Paulsen, Brændstrup, og Børsen-Hansen, Haderslev. Året efter, i 1908, dannedes et fællesforbund af de kristne ungdomsforeninger med pastor P. Simonsen, Oksenvad (1870-1953), som formand. For nu at undgå splittelse i arbejdet gik styrelsen da med på »et magert forlig« og ansatte Kylling som heltidssekretær i ungdomsarbejdet, naturligvis med den obligate mundkurv på om ikke offentligt at optræde nationalpolitisk, hvad han også strikte overholdt.

Der kom god gang i arbejdet. *Kylling* fik i 1909 startet et månedligt *»Kristeligt Ungdomsblad«,* som han selv med sine gode litterære forudsætninger redigerede fint med optagelse af lødigt stof nordfra. Ved siden af sit kristeligt vækkende sigte havde han også - uudtalt naturligvis - et nationalt dansk: at frigøre den nordslesvigske ungdom fra den tyskkirkelige spændetrøje. »At deres danskhed så ville udfolde sig af sig selv, vidste vi«.

I 1907 afløste *Tonnesen* også den svagelige Nic. C. Nielsen som formand i IM, mens hans aktive kristelige modspiller *Carl Matthiesen* (1866-1947), født i Haderslev i et købmandshjem, Wackers begavede lærling og efterfølger i Flensborg, 1910 blev sekretær. Tonnesen havde fået en friere indstilling til det nationale spørgsmål, mindre pietistisk lukket, mere luthersk åben. Han optog også yngre præster som medarbejdere, deriblandt sin egen søn Johannes Tonnesen, Niels Schmidt og G. Horstmann. »Broer er bedre end grøfter«, var hans meget diskuterede fyndord i disse år. Men hvornår broer og hvornår grøfter? spurgte hans kritikere ham.

Det, som vakte mest opsigt, politisk og kirkeligt i disse år, var dog den unge journalist *Johannes Tiedjes* (1879-1946) optræden. Han var præstesøn fra Øsby. Faderen havde været dansk artillerioffícer i 64. Selv var han tyskindstillet og havde studeret sydpå, sidst i Heidelberg. Nu var han medarbejder ved professor Martin Rades liberale tidsskrift »Die Christliche Welt«. Her havde den danske professor i kirkehistorie *Valdemar Ammundsen,* siden biskop i Haderslev, spurgt om, hvordan tyske kristne kunne tie til den tyske voldspolitik i grænselandet Nordslesvig. Rade satte Tiedje til at svare herpå, og han skrev da sine 5 opsigtsvækkende artikler om »Tilstandene i Nord-Slesvig«. Heri udtalte han ud fra selvsyn og informationer på stedet en knusende dom over den tyske irreligiøse »ølkultur« og tvangspolitik i Nordmarken og en anerkendelse af den danske religiøst-bårne grundtvigske folkekultur.

»Se, de beder«, kunne man sige om de danske nordslesvigere. Med hensyn til retsspørgsmålet hævder han dog Tysklands retmæssige besiddelse af landet og afviser enhver tanke om selvbestemmelsesret og eventuel afståelse. Men der bør fra tysk side indledes en kulturelt betonet freds- og forsoningskurs. Det vil da vise sig, at den tyske Goethe-kultur er den dansk-nordiske langt overlegen og i længden vil sejre.

Dette frimodige grænsepolitiske oplæg fra tysk side, som den tyske forening naturligvis pure afviste, vakte stærkt røre i det tyske præsteskab og skabte ligefrem bevægelse i landet. Der dannedes en politisk *fredsforening* med den liberale pastor Johannes Schmidt, Vodder (1869-1959), som leder og en nordslesvigsk *præsteforening* med H. S. Prahl, H. Tonnesen og J. Schmidt i styrelsen.

Man udsendte et *opråb,* der dækkede Tiedjes grundsætninger: Præstens fornemste opgave i grænselandet bør være evangeliets forkyndelse. Men »vi respekterer enhver ærlig national overbevisning og misbilliger ikke, at man virker for den ad

alle af loven tilladte veje«. Kristendommen er til gengæld den bedste hjælp til et fredeligt samarbejde. Man ønsker selv og vil støtte et positivt tysk kulturarbejde. Men også den dansksindede befolkning har ret til at pleje sin folkelighed, og man vil træde i skranken for det danske sprogs nedarvede ret.

I de foreliggende omstridte spørgsmål vedrørende dansk *konfirmandundervisning* også af tysk underviste børn og den forargelige behandling af *frimenighederne* søgte man at omstemme Konsistoriet i Kiel, men forgæves. Foreningen var for uensartet i sin sammensætning og fik ingen videre praktisk betydning. Nævnes skal dog, at den betydelige, fredsommelige *H. S. Prahl* af gammel ledende nordslesvigsk præsteslægt på fællessynoden 1912 holdt en tale »som støbt i malm«, hvori han efter det hidtil hver gang uden resultat fremsatte sprogandragende fik det vedtaget med 42 stemmer mod 40. Men nu var tiden forpasset.

Snart optog ny dramatiske begivenheder sindene, alt imens den politiske højspænding voksede op mod krigens udbrud i 1914.

Tonnesen havde en rig præstegerning i Hoptrup sogn. Han var en dygtig folkelig prædikant med en fyldt kirke og en trofast sjælesørger, som der stod respekt om i sognet, og han forstod at drage læge medarbejdere med ind i arbejdet. Men med de få hjemmetyske hjem i sognet, til dels tysktalende udvandrere sydfra, var der stadig små rivninger.

Både de verdslige og kirkelige myndigheder så surt til den selvstændige, hjemmegroede Hoptrup-præst, hvis præstevirke forekom dem at fremme danskheden og hæmme tyskheden i sognet, hvilket vel også i nogen grad var tilfældet, idet en kristelig vækkelse, som han hele tiden drev på som det afgørende for ham, altid drager en folkelig opvågnen efter sig. Hans konsekvente gåen ind for Tiedjes politiske freds- og kulturkurs nedsatte ham yderligere i tyskernes øjne.

Nogle sager, som vakte offentlig opmærksomhed og blev stærkt debatteret i den tyske og danske grænsepresse, skal kort omtales. De turde være typiske for forholdene dengang.

I foråret *1910* havde Tonnesen som formand for den stedlige KFUM ved annonce indbudt til et offentligt kristeligt møde i Hoptrup *danske forsamlingshus* med ham selv som taler. Mødet var et led i en kirke- og missionsuge. Og hensigten med denne aften var at kalde på sognets danske unge uden for missionskredsene efter princippet: man skal fange fiskene, hvor de går. Amtsforstanderen mente, at et sådant offentligt møde i det politiske forsamlingshus efter foreningslovens §12 om politiske møder burde anmeldes 3 gange 24 timer forud til politiet, og gjorde præsten opmærksom herpå. Men da han i henhold til samme lovs §24 (om religiøse møder) med rette ikke mente sig forpligtet hertil, idet han så også selv ville stemple mødet som politisk, indberettedes sagen til dr. Dryander, landråden i Haderslev.

Han forbød omgående telegrafisk mødets afholdelse. Det kunne og ville sognets præst ikke finde sig i. Det var klart imod hans præstelige beføjelser. Mødet blev da henlagt til kirken, og han indgav klage over den kongelige landråd til regeringspræsidenten i Slesvig. Landråden, søn af overhofpræsten i Berlin, en ung hoven karriereembedsmand, siden chef for kejserens civilkabinet, havde tydeligt nok forløbet sig. Han stod her over for en myndig indfødt præst, der holdt på sin lovhjemlede religiøse forsamlingsret.

I efteråret samme år indsendte kirkeforstanderskabet i Hoptrup efter Tiedjes oplæg et andragende til kredsudvalget i Haderslev om at tilbagekalde tilladelse til *alkoholudskænkning* på amtsbanegårdene. Begrundelsen var den tiltagende alkoholisme og umoral, som disse 53 ny drikkesteder påførte befolkningen - bl.a. med slagsmål og et enkelt drab. Petitionen vakte stor opmærksomhed - med tysk forargelse og dansk tilfredshed.

I efteråret *1911* havde Tonnesen flyttet *tidspunktet* for den månedlige tyske *gudstjeneste* fra kl. 10.30 til kl. 17 som formentlig bedre egnet for besøget. Tyskerne med amtsforstanderen og den indvandrede gårdejer von Grawolofski som ordførere for 40 underskrivere klagede da over præsten til provsten. Konsistoriet påtalte og påstod det gamle tidspunkt. »Vi udtaler den bestemte forventning, at pastor Tonnesen for fremtiden ikke mere gør sig skyldig i en sådan egenmægtighed«. Den tyske »Schleswigsche Grenzpost« rasede mod Tonnesen, der igen fik en officiel misbilligelse fra Konsistoriet med trussel om »de skarpeste disciplinære forholdsregler«.

Samme efterår fejredes Indre Missions 25-års *jubilæum* i Hoptrup kirke og missionshus med stor tilslutning. En hilsen fra IM i kongeriget oplæstes ved pastor Olsen, Fredericia, men fra de tyske kirkelige myndigheder kom ingen lykønskning. *»Sædekornet«* udgav et fyldigt illustreret jubilæumsnummer med tilbageblik og statusopgørelse. Sigtet, den nordslesvigske befolknings kristelige vækkelse, var forblevet det samme. Bladet var i samme anledning med denne årgang blevet betydeligt udvidet - med kulturelt-litterære bidrag fra yngre præster (især Horstmann) og aktuelle kirkelige informationer og debatindlæg, redigeret af Carsten Petersen, der nu var flyttet fra Mellemslesvig til Maugstrup ved Haderslev.

Samtidig begyndte man udgivelsen af en selvstændig, kunstnerisk illustreret »Indre Missions *Almanak* for Nordslesvig« af høj litterær standard ved siden af den mere jævne, opbyggelige fra Breklum. IM var blevet en faktor i landet, som man både kirkeligt, politisk og kulturelt måtte regne med.

Men så kom i efteråret *1912* den ulykkelige *spaltning* af Missionen, som den tyske oprører Johannes Tiedjes og den danske ungdomssekretær Jes Kyllings optræden fra hver sin side var hovedårsagen til, og som længe havde ulmet under overfladen.

Tonnesen havde i åben kristen broderkærlighed i forvejen gjort alt for at hindre det truende brud, blandt andet ved en »langfredags-henvendelse« til sine præstebrødre i styrelsen, men forgæves. Skilsmissegrunden var tydeligt det nationale spørgsmål, hvor Tonnesen og de yngre præster indtog en forstående holdning, mens de ældre pietistiske heri så en fare, både for kristenlivet og den tyske fremtid.

Efter nogle bevægede *forhandlingsmøder* i september måned i Tinglev og Vojens, hvor det nationale spørgsmål så afgjort dominerede, udtrådte *12 præster* af foreningen og dannede deres egen organisation, »Det gamle Budskab«, med eget nyt blad.

I debatten bagefter brugte man - ganske med urette - Tonnesens teologiske syn som skærmbræt, men angreb ellers især sekretær Kylling »som gedden i karpedammen« for hans danske virke og en bestemt udtalelse af ham, at de tyske præster var »befolkningens største lidelse«.

Kylling vedkendte sig denne ganske vist i agitationen forgrovede udtalelse og svarede præsterne åbent og frejdigt i en længere redegørelse.

Da den nævnte *H. S. Prahl* under krisen en overgang fungerede som provst, forsvarede han også sin kaldsfælle Tonnesen. Efter forud indhentet erklæring fra denne om, hvorvidt han har stillet sig på dansk side, meddelte Prahl Konsistoriet, at »han hævder kun sin ret til som sjælesørger at råde sine venner også i politiske samvittighedskonflikter, intet mere... Om Indre Missions indtræden for et politisk parti kan og bør der ikke være tale. Som kirkelig organisation står Indre Mission over partierne... Tonnesen kalder sig selv tysksindet præst... Hans udtalelser i »Sædekornet« bringer ikke noget nyt og deles af flertallet af hans kaldsfæller«. Og provsten citerer bibelordene: »Så giv da kejseren, hvad kejserens er, og Gud, hvad Guds er«, og: »Alt er eders, men I hører Kristus til, og Kristus hører Gud til«. Der kom denne gang ingen misbilligelse.

Men i juni *1914*, da tyskerne i sognet med den indvandrede degn Reese og gendarm Sbrzesny i spidsen på pladsen foran Hoptrup kirke afslørede en brovtende bauta til minde om træfningen ved Hoptrup i 1848 og om krigen i 1864, protesterede Tonnesen ved et indkaldt møde i kirken, der gav ham fuld tilslutning mod denne tyske provokation og forstyrrelse af kirkefreden. Konsistoriet indledte en officiel tjenestemandssag imod ham, som dog krigsudbruddet i august standsede.

Tonnesen havde som leder af IM søgt at virkeliggøre det almindelige præstedømme, tage de kristne nådegaver i brug og i et frugtbart samarbejde mellem præst og lægmand at vække folket til en aktiv menighed. Jesus kom til at gå igennem landet i nordslesvigsk dragt, som han udtrykte sig. Det skete bevidst efter dansk mønster, idet han opfattede Vilh. Beck som »en lykkelig forening af Kierkegaard og Grundtvig« med ligelig betoning af den enkelte kristne og af menighedsfællesskabet. Kristendommen skulle være en surdej i folket og hellige og højne dets liv og gøremål. Det skulle også ske i det Nordslesvig, som var en politisk »heksekedel« med en ca. 80 pct. danskindstillet befolkning under tysk fremmedregimente. Dets »nationale nød« erkendte Tonnesen mere og mere og sagde derfor til sine hjemstavnsfæller, tyske som danske: Omvend jer til Kristus og lev et helstøbt kristenliv og før så også nationalitetskampen ud fra kristentroens stade!

Ved årsmødet i Hoptrup 1906 på missionens 20-års dag havde Tonnesen slået fast: »Indre Mission vil ikke være et parti med partiånd, ikke en synlig fremstilling af de helliges samfund og ikke en frikirke ved siden af folkekirken«, men »et organiseret, frivilligt samarbejde af præster og lægfolk til evangelisation og samfundspleje inden for folkekirkens ramme... Til samarbejdet er det nødvendigt at være eet i Kristus Jesus og at være så meget ens... at man i hovedsagen er enige om arbejdets mål og metode«.

Ved årsmødet 1910 stod Indre Missions arv til efterslægten på dagsordenen. Tonnesen udtalte her, at arven kan kun overtages gennem »personlig oplevelse«, som kræver »den rette forening af bundethed og frihed over for det bestående«. Jesus opdrog sine disciple i alle disse ting konservativt, men til frihed.

I foråret *1914* kom IM's politiske betydning til debat i den preussiske landdag og i Herrehuset i Berlin med stærke angreb på Nordslesvigs præsteskab (indbefattet dets biskop Kaftan) som helhed og specielt på IM's leder Tonnesen.

Ved *rigsdagsvalget 1912 og landdagsvalget 1913* led tyskerne for dem selv overraskende store nederlag med tilsvarende dansk fremgang. Man ville naturligvis ikke åbent vedgå, at årsagen var deres egen ukloge magtpolitik, men fandt nu på, at Nordslesvigs præsteskab og især Tonnesen måtte betragtes som syndebukken, der derfor skulle undgælde ved den tiltrængte hårde hånds politik; også *Kaftan* blev angrebet for imod Konsistoriets anordning at have løsnet sognebåndstvangen. Det burde forbydes nordslesvigske præster at tale i danske forsamlingshuse, disse »»trodsborge« til bekæmpelse af tyskheden««.

I et åbent brev til præsternes fagblad imødegår Kaftan angrebet på ham. I sin vejledning af præsterne har han altid befundet sig på Konsistoriets grund, idet Provinssynoden 1912 havde »bedt Konsistoriet om ikke længere at håndhæve sognebåndstvangen i den overleverede stive, også efter min mening uberettigede form... I den senere tid«, fortsætter han, »har Tonnesen gjort meget, som har berørt mig smerteligt, også for hans egen skyld. Men jeg må og vil ikke glemme, at han er en mand, der har gjort sig højt fortjent af det religiøse liv i Nordslesvig«.

Også Tonnesen svarer ud fra et »worldwide« syn på forholdene i det nationalt blandede grænseland. I Herrehuset sagde hertug Ernst Günther, kejserens svoger, ved næste møde bl.a.: »En hovedårsag til tilbagegangen må søges i det tyske præsteskabs virksomhed... hovedsagelig hos førerne og ledelsen af vor slesvigske kirkeforvaltning (hør! hør!), og jeg

ville gøre den kongelige statsregering opmærksom på, at en stærk hånd her er nødvendig«. Disse ord var jo et personligt bagholdsangreb på biskoppen for unational optræden. Og *Kaftan* så sig endnu en gang nødsaget til at udtale sig offentligt og imødegå hertugens angreb på hans embedsførelse.

Han skrev da i juli 1914 en længere redegørelse i »Kirchen- und Schulblatt«, som i uafkortet oversættelse blev gengivet i »Flensborg Avis«, der kaldte den Kaftans »selvportræt«: Præsteskabet er ikke årsagen til den tyske tilbagegang i Nordslesvig. Kristendom står over det nationale og må ikke tages i dettes tjeneste. Som kirkens leder har han altid hævdet, at »kirkelige ting skal behandles kirkeligt«, hvilken holdning stadig bringer ham prygl fra politikerne på begge sider. At han har forsvaret danskernes ret til at kæmpe for deres modersmål, er ikke utysk - som ung under dansk styre længtes han sammen med sine tyske folkefæller selv efter det samme. Tonnesen realiserer kun de synspunkter, han - Kaftan - selv har hævdet, nemlig et friere teologisk syn og det nationale som en etisk værdi, der bør helliges af kristendommen. Men Tonnesen ser ikke selv, at han politisk er kommet på gale veje. Trods sin vilje til kun at tjene Guds rige er han blevet et værdifuldt redskab for den danske politik. »Det gør mig ondt for manden, og det gør mig tre gange ondt for kirken, som han i øjeblikket tilføjer lige så stor skade, som kan tidligere har fremmet den«.

Den krævede stærke hånd gjorde sig allerede i dette forår gældende i Nordslesvig ved forbud mod eller opløsning af en række ansatte *missionsmøder*. Og den unge medarbejder, provst *N. Schmidt,* Rødding, blev formentlig tvunget til at nedlægge sit hverv som næstformand. De *unge præster* sendte til gengæld Tonnesen en tillidsadresse.

Den eneste dansksindede præst inden for IM var *Carsten Petersen* (1871-1943). Han var født i et landbo- og håndværkerhjem i guldhornenes by, Gallehus, Møgeltønder sogn. Ved biskop Godts sidste visitats i Møgeltønder kirke anbefalede denne at lade ham læse til præst. Han kom på Haderslev latinskole og studerede sydpå, var et år uordineret medhjælper hos Nic. C. Nielsen i Sommersted og blev så dansk præst ved Helligåndskirken i Flensborg, hvor han kom til at forestå Gustav Johannsens og siden Jens Jessens begravelse. Efter præstegerning i Braderup, hvor han holdt den sidste danske gudstjeneste og vandt sig et navn som kirkelig skribent i Mellemslesvig, kom han til Maugstrup ved Haderslev. Forinden havde Kaftan tænkt på ham som provst i Tønder, men han bestod under en tilsagt samtale ikke den nationale prøve. Han bekendte sig som loyal embedsmand, men kunne ikke tænke sig at svigte sit eget danske folk. Da Kaftan derefter i sin embedsstrategi anbefalede ham til Gråsten, gjorde hertugen indsigelse mod at få en dansk præst.

Han kom nu hurtigt i arbejde, udgav en meget brugt lille andagtsbog for unge, »Rejsemåltid«, og blev efter pastor Simonsens nedlæggelse af formandsskabet i Fællesforbundet dettes formand og overtog siden - efter provst Schmidts nedlæggelse af næstformandsposten i IM - også dette tillidshverv. Han var konservativ i bibelsyn og teologi og harmonerede i det stykke ikke med formanden Tonnesen, men var ellers en trofast indremissionsk medarbejder, en dygtig prædikant og litterær bidragyder og havde især de unges kristelige og nationale fortrolighed. Om splittelsen har han i sin fremragende bog »Slesvigske præster« (1938) skrevet en smertepræget redegørelse.

En *statusopgørelse* over den kirkelige situation i Nordslesvig op under krigsudbruddet må pege på følgende: I den sognekirkelige sektor, som jo omfattede den største part af kirkefolket, søgte man ved valgene at bevare sine danske kirkeældster. Enkelte tyske kom naturligvis efterhånden til. Ligeledes gjaldt det bevarelsen af de danske gudstjenester, som derfor også fik særdeles god søgning de fleste steder, ligeså nadverbordet. Men ny tyske gudstjenester indførtes efterhånden flere og flere steder, især i grænsesogne. Kejserens fødselsdag den 27. januar fejredes ved en tysk gudstjeneste. Forbindelsen mellem tronen og alteret var fortsat stærk, mens arbejderne i byerne mere og mere fjernede sig fra kirken. Degnene tog også aktiv del i det kirkelige sognearbejde. De var klart nationalt tilbageholdende.

I *IM* var der nu 2 sammenslutninger med hver deres blad, H. Tonnesens og H. Bertelsens. De havde ikke noget samarbejde, men virkede hver i deres kredse, danske, hhv. hjemmetyske. I den danske lejr var det præsten Carsten Petersen og sekretæren Jes Kylling, der stod som de ubestridte og værdsatte ledere og tillidsmænd, i den hjemmetyske præsterne Carl Matthiesen i Flensborg og D. Bracker i Breklum.

Inden for frimenighederne var der kommet 2 ny præster til, den frit uddannede alsinger Jørgen Eriksen ved Sundeved kirke og cand. teol. Knud Rosendal ved kirken i Åbenrå. Det var ikke de store skarer, der samledes i frimenighedskirkerne, men til gengæld de nationalt mest aktive folk, hvis indflydelse rakte videre.

Sekterne var yderst fåtallige, baptister og adventister fandtes kun enkelte steder. Luthersk Missionsforening i Vestslesvig havde derimod stadig trofaste kredse i Ballum, Skærbæk og Burkal og et stærkt samfundsliv, men uden for sognekirken. Tilsvarende havde den ukirkelige tyske »Gemeinschaftsverein« sine kredse i Tønder og Sønderborg.

Brødremenigheden i Christiansfeld, som var en frimenighed uden for landskirken, udøvede efter 1864 ikke mere den indflydelse, den tidligere havde gjort i så høj en grad. Byen betragtedes nu som »en tysk bastion« ved rigets nordgrænse, havde flest tyske medlemmer, kun enkelte danske. Hovedgudstjenesterne var i det tyske sprog med danske bitjenester. Præsterne var sydfra og uden kendskab

til dansk. Enkelte udsendinge rejste ud til kredsene i landet og samlede støtte til ydre missionsarbejdet, som stadig var stærkt. Til missionsfesterne ved pinsetid, hvor kendte præster fra landskirken talte, kom stadig store skarer. Et dansk missionsblad udsendtes fra 1910 med den meget virksomme missionssekretær F. C. Høy, født og uddannet i København og Niesky, som redaktør.

I 1891 var kostskolerne omdannet til almindelige realskoler. Byens traditioner udøvede fortsat deres tiltrækningskraft.

Krigens smerte og genforeningens glæde (1914-20)

50-årsmindet for Tysklands sejr i 1864 fejredes den 18. april lokalt og den 29. juni ved en større fællesfest, hvor kejserens bror, admiral prins Heinrich, og ellers alle politiske spidser var til stede. Overpræsident v. Bülow udtalte, at »hvad den tyske ørn har slået sin klo i, mister den ikke igen«. Og så kom den længe forberedte og ventede ny krigs udbrud den 1. august 1914 med begyndende store tyske sejre. Chauvinisme greb alle tyskere, også de tyske præster i Nordslesvig, der enkeltvis kunne forløbe sig stærkt, f.eks. når en sognepræst fra prædikestolen talte om »Tysklands blanke skjold og Englands judasgerning«. Præsterne var ellers fritaget for krigstjeneste, men enkelte meldte sig frivilligt, nogle til sanitetstjeneste, og to faldt.

Ungdomsarbejderne J. Kylling, P. Poulsen og Børsen-Hansen måtte straks med ud i krigens gru og nød. To fremtrædende kristne ungdomsledere, den grundtvigske Michael Steffensen, Styding, og den indremissionske Jørgen Gamborg, Københoved, faldt. Deres værdifulde feltbreve blev siden udgivet.

Præsterne måtte snart jævnligt gå den tunge gang til hjemmene i sognet med efterretningen om et faldent familiemedlem, søn eller ægtefælle. Deres sjælesørgerpligt røgtede de samvittighedsfuldt og nænsomt. Mindegudstjenester afholdtes hver gang.

Al offentlig mødevirksomhed indskrænkedes betydeligt. Kirkerne kunne til sidst ikke opvarmes tilstrækkeligt. Kvinderne måtte bære en tung byrde, ofte erstatte mandens arbejde.

Fra 1915 udsendtes lødige julehilsner til soldaterne af frimenighedspræsten Thade Petersen og Tonnesen. Reformationsjubilæet i 1917 fejrede IM med udgivelsen af et særdeles værdifuldt festskrift.

Ved tyskernes tiltagende underlegenhed i krigsopgøret næredes i det stille tilsvarende de danske genforeningshåb. Men »6000 unge sønners liv blev dine løsepenge«.

Carsten Petersen skrev i stille nattetimer sin kirkelige rimkrønike om Slesvigs omstridte land fra Ansgar til den seneste smertefyldte og håbefulde nutid, »Mit Land« (1919). Indledningsdigtet lyder:

En Bro, har man sagt, mellem dansk og tysk,
en ældgammel Bro mellem frisisk og jysk,
en blodgødet Jord med Forjættelsens Fylde
til alle, hvad Magt de end maatte hylde,
hvor Aanden fra Syd og Aanden fra Nord
kan drøfte sin Sag ved det samme Bord -
det er Slesvig.

Et Land, har man sagt, hvor der aldrig er Fred,
hvor Sjælen vantrives i Bitterhed,
hvor Folk er i Brand og hvæser som Flammen,
der aldrig forliges med Vandet i Dammen,
fra Ejder til Aa, fra Strand til Strand
en Heksekedel, et Søndringens Land -
det er Slesvig.

Mit Land, vil jeg sige, mit yndige Land,
med Duft over Ager og Brise fra Strand,
du underfuldt piblende Kærlighedskilde
med Taalmod og Troskab aarle og silde;
lovpriset i Længsel og elsket i alt -
det er Slesvig.

Straks efter våbenstilstanden i 1918 begyndte forberedelserne til den kirkelige genforening med Danmarks folkekirke. Således gennem et af vælgerforeningen nedsat *kirkeligt udvalg* med frimenighedsmanden Mads Gram, Københoved, som formand og Thade Petersen som sekretær. Også Tonnesen var medlem af dette udvalg som repræsentant for det tyske præsteskab. Der udarbejdedes hurtigt en betænkning, som nu efter de dårlige statskirkeerfaringer i tysk tid ville »øve retfærdighed i kristen ånd«, bl.a. give det kommende tyske mindretal egne tyske præster, som man folkeligt-nationalt kunne have tillid til.

Også IM's og ungdomsarbejdets læge ledere gik i gang med forberedelsen af overgangen til de kongerigske organisationer. I Hoptrup købtes en landevejskro, som omdannedes med nybygninger til indremissionsk højskole, der begyndte til november 1919 og indviedes i nytåret 1920, også ved en gudstjeneste i kirken, hvor Tonnesen prædikede. Hans rige sognevirke fik her en ny dansk fortsættelse. Nordslesvig var nu rede til at modtage uhindret påvirkning fra moderlandets kirke, efter at det gennem 56 udlændighedsår havde måttet forme sin egen kirkelige skæbne.

Jens Holdts bidrag, som menes skrevet til dette bind, indeholder ikke litteraturhenvisninger, men de vigtigste er anført i bd. IX, s. 878 (særudgaven s. 28). De korte afsnit om B. Godt, Th. Kaftan og den sønderjyske salmebog suppleres i det flg., men er dog bevaret for helhedens skyld og som udtryk for Jens Holdts vurdering.

Indre Mission er siden blevet udførligt behandlet af Günter Weitling i »Die historischen Voraussetzungen des »kirchlichen Vereins für Indre Mission in Nordschleswig« und dessen Verbindung zur reichsdänischen Indre Mission bis zur Jahrhundertwende«, Flensborg 1971.

BERTEL GODT

Af Asger Nyholm

Bertel Petersen Godt (f. 17. sept. 1814) var landmandssøn fra Rinkenæs. Han modtog efter eget udsagn troen som en arv fra hjemmet. Det blev hans barndoms »tidligste og inderste ønske« at hellige sit liv til kirkens tjeneste. Forældrene så ingen udvej for at bekoste hans uddannelse. Venner og bekendte tegnede sig for økonomiske bidrag, så drengen kunde begynde læsningen i Flensborg lærde skole.

Efter fire års skolegang (1830-34) under den ansete rektor Fr. C. Wolff modtog Godt et smukt vidnesbyrd fra skolen, der erklærer ham meget godt forberedt til med fortrinlig nytte at kunne tage del i de akademiske forelæsninger.

Dette »testimonium maturitatis« gav Godt adgang til at påbegynde *sit teologiske studium,* der gennem fem semestre i Kiel, to semestre i Berlin og tilsidst to semestre i Kiel blev tilendebragt ved påsketid 1839. Det vidner om hans åbenhed overfor studiet, at han i 1836 var med til at stifte en teologisk forening i Kiel. Der mødtes deltagerne ugentlig - højst 16 i antal - for at drøfte og uddybe det gennemgåede stof.

Godt opnåede ved embedseksamen den nærmeste karakter efter den sjældne første karakter. Han er af biskop Jørgen Hansen blevet betegnet som en mand med videnskabelig dannelse. Der foreligger dog ikke videnskabelige arbejder fra hans hånd. Videnskaben var for ham ikke et mål, men et værdifuldt middel i den kirkelige tjeneste. Han glædede sig på sine senere visitatser ved at møde præster, der arbejdede videnskabeligt. Han fandt det uheldigt, hvis en præst var mangelfuldt teologisk uddannet. Om en præst noterede han engang misbilligende: »Om han har et teologisk standpunkt, ved jeg ikke, end mindre hvilket«.

Godt har ikke oplyst noget om udbyttet af sine studier. Man kan imidlertid i hans senere virksomhed se sporene af det teologiske klima, han færdedes i.

Hans studietid var præget af det endelige opgør med oplysningstiden, der havde betragtet religionen som en forstandssag, og som derfor i teologien ængsteligt søgte at undgå enhver konflikt med fornuft og videnskab. Den gennemgribende nyorientering bragte *Fr. Schleiermacher* (professor i Berlin 1810). Han fandt religionens uudgrundelige udspring i det religiøse gemyt. Dermed gav han religionen gyldighed og værd i sig selv. Teologien fik sit eget domæne at bevæge sig indenfor. Den behøvede ikke mere at spørge fornuft og videnskab om ret til sin eksistens.

Dette fandt de teologiske studenter befriende. Godt har mødt denne teologi hos Schleiermachers discipel og nære ven, *Aug. Twesten,* der var professor i Kiel, da Godt begyndte studiet der, og som var Schleiermachers efterfølger i Berlin, da Godt studerede der.

Der kan endvidere ikke være tvivl om, at Godt i Kiel har modtaget varige indtryk fra præsten ved Nicolai kirke, *Claus Harms.* Harms blev præst i Kiel 1816. Han vakte året efter opsigt ved sine berømte »teser«, der var et voldsomt angreb på »fornuftreligionen«. De vakte et lignende røre som Grundtvigs »Kirkens Gienmæle« i 1825. Mange af den følgende tids betydelige gejstlige i hertugdømmerne så op til Harms som deres åndelige lærefader. Han blev betragtet som ophavsmand til den kirkelige bevægelse, der satte sit præg på hertugdømmernes gejstlighed i den følgende tid.

Denne bevægelse er udpræget ortodoks. I sin nidkærhed for at vogte værdierne i den oprindelige lutherdom hævdede Harms: »Den, der ikke deler kirkens tro, hører ikke til kirken«. Bevægelsen er samtidig strengt kirkelig. »Den, der ikke har kirken til moder, kan ikke have Gud til fader«, erklærede Harms. Men der var andet at hente hos Harms end ortodoksi og kirkelighed. Af Schleiermacher og de kristne mystikere havde han lært at tale til det religiøse gemyt. »Over den prædiken, som jeg holder, ligger der altid en anden, som jeg ikke kan holde«, siger han et sted. Det var hans overbevisende inderlighed og hans digteriske form, der skaffede ham en stor tilhørerskare.

At Godt levede i den kirkelige bevægelses forestillingsverden, vil fremgå af den følgende omtale af hans visitatsberetninger.

Efter overstået eksamen var Godt en tid huslærer

hos en læge i Sønderborg. I 1842 fik han embede i sit fødesogn *Rinkenæs*. Embedet var forsømt af den afdøde præst. Visitatoriet (amtmand og provst) i Tønder, der skulde foreslå tre af ansøgerne til valg, lagde derfor stor vægt på kun at foreslå mænd, »hos hvem menigheden måtte finde, hvad de havde måttet undvære i årevis«. Man har stillet store forventninger til Godt, siden han var blandt de indstillede. Godt skuffede ikke forventningerne. Han »prædikede med stor glæde og dygtighed den gamle tro«, siges det.

I 1845 søgte Godt det bedre aflagte embede i Notmark på Als. Hertugen af Augustenborg havde kaldsret til embedet. Han gav Godt kaldsbrev. Men før alle formaliteterne var i orden, fik Godt fra menigheden i *Felsted,* hvor han en kort tid havde vikarieret, opfordring til at blive deres præst, hvis man kunde få myndighedernes tilladelse til, at menigheden denne gang gav afkald på valgretten og søgte kongen om hans direkte udnævnelse af Godt. Bevæget af gentagne indtrængende opfordringer og med hertugens billigelse svarede Godt omsider ja. Men da han slet ikke havde søgt Felsted, regnede han bestemt med, at alle ansøgere til Felsted måtte gå forud for ham i alder og værdighed. Det var også visitatoriets og kancelliets mening. Men på ganske utraditionel måde placerede kongen Godt blandt de tre, der indstilledes til valg. Godt opnåede 189 stemmer, de to andre henholdsvis 5 og 3. Den 32-årige Godt opnåede dermed at få et af stiftets bedst aflagte embeder.

Menigheden i Felsted var aldeles overvejende dansksindet. Det var Godt ikke. Det første embede, han havde søgt, var ganske vist som dansk præst i Flensborg. Men han præsenterede sig i ansøgningen som »det tyske og det danske sprog mægtig, af sindelag en slesviger«. Det vidner om stærk hjemstavnsfølelse. Det siger intet om, hvorvidt hans sympatier var danske eller slesvigholstenske.

Nære forbindelser til hertugen af Augustenborg tyder på det sidste. Godts fader havde været »Hochfürstlicher Hufner und Sandmann«. Godt har selv bevidnet, at hertugen »altid havde vist ham og hans familie mange og store velgerninger«. Adskillige af kredsen omkring hertugen møder man i Godts bekendtskabskreds. Mest iøjnefaldende er hans ægteskab med en datter af den fyrstelige hofråd på Augustenborg, Joachim Petersen.

Det er mest sandsynligt, at Godt har følt det som sin pligt ikke at lade noget politisk forstyrre hans opgave som præst for alle menighedens medlemmer, uanset deres politiske standpunkt.

Ved *treårskrigens* begyndelse i 1848 afkrævede den danske regering embedsmændene i Slesvig en erklæring om deres stilling til den provisoriske regering. Godt svarede, at den provisoriske regering stod i oprørsforhold til kongen, og at han anerkendte kongen som sin arveherre.

Som lydig embedsmand lod Godt dog degnen i kirken oplæse et par bekendtgørelser fra den provisoriske regering. De var sendt ham gennem herredsfogden. Det var præsternes lovbefalede hverv på denne måde at publicere øvrighedens bekendtgørelser. Godt henholdt sig - som mange af hans kolleger, men mere klart udtrykt - til, at ansvaret hvilede lige så sikkert hos den befalende øvrighed, som den pligt påhvilede ham at lade publicanda tilgå degnen.

Da Preussen i 1849 trak sig ud af krigen, blev der af Preussen og Danmark indsat en bestyrelseskommission til at regere Slesvig i den danske konges navn. I takt med den slesvig-holstenske harme over at skulle regeres i den danske konges navn erklærede det store flertal af de gejstlige i en offentlig erklæring (22/8 1849), at de kun vilde føje sig efter bestyrelseskommissionen indtil den grænse, hvor kommissionen krævede, at de skulde bidrage til Slesvigs underkastelse under kongeriget og til Slesvigs adskillelse fra Holsten. Med sin underskrift på adressen tilkendegav Godt offentligt sin tilslutning til slesvig-holstenismen og sin afvisning af ejderpolitikken.

Men Godt lod sig ikke rive med af den følgende tids voldsomme protestbevægelse, der udgik fra toneangivende gejstlige i Slesvig by med tilslutning fra præsterne i de sydlige provstier. Slesvig-holstenerne så i kongetitlen et symbol på Slesvigs indlemmelse i kongeriget. Den provisoriske regering havde derfor påbudt at formulere kirkebønnen som en bøn for »fyrsten«. I voldsomme vendinger proklamerede de gejstlige i syd det for en samvittighedssag overfor Gud at holde sig til fyrstetitlen. Godt fulgte påbuddet om at bruge fyrstetitlen. Det vilde af hans menighed blive opfattet som en åbenlys demonstration mod slesvig-holstenismen, hvis han brugte kongetitlen. Men hans kongetro menighed »murrede« derover, »und das thut nicht gut«, som han skrev i et brev. Deri udtalte han det ønske, at alle kunde enes om en fælles formulering af kirkebønnen, hvori både hertugtitlen og kongetitlen blev brugt. Dermed vilde man undgå, at kirkebønnen fik politisk karakter. I modsætning til de sydlige præsters højstemte påberåbelse af deres samvittighed overfor Gud erklærer Godt roligt, at lige så vel som det for præsterne i syd er en samvittighedssag at undgå kongetitlen, lige så vel er det en betydningsfuld samvittighedssag for ham at tage hensyn til, at hans menighed ønsker kongetitlen. Den ene samvittigheds grænse må være lige så hellig som den andens. Denne respekt for de dansksindedes følelser står i stærk kontrast til den udbredte påstand i syd, at de dansksindede i Nordslesvig kun var ulykkelige bønder, der i årevis havde været under indflydelse af den fanatiske danske propaganda.

Endnu engang markerede Godt sin afstand fra de voldsomt protesterende præster i syd. Bestyrelseskommissionen afskedigede en del præster, der under slesvigholstensk styre var indsat i Nordslesvig i stedet for de dansksindede, som blev afskediget, og indsatte disse i deres embeder igen. To provster, den ene den højtskattede provst og superintendent

for de dansksprogede menigheder i Slesvig, J. A. Rehhoff, nægtede at medvirke til denne udskiftning og blev ligeledes afskedigede. Præsterne i syd udsendte en harmdirrende protest (dat. 29/1 1850). Den indeholder en lang opregning af alle bestyrelseskommissionens påståede gamle og nye synder. Godt underskrev ikke denne adresse. Derimod underskrev han en kort og koncis adresse (dat. 18/2 1850) fra tretten præster i den nordlige del af Tønder provsti (som Godt sorterede under). Den er sandsynligvis affattet af Godt. Mere forpligtende end Slesvigerklæringen, der blot er stilet som en protest, erklærer Tønder-præsterne, at de føler sig forpligtede til at værne kirkens rettigheder. Denne forpligtende erklæring begrundes, næsten som en desavouering af Slesvig-erklæringens endeløse synderegister og nok så skarpt som den, med den bemærkning, at nærmere motivering er overflødig. Godt delte fuldtud sine sydlige kollegers vrede over bestyrelseskommissionens fremfærd, men deres germansk klingende kraftudtryk var den besindige nordslesviger for meget.

Under de danske troppers fremrykning efter slaget ved Isted (25/7 1850) flygtede mange præster sydpå. Den kgl. regeringskommissær F. F. Tillisch afskedigede de flygtede præster, men måtte derfor også snarest sikre sig kirkelig betjening i de forladte embeder. Godt fik tilligemed nogle andre præster besked på at melde sig hos Tillisch for at få anvist et af de tysksprogede embeder i syd til foreløbig betjening. Da Godt, der havde lovet at værne om kirkens rettigheder, nægtede at forlade sit embede, blev han 15. november 1850 afskediget for ulydighed. Han protesterede, erklærede afskedigelsen i strid med bestående love og forbeholdt sig sin ret »nu og i al fremtid«.

I tiden fra 1851 til 1864 fungerede Godt som præst i *Ruhrdistriktet*, hvor det blev hans opgave at konsolidere en del af et stærkt voksende sogn, der blev udskilt som selvstændigt sogn. Han tænkte siden med glæde tilbage på tiden i Westphalen.

I 1864 stillede han sig imidlertid straks til rådighed for den slesvigske kirke. I Slesvig var de preussisk-østrigske tropper efter Dannevirkes rømning hurtigt rykket mod nord. Dansksindede præster flygtede eller blev forjaget. Under den forvirrede tilstand var det blevet overdraget J. A. Rehhoff, der fik orlov fra sit embede i Hamburg, at bestyre kirken i Slesvig. Rehhoff nærede - som alle de efter treårskrigen afskedigede præster - stor bitterhed over det danske styres bestræbelser for ved de såkaldte sprogreskripter at danisere skole og kirke i Mellemslesvig og over ansættelsen af talrige kongerigske præster. Han ophævede sprogreskripterne og afskedigede kongerigske præster. Det blev den besværlige opgave at skaffe afløsere til de ledige embeder, og det kom ham tilpas, at Godt - som adskillige af de i 1850 afskedigede præster - vendte tilbage.

Godt fik 9. april to embeder, der havde været beklædt af provster, Grumtoft og Broager, og blev samtidig konstitueret som *provst* i Åbenrå og Sønderborg provstier.

I egenskab af provst holdt han nogle visitatser. Ved den første belærte han lærerne om »de sande forhold«. Han afviste som tidligere Slesvigs inkorporation i kongeriget Danmark og hævdede Slesvigs ret til forbindelse med Holsten. Men han gik videre og forkyndte - noget forhastet - Slesvig-Holsten som en uafhængig stat under det augustenborgske hus. Amtmand Heltzen, der havde været medvirkende ved hans afskedigelse og nu pinligt nok var hans medvisitator, måtte minde ham om, at Preussen ikke ønskede arvespørgsmålet berørt, og at det lå i Preussens hånd at afgøre dette spørgsmål.

I midten af juli 1864 fejrede man i Slesvig ved en to dages fest Gustav Adolf-foreningens genoprettelse i Slesvig. Det var en forening til støtte for betrængte protestantiske menigheder i katolske lande. Den var efter treårskrigen blevet forbudt i Slesvig på grund af dens slesvig-holstenske karakter. Det var altså en udpræget demonstrativ handling, at den blev genoprettet her. Det vidner om Godts position blandt slesvig-holstenerne, at han fik til opgave at holde festprædikenen i domkirken.

Hans prædiken har brod mod Danmark, dels med henblik på sprogreskripterne, dels med henblik på forbuddet mod Gustav Adolf-foreningen. Godt giver udtryk for glæden over, at man nu kan fortrøste sig til, at hvad Gud har sammenføjet, kan mennesker ikke adskille - det kan man så forstå som talt om foreningen eller om hertugdømmerne. Han udtaler sin glæde over, at hjælpen - som i sin tid med Ansgar og senere med reformationen - er kommet sydfra. Den tanke, at Preussen muligvis ikke gik Augustenborgerens, men Bismarcks ærinde, synes ikke at have kastet skygge over hans glæde.

Det er forståeligt, at den 64-årige Rehhoff ikke ønskede at binde sig varigt til den besværlige reorganisation af kirken under det nye styre. Han vendte tilbage til Hamburg, og 1. august 1864 blev Godt *generalsuperintendent* for hele Slesvig.

Godt fortsatte udrensningen efter samme linier som Rehhoff. I 1864 blev 43 præster i sognene, der havde stået under sprogreskripterne - bl.a. næsten alle præsterne i Flensborg provsti - afskediget, men yderligere måtte 34 dansksindede præster bort. De nordvestlige dele af hertugdømmet, der hidtil havde stået under Ribe stift, blev foreløbig så godt som uberørt af afskedigelser.

Efter freden i Wien 30. okt. sendte Godt en rundskrivelse til præsterne. Han forordner deri en *fredsfest* i alle Slesvigs kirker 2. sønd. i Advent, fordi »den for vort lands ret førte krig er lykkeligt endt«, og fordi der er opnået en fred, »der må opfylde os med levende glæde« (se s. 28). Denne forordning gjorde Godt berygtet i dansksindede kredse. Den står i en mærkelig kontrast til hans senere formaninger til præsterne om at undgå politisk væsen og søge at vinde befolkningens tillid.

For Godt med hans nære forhold til augustenborgerne og tro på prætendentens rettigheder måtte det blive et skår i glæden, at der blev tavshed om augustenborgeren. Slesvig og Holsten blev foreløbig stillet under henholdsvis Preussens og Østrigs styrelse, og efter krigen med Østrig i 1866 annekterede Preussen begge hertugdømmer. Godt synes at have erkendt dette som »nødvendighedens jernhårde gang«, som man må bøje sig for, og at have trøstet sig med, at Gud, som også har det i sin hånd, som byder en imod, har sine tanker om at føre det til en god udgang.

I det lange løb synes den fatale forordning om fredsfesten ikke at have skadet Godts forhold til befolkningen, som han gennemgående skal have stået i et godt forhold til. Der var intet hierarkisk i hans væsen, han kunde tale jævnt og ligetil med befolkningen. I dansktalende egne påskønnede man, at han kunde tale med folk i deres eget sønderjyske mål, og at han kunde lide det.

Godt fulgte meget nøje udviklingen i sit stift. Han var en utrættelig *visitator* lige til sin død 1885. Med utrolig flid har han nået så nogenlunde at besøge hver menighed i det store stift hvert tredie år. Med lige så stor flid har han i sine visitatsprotokoller og sine indberetninger noteret sig alsidige oplysninger om tilstanden sogn for sogn. Den slesvigske præst Carsten Petersen skriver herom: »Disse Papirer indeholder et helt Galleri af Præstebilleder, tegnede med saa spids en Pen, at man kender de smaa Rynker og Eiendommeligheder i Karakteren saa vel som de stærke Anlæg og forjættende Gaver, hvorom Fremtiden først skulde fortælle den egentlige Tekst«. Sjældent er vist et stifts personlige, kirkelige, skolemæssige, sociale og nationale forhold blevet så grundigt kortlagt som i Godts visitatsberetninger.

Godts karakteristik af præsterne er aldrig stereotyp. Han forstod at vurdere sine præster. Skønt Godt ikke yndede pietismen, skriver han om den »stille, ejendommelige, pietistiske« digterpræst i Højrup, Nic. C. Nielsen, at hans prædiken var sandt evangelisk, populær i høj grad, holdt med stor inderlighed og var ret en prædiken for en landmenighed. Lige så højt, som han sætter de betydelige præster, lige så strengt kan han bedømme de ringe. Han kan finde en og anden for meget advokat til at være sjælesørger, en præst besidder mere slangeklogskab end dueenfold, en anden kaldes en stymper uden gejstlig og kirkelig interesse.

Han kunde være en streng visitator, der krævede retskaffent tankearbejde i præstens forberedelse og nødigt så en præst prædike efter manuskript. Hvor prædikenen er så at sige »konciperet på prædikestolen« eller - endnu værre - er »lånt«, får præsten en alvorlig påmindelse. Godt er kritisk overfor eventuelle unoder som »arg prædiketone«, affektation, tom retorik eller dårlig stemmeføring. Han kritiserer præster, der optræder pedantisk, bruger for drastiske udtryk eller lægger an på rørelse. Men hvad der så ellers kunde være at udsætte på en prædiken, forstod han at værdsætte en prædiken, der var til menighedens opbyggelse og bragte den »evangeliets inderste søde kerne«. En typisk udtalelse om en i og for sig ikke betydelig prædiken lyder: »Jo mere jævn den var, og jo mere den kom fra hjertet, gik den også til hjertet«.

Teologisk var Godt - som den kirkelige bevægelse var det - *ortodoks*. Han lagde vægt på, at præsterne var tro mod den bibelske tekst og den lutherske troslære. Han var dog ikke snæver. Da Preussen annekterede hertugdømmerne, nærede man frygt for, at den slesvig-holstenske landskirke skulde blive tilsluttet den preussiske unionskirke, der trods deres vidtforskellige opfattelse af nadveren var fælles for lutheranere og reformerte. Harms havde i sin tid stærkt advaret mod således at svigte den rene lutherske bekendelse. Mange præster delte hans nidkærhed for den rene lutherdom. Godt var ikke mere snæver, end at han i Westphalen virkede ved en uneret kirke. Men som biskop var han med til at afværge unionen i Slesvig, ikke så meget af omsorg for den lutherske dogmatik som af omsorg for befolkningen, ganske særligt i det nordlige Slesvig. Til det meget, som det nye styre dér bragte med sig, frygtede befolkningen, at der nu også skulde indføres en ny, en kættersk lære. »Der er allerede taget så meget fra slesvigerne, det ene efter det andet er revet fra dem. Jeg beder om, at der til alle de øvrige kampe ikke også bliver føjet kampen om troen«, erklærede Godt.

Som værner af bekendelsestro forkyndelse var Godt på vagt overfor den gamle rationalisme, som han mødte undertiden. Han fandt den flad og lod sig ikke imponere af retoriske præstationers talemåder og poetiske citater. Hvad Guds rige er, erfarede man ikke, er hans dom om en sådan prædiken. Med bekymring betragtede han den ny-rationalisme, som særlig fandt indgang i de frisiske egne gennem bladet »Der evangelische Gemeindebote«, der en tid udkom som gratis tillæg til »Tondernsche Zeitung«.

Godt delte den kirkelige bevægelses vurdering af kirken som det sted, hvor sundt kristeligt liv alene kunde trives. Derfor var han kritisk overfor den *indre missions-bevægelse*, der opstod i Nordslesvig. Dens møder, der samlede deltagere på tværs af sognegrænserne, var ikke efter hans sind. Det religiøse liv trivedes efter hans mening bedst indenfor sognemenighedernes rammer. Han frygtede, at de »gudelige forsamlinger«, som han kaldte dem med dette danske udtryk, skulde antage sekterisk karakter.

Langt alvorligere var dog i hans øjne *den grundtvigske bevægelse*. Han stikler undertiden til »den glade kristendom«. Han beskylder grundtvigske lærere for at foragte positiv viden. Han modsætter sig brugen af Roskilde konvents salmebog, der er ham for »grundtvigianisch«.

Kostelig er hans beskrivelse af visitatsen i Stepping-Frørup. Præsten, Peter Thomsen, der tidligere som præst i Munkbrarup havde optrådt som

aggressiv slesvig-holstener og modarbejdet sprogreskriptets gennemførelse i sit sogn, og som nu ønskede undervisning i tysk gjort obligatorisk i sognets skoler, var paradoksalt nok grundtvigianer. Godt kalder hans prædiken langt den bedste, han har hørt i provstiet, men betegner hans katekisation som »grundtvigianisch und etwas gekünstelt«, hvad den efter den bevarede disposition at dømme unægtelig også var (den mark, hvori manden i lignelsen fandt skatten, er trosbekendelsen). På sin karakteristiske ironiske måde beretter Godt, at Thomsen anser sig for en af de få ægte grundtvigianere og erklærer de nuværende grundtvigianeres gros for vildfarne. »Ganske vist afviger han meget fra dem«, slutter Godt denne beretning.

Godt noterer sig nøje, hvor der i et sogn blev holdt grundtvigske forsamlinger. Han betragtede bevægelsen som sekterisk. Grundtvigsk teologi lå den kirkelige bevægelse i hertugdømmerne fjernt. Den kirkelige bevægelse havde sin rod i Schleiermachers teologi, der gjorde det religiøse gemyt til religionens sted. For de grundtvigske næredes troen af ordet i dåb og nadver. Dette forstod hertugdømmernes gejstlige ikke. De hæftede sig ved, at Grundtvig ikke ønskede præsterne bundet til kirkens lærenormer. Deri så de en genoplivelse af rationalismens krav. De hæftede sig ved Grundtvigs ønske om ret til at løse det sognebånd, som i den kirkelige bevægelse blev betragtet som et værn mod det sekteriske. Godt så med forfærdelse de grundtvigske frimenighedsdannelser i Rødding og Bovlund. To sognemenigheder var splittet.

Det var i Godts øjne så meget mere katastrofalt, som han i sognebåndet også så et værn mod national splittelse. Den grundtvigske bevægelse måtte ifølge sin natur - modsat indre mission - have national karakter. Stærkest kom dette til udtryk i den udfordrende påstand: de tyske har en anden kristendom end de danske, og tysksindede præster kan umuligt udbrede dansk kristendom og fremme dansk fromhed. Disse ord af Hans Sveistrup i Mjolden færgegård 1869 i hans »berygtede foredrag«, som Godt kalder det, gjorde Godts opgave, som han forstod den, umulig. Godt har som i sin tid Claus Harms ment, at danske og tyske har én herre, én dåb og én tro. Nu blev det sagt ham med rene ord, at det havde de ikke. Det var Godts håb og tro, at det kristelige liv under sognebåndet skulde være stærkt nok til at binde befolkningen i en sognemenighed sammen på trods af nationale skel. Nu beviste frimenighederne, at det religiøse liv så langt fra at virke samlende på et sogns befolkning om muligt kunde skabe endnu mere splid end de nationale følelser. Med sorg noterer han sig i 1877, at de religiøse partidannelser i Københoved stifter megen ufred, og spaltningen og fjendtlighederne bliver smerteligt beklaget af mange.

Kirkelige hensyn var en væsentlig grund til Godts dybe uvilje mod grundtvigianerne. Nationale hensyn gjorde ikke hans uvilje mindre. Han betragtede grundtvigske kredse som hjemsted for »Danomanen«. Hans antipati mod grundtvigianismen er altså både kirkeligt og nationalt motiveret. Dette fører ind på det historiske problem, om - som det er sagt - det nationale kom til at dominere over det kristelige i hans embedsførelse. Det spørgsmål kan kun belyses ved et forsøg på en analyse af *hans nationale holdning*.

Som slesvig-holstener og - ligesom så mange af sine kolleger - afskediget af den danske regering kunde Godt ikke nære sympatier for Danmark. Han var slesviger med tysk fortegn. Det mærkes sporadisk i hans notater. Som en sidebemærkning om en præst (C. C. A. Schwensen, Hørup) bemærker han, at han »skønt født i Slesvig er ivrig dansksindet«. Han noterer ironisk om en prædiken (af Hans Bøllemose, Åstrup), at »målt med dansk alen« var den veldisponeret og udarbejdet. Han finder religionsundervisningen ved den danske realskole i Haderslev for mekanisk og kræver bedre meddelelse af positive kundskaber og udvikling af forståelsen. Flere stiklerier til dansk pædagogik lader sig påvise.

Skønt Godt oprindelig havde set hen til et Slesvig-Holsten under augustenborgeren, føjede han sig loyalt efter det preussiske styre. 26 præster (heraf 18 i enklaverne og i Tørninglen) blev i 1867 afskediget, da de ikke vilde aflægge ed til den preussiske konge. I 1870 måtte endnu et par præster vige, fordi de ikke vilde bede for tysk sejr i krigen mod Frankrig. Han holdt sig nøje orienteret om udbredelsen af danske sympatier i de forskellige sogne - nævner bl.a. »Danomanen« i sit eget gamle sogn, Felsted. Han noterede sig, hvorvidt børnene fik undervisning i tysk i de nordslesvigske skoler. Han lod gudstjenesterne i de grundtvigske kredse overvåge af politiet.

Men Godt var som »slesviger« også præget, som han selv siger, af sin slesvigske »Conservatismus«. Han vilde værne om »det fra vore fædre nedarvede, gamle og prøvede« og var ikke ukritisk overfor det preussiske styre. Som slesviger - og specielt af hensyn til nordslesvigerne - værnede han kirken mod den preussiske union. Han delte sine præsters bekymring for, at loven om tvungen borgerlig vielse (1874) skulde svække respekten for de kirkelige handlinger, og konstaterede med ubehag, at nogle nordslesvigere brugte loven som påskud til at lade sig kirkeligt vie i Danmark.

At Godt følte sig som »slesviger« betyder endvidere, at han kendte og respekterede det danske element i befolkningen.

Med urette er Godt blevet stemplet som fjende af det danske sprog. Vel var sproget tysk i hans hjem i det danske Felsted sogn, og han førte kirkebøgerne på tysk. Men de embeder, han søgte før 1848, var dansksprogede. Han var, som han selv siger, det danske sprog mægtig. Det er bevidnet, at han talte dansk med lethed og sikkerhed og prædikede på dansk, uden at udtalen røbede dialekten. Det folkelige udtryk »om Majdag« forekommer i en af hans ansøgninger. H. P. Hanssen vil mene, at Godt vær-

nede det danske sprog i kirke og skole, hvor det havde været dansk før 1848 (altså omtrent nord for den nuværende grænse), og at han vilde have gjort energisk modstand mod den fortyskning af Nordslesvig, der fandt sted i kirke og skole efter hans død. I Ubjerg forsvarede han af kirkelige hensyn den månedlige danske gudstjeneste, da nogle af befolkningen ønskede den fjernet. Han arbejdede ivrigt for at få dygtige præster, der magtede det danske sprog, til Nordslesvig, således bl.a. hans efterfølger som generalsuperintendent, Theodor Kaftan, der kun følte sig helt hjemme, hvor man taler både tysk og dansk.

Godt respekterede det danske element i befolkningen, sålænge som det ikke prøvede at sætte sig op mod den bestående politiske orden. Han kunde meget vel tage dansksindede menigheder i forsvar overfor aggressive tyske præster. Han kunde fuldtud vurdere dygtige dansksindede præster efter fortjeneste, hvis de ellers forholdt sig politisk passive. Han nævner, at C. A. Rafns (Gram) prædiken minder ham i form og indhold om Mynsters betragtninger. Han roser den unge A. H. Johannsen (Fole) for hans videnskabelige interesse. Han kalder H. F. E. Claussen (Dybbøl), der taler »et ædelt sprog«, fremragende. Han har meget godt at sige om H. C. C. Fangel (Notmark), der dog får den bemærkning, at hans prædiken »på dansk vis« ikke var strengt logisk ordnet.

Alt i alt tyder intet på, at Godt først og fremmest »gik tyskernes ærinde«, at han virkede mere for den tyske sag end for kirkens sag. Han bedømmer præsterne efter deres gejstlige evner, ikke efter nationalt sindelag. Det er den grundtvigske splittelse af sognemenighederne, der er hans væsentlige angrebspunkt mod bevægelsen. Det er udfra kirkelige hensyn, han holder sin hånd over de danske gudstjenester i Ubjerg (og andre steder). Det er for ikke at gøre skade i befolkningens religiøse liv, at han modarbejder unionen. Endogså udfra kirkeligt hensyn vurderer han §5 i Pragerfreden (1866), der åbnede udsigt for Slesvigs nordlige distrikter til ved folkeafstemning at udtale ønsket om genforening med Danmark. Han konstaterer i 1868, at i Felsted virker det forstyrrende i menigheden, at det svævende i Nordslesvigs stilling fra dansk side bliver holdt en del af befolkningen for øje. I 1880 kan han berette, at i Vilstrup tog nogle af dem, der hidtil af politiske grunde holdt sig fra kirken, efter ophævelsen af §5 (1878) atter del i gudstjenesterne.

Godt fulgte til sin død 1885 sin barndoms tidligste ønske om at hellige sit liv til kirkens tjeneste. Han virkede som biskop i samme ånd som den kirkelige bevægelse, der var blevet standset i væksten ved treårskrigen. Politisk oplevede han at se sit ønske om hertugdømmernes samhørighed opfyldt. Men formodentlig havde han hellere tjent under det augustenborgske hus end under huset Hohenzollern. Som slesvig-holstener vendte han sig imod sådanne dansksindede, som betragtede det nye styre som fremmedherredømme og holdt ønsket om genforening med Danmark i live. Det må være dem, han betegner som »Danomanen«. Men forsåvidt som Kongeåen og ikke Ejderen blev anerkendt som landets grænse, var for ham dansk sindelag og dansk sprog, som han var fortrolig med fra sin hjemegn, et naturligt træk i billedet af Slesvig. Det var hans store ønske, at kirken i Nordslesvig skulde formå at slå bro over de nationale skel, så danske og tyske kunde mødes om forkyndelsen i sognets kirke.

Litt.: V. Ammundsens art om Godt i DBL med udførlige litteraturhenvisninger. Af disse fremhæves: Kirchen- und Schulblatt 1885 nr. 25 ff. ZSHG 1889, 83 ff (C. E. Carstens). M. Mørk Hansen: Slesv. Tilstande og Stemninger, 1865, 81-93. Yderligere henvises til Museum 1890, 253 f, 291 f, 361 (breve fra N. L. Feilberg 1864). Museum 1896 II, 92 f, 96-98 (C. Krog Meyers dagbogsoptegnelser 1864). Khst. saml. 7 VI 1967, 452-464 (breve fra Godt til Nic. C. Nielsen, ved Jens Holdt). Asger Nyholm: B. P. Godt ... belyst udfra nogle visitatsberetninger, Sdj. Årb. 1967, 195-226. M. Mørk Hansen: Livs-Erindringer, udg. af H. V. Gregersen 1968 (oplysningerne om Godts ansættelse i Felsted og afskedigelse 1850 er urigtige).

THEODOR KAFTAN, SLESVIGS BISKOP 1886-1917

Af Henry Petersen

Paa Flugt

Theodor Kaftan blev født i et Spændingens Land og en Spændingens Tid - 18/3 1847 i Løjt Præstegaard ved Aabenraa - som Søn af Sognepræst M. H. Kaftan, der var Slesvig-Holstener. 1½ Aar efter kom hans eneste Bror Julius til Verden. Han blev senere bekendt som Professor i Teologi i Berlin.

Begge Brødres Løbebane blev i ualmindelig Grad bestemt af Tid og Sted for deres Fødsel; de følte sig fra første Færd som *tyske* Slesvigere. Mens Julius, som det synes, efterhaanden lærte at betragte sig som Preusser, lykkedes dette egentlig aldrig for Theodor. Han var nok udadtil loyal preussisk Embedsmand; men i Hjertet forblev han Hjemstavnen tro med Sympati og Forstaaelse ogsaa for den danske Folkegruppes mislige Stilling. Loyaliteten bevirkede imidlertid, at han ikke under sine talrige Visitatser i Nordslesvig aabent kunde vise sin sande Indstilling - kun i Embedsmaskineriets lukkede Cirkler kom den frem. Hans Embedsgerning kom herved til at staa i et tvetydigt Skær i Nordslesvig, ligesaa hans Eftermæle.

Nærværende er tænkt som et Forsøg paa - saa vidt muligt - at forstaa Theodor Kaftan ud fra hans egne Forudsætninger og derved hæve Tvetydigheden. Denne er et Produkt af en helstøbt Karakters Reaktioner i en uløselig politisk Konflikt, i hvilken han kun havde ét Maal, at bevare Kirken som Kirke, mens Stridens Parter efter Evne søgte at inddrage den i Nationalitetskampen. Man mistolkede ham derfor fra baade dansk og tysk Hold.

I Foraaret 1848 begyndte det slesvig-holstenske Oprør. Det blev - som paavist af A. Pontoppidan Thyssen - ikke blot et Opgør mellem Rigets to Nationaliteter, men tillige en Kirkekamp. Adskillige slesvigske Præster tog Stilling for Insurgenterne og maatte efter Oprørets endelige Nedkæmpelse i Sommeren og Efteraaret 1850 betale Prisen herfor og forlade deres Embeder. Blandt dem var M. H. Kaftan.

Første Kapitel i Th. Kaftans Erindringer har den noget overdramatiserede Titel »Auf der Flucht«. En af hans tidligste Erindringer har som Indhold »Flugten« med *dansk* Skib til København, derfra med *tysk* til Lübeck, hvor Familien skulde samles efter Faderens Kur i Wiesbaden. Allerede før Afrejsen havde Drengen over for Faderens Efterfølger bekendt sig som Tysker: »Ich bin ein Deutscher, will ein Deutscher bleiben«. Dette Motto forblev han tro Livet igennem. Denne stejle Fastholden ved Tyskheden havde han fra Faderen, om hvem han skriver:

»Efter at den danske Regering havde faaet Magten i Slesvig, afsatte den de Embedsmænd og gejstlige, som i Kampen for vor Ret havde staaet paa tysk Side, for saa vidt de ikke bagefter havde forstaaet at slutte Fred med den.

Dette forstod min Far ... ikke ... Efter hans Samvittighed var saadant imod den Troskab, paa hvilken han følte sig forpligtet over for baade sit Land og sin Kirke. Hellere end at bryde denne Troskab opgav han Embede og Præstegaard og valgte Fattigdom og Landflygtighed.«

Følelsen af ikke alene at have subjektiv Ret i sine Synspunkter, men ogsaa at have objektive historiske Retskilder at støtte dem paa, overtog Sønnen i fuldt Maal fra Faderen.

Denne kunde som Følge af daarligt Helbred ikke som andre afskedigede Præster søge Embede i Tyskland. I Stedet forløb de faa Aar, til han døde (1853), i en Slags Eksil i Hamburg og Pinneberg. Familien boede i denne Tid i Huse, der var stillet til Raadighed af Folk med slesvig-holstenske Sympatier - Familieformuen tillod ingen Ekstravagancer.

Efter Dødsfaldet flyttede Enken og Børnene til Husum, hvor en Onkel blev Drengenes Formynder. Opholdet her - ca. 6 Aar - staar for Kaftan som en ret glædesløs Periode. Det nøgne, træløse Landskab med de overvejende graalige Farver, hvis Lysvirkninger han i øvrigt senere lærte at værdsætte gennem Marskens Malere, svarede til Hjemmets Grundstemning:

»Overhovedet lever Husumtiden dengang ikke i lys Erindring. Min Mor, der var blevet Enke som trediveaarig ... levede tilbagetrukket. Hendes egen Skæbne, sammenknyttet med Landets som den

var, hvilede tungt paa hende. Grundtonen i hendes hele Liv var alvorlig. Tilbagetrukketheden blev forstærket ved de Midlers Beskedenhed, hun raadede over; sin Kapital vilde hun ikke tære paa; den skulde hendes Sønner til sin Tid studere for.«

Moderen var besluttet paa at opdrage Sønnerne i den afdøde Faders Aand. Hver Morgen læstes et Stykke af en Andagtsbog, han havde efterladt i Manuskript, enhver Meningsforskel angaaende Ret eller Uret afgjordes endegyldigt med et: Das würde Euer Vater nicht erlaubt haben. Bortset fra Ungdomslitteratur var der ikke megen Læsning i Hjemmet. Men med Bøger af G. Nieritz og F. Hofmann kunde Theodor forsvinde i en Krog i Huset og i Timevis leve sig ind i Forfatternes Fantasiverden. Han mener selv at have haft en levende Fantasi, men spurgte altid sluttelig sig selv, hvad der var virkeligt. Kun det, der for hans skarpe Forstand bestod denne Virkelighedsprøve, kunde han fatte varig Interesse for.

I Husum udvikledes et Karaktertræk, som altid siden blev ham til Besvær, en vis Ufrihed i Omgangen med andre Mennesker. Han blev sig bevidst, at han var forskellig fra andre Mennesker derved, at han ingen Far havde:

»Jeg har den bestemte Erindring, hvordan derved den Følelse voksede frem i mig, at min Plads var i bageste Række. Deraf fremvoksede en vis Generthed, som jeg aldrig helt har overvundet. ... Ikke sjældent er det, der hos mig var Generthed, blevet udlagt som Uhøflighed eller Klodsethed.«

Skolegangen, først i en tysk Privatskole, senere i den lærde Skole, synes ikke at have haft videre Betydning. Byen var - bortset fra Embedsmændene - helt overvejende tysksindet, kun ganske faa indfødte Borgere var dansksindede. De betragtedes med en vis Mistro: Ein Husumer dänisch gesinnt - darin lag etwas Unheimliches. Undervisningen maa være foregaaet paa Tysk - Kaftan antager dog, at han ogsaa havde Timer i Dansk, men dem husker han intet om. Hans første Møde med dansk Kultur faldt saaledes aldeles negativt ud, ogsaa sproglig set.

Lyspunkterne i denne noget triste Barndom var Ferierne i Morfaderen, Pastor Mumsens Præstegaard i Snogbæk på Sundeved. I det kønne, afvekslende østlige Landskab følte han sig hjemme - Vestlandets knugende Barskhed kunde for lange Perioder glemmes. I den store, selvforsynende Husholdning med Karle og Piger gik det op for ham, at han havde Rod i de to Strømninger i slesvigsk Kultur. I Familien var Tysk Omgangssprog, blandt Karle og Piger Sønderjysk. Begge Dele havde Hjemstavnsret, begge Dele var uadskilleligt knyttet til Slesvig. Han selv var naturligvis Tysker, men han indsaa og vedblev at hævde, at Danskheden havde samme Eksistensberettigelse som Tyskheden.

Det er neppe et Tilfælde, at Kapitlet Auf der Flucht - de allerførste Barndomserindringer - ender dels med et Afsnit om Kaftans Afstamning, dels med en Drøftelse af Slesvig-Holstenismens statsretlige Grundlag. Det første skal vise, at hans Slægt havde aarhundredgammel Rod i Slesvig, det sidste, at Hertugdømmerne har en paa historiske Aktstykker grundet Ret til at være og forblive en Enhed. Danmark havde ganske vist historisk set det ældste Krav paa Slesvig, men denne Ret var i Tidens Løb blevet gjort tvivlsom af Historiens Begivenheder og af deraf flydende yngre statsretlige Akter, der underbyggede Slesvig-Holstenismens Krav om de to Hertugdømmers Enhed og Samhørighed med Tyskland. Fra dansk Side kan man naturligvis ikke anerkende Gyldigheden af Kaftans Argumentation, for saa vidt angaar Landet mellem Kongeaa og Ejder, derimod nok følgende, der kunde gælde som en Situationsbeskrivelse af Tilstanden ved hans Overtagelse af Bispeembedet:

Schleswig war von Alters her und ist heute noch die natürliche Brücke zwischen den Südgermanen und den Nordgermanen. Darin steckt Schleswigs Reichtum; darin wurzelt Schleswigs Not.

Men just i hans Embedstid begik Preusserstyret de Overgreb, der bevirkede at i hvert Fald Nordslesvig ikke mere kunde betegnes som »Bro« - tværtimod blev Landet den Front, hvor Kampen, stedse mere bitter, stod mellem Dansk og Tysk. Kaftans Tragedie (han vilde neppe selv have godkendt dette Udtryk) bestod i, at han - med Urette - af Danskerne blev taget som den kirkelige Eksponent for Preusserstyrets Forsøg paa en Tvangsgermanisering af Nordslesvig, og i, at Tyskerne ikke fandt ham virksom nok i denne Retning.

Flensborgtiden

I Efteraaret 1858 tog Pastor Mumsen sin Afsked og flyttede med sin Kone og en ugift Datter til Flensborg.

Das lockte meine Mutter, skriver Kaftan. Ikke alene Udsigten til hyppigere Samkvem med den nærmeste Familie, men ogsaa Nødvendigheden af at skaffe Drengene en studieforberedende Skolegang. At de skulde studere, var en Selvfølge. Altsaa til Flensborg. Uden Betænkelighed skete det ikke: Skolen var tosproget, og, som naturligt var, overvejende dansk. Men Kontakt med Danskheden var det umuligt at undgaa i Slesvig, som Forholdene i Landet laa i Tiden mellem de slesvigske Krige. Flytningen skete i Foraaret 1859.

Flensborgomraadet dengang maa betegnes som overvejende dansksindet (ved Februarvalget 1867 blev der afgivet mellem 50 og 60% danske Stemmer) - og tysktalende. Dog talte endnu adskillige i Byens nordlige og sydlige Del - dens jævnere Kvarterer - Sønderjysk.

Skolegangen er det for Kaftan centrale i Flensborgaarene. Spændingen mellem Dansk og Tysk optog ham; han blev sig staaende midt i denne fuldt bevidst som Slesvig-Holstener.

Skolens Tvesprogethed gav sig Udslag paa en mærkelig Maade. F. Eks. foregik Latinundervisningen paa Dansk, mens Græsk indprentedes Ele-

verne paa Tysk. Dansk Rigssprog var for ham et Fremmedsprog og voldte ham i Begyndelsen Besvær. Men inden længe talte han det som en indfødt, saaledes at han henimod 1864 talte Dansk med omtrent samme Lethed som Tysk. Senere under Studietiden glemte han i nogen Grad det danske, men lærte det atter - for saa vidt kirkelig Sprogbrug angik - som »dansk« Præst i Aabenraa. Som Generalsuperintendent talte han Tysk i Aarets 10 Maaneder, og hans Dansk var derfor mindre flydende, naar Visitatserne i Nordslesvig begyndte; men i Løbet af faa Dage var han atter i den Grad hjemme i det, at han efter deres Ophør hyppigt i Dagevis mest talte Dansk med sin Hustru: Wir empfinden das Dänische nicht als eine fremde Sprache; es war uns wie eine zweite Muttersprache. ... Wir deutschen Nordschleswiger fühlen uns ganz nur da zu Hause, wo man deutsch *und* dänisch redet.

Men ikke blot dansk Sprog, ogsaa dansk Aand trængte »mächtig« ind paa ham. Skolen var jo dansk, man lærte dansk Historie, læste dansk Litteratur. Kaftan opfatter det som et Daniseringsforsøg, at man fra Skolens Side gav ham Ingemanns historiske Romaner i Hænde. De gjorde - som overalt i Samtiden - ogsaa Indtryk paa ham; men dansk gjorde de ham ikke. »Uretten« mod Faderen gjorde alle i Hjemmet immune mod Daniseringsforsøg, ogsaa af økonomisk Art, som man mente at være udsat for.

I Sommeren 1863 demonstrerede Kaftan endog mod Historieundervisningen, hvis Emne en Dag var Slaget ved Isted. Just som Læreren gik i Gang, forlod Theodor Klassen. Det havde Elever i øverste Klasse Lov til uden Tilladelse til Besørgelse af nødvendige Ærinder. Han blev imidlertid saa længe ude, at han regnede med, at Læreren maatte være færdig med Gennemgangen. Først da vendte han tilbage. Læreren nøjedes med at sende ham et Blik og et Smil. Han havde forstaaet. Das war gescheit, bemærker Kaftan.

Man kunde maaske vente, at den stejle nationale Holdning bares oppe af et rigt tysk Kulturliv i Hjemmet. Dette var dog ikke Tilfældet:

»Det vilde have svaret til denne vor nationale Stilling, om vor Drengeinteresse og ungdommelige Begejstring havde mættet sig ved vort Lands nationale Historie eller dog havde vendt sig mod de datidige politiske Forholds Udvikling, der jo ikke stod stille. Men om alt dette var der ikke Tale. Om den samtidige politiske Udvikling erfarede vi saa godt som intet. Vor Bedstefar var en gammel faamælt Mand. Familiens Kvinder var trofaste i national Henseende, men talte ikke meget om Politik. ... Aviser læste vi saa godt som slet ikke. ... Hvad Skolen bød os i disse Henseender, er allerede omtalt. Om tysk Historie hørte vi kun lidt.«

Inden Kaftan afslutter Afsnittet om »Danskertiden«, fremsætter han nogle politiske Betragtninger, der kaster Lys over hans Holdning senerehen til Nordslesvigs Danskhed. Især er hans Vurdering af Sprogordningen (Reskripterne fra Februar/Marts 1851) af Interesse:

»Det, der fremfor alt forbitrede os tyske Slesvigere, var Sprogforordningerne. Den naive Mening, at man ved sproglig Tvang kan vinde et fremmed nationalt Mindretal for Statens Nationalitet, synes at høre til Bureaukratiets internationale Inventar. (I en Fodnote ironiseres over Preussen, der søgte at tvinge den danske Regering til Tilbagekaldelse af Sprogreskripterne). At den danske Regering, da den fik Overtaget, søgte at skaffe det danske Sprog større Indflydelse i Slesvig, end det havde haft der før 1848, vil ingen billigvis kunne bebrejde den. Ej heller var dens Fremgangsmaade blottet for ethvert Hensyn til de faktiske Forhold. (Slesvig inddeltes i 3 Sprogomraader, et dansk, et blandet og et tysk). ... Delingen som saadan var sagligt begrundet. Uretten laa i den (for) sydlige Udstrækning af det blandede Omraade. ... En yderligere Uret laa i den Maade, hvorpaa man gik frem i dette blandede Omraade. Skolen blev organiseret som dansk Skole, Tyskundervisningen indskrænket til 6 Timer. Dette synes imødekommende sammenlignet med den senere preussiske Fremfærd i Nordslesvig. ... Imødekommenheden blev udlignet ved Behandlingen af Religionsundervisningen og Kirken. Førstnævnte blev uden videre daniseret. Det blev dekreteret ovenfra, at hveranden Gudstjeneste i dette Omraade skulde holdes paa Dansk. Dette Sprog forstod Menighedens Medlemmer i stor Udstrækning ikke, og det, de forstod, brød de sig ikke om.«

Kaftan opkaster det Spørgsmaal, om det nødvendigvis havde behøvet at gaa saa ilde, som det gik, og finder, at Skylden for Krigen 1864 laa hos Ejderdanskerne. En Helstatsordning kunde maaske have bevirket, at Bismarck vilde have savnet Paaskud til Indgriben sent i 1863. - Derom kan man nok have sine Tvivl: Krigen 1864 var ikke en Krig om Hertugdømmerne, men en Krig om europæiske strategiske Positioner og til Retfærdiggørelse af Bismarcks Hærpolitik siden 1862. Kansleren var desuden alt andet end uopfindsom, hvad Paaskud angaar. *Han vilde have Krigen.*

Slesvig tysk

Den 15. November 1863 døde Frederik VII paa Lyksborg. Som Person betød han intet, som Symbol paa Rigsenheden særdeles meget. Ogsaa i Flensborg følte man Dagen som et Vendepunkt:

»Indtrykket af denne Efterretning var saa mægtigt, at endnu Aartier igennem ingen 15. November dukkede op paa Kalenderen, uden at jeg mindedes den 15. November 1863.«

Dette gjaldt ikke alene Theodor, men ogsaa Julius, som Brødrenes Korrespondance viser.

Og saa gik Begivenhederne Slag i Slag: Forbundseksekution i Holsten i December 1863, aaben Krig 1. Februar 1864, Danevirke rømmet Natten mellem den 5. og 6., Lørdag den 6. Kamplarm fra Sankelmark, tidligt Dagen efter de første Ulaners Indrykning i Flensborg: »Uforglemmelige Øjeblik! Tyske

Soldater! Lyslevende paa Flensborgs Gader!«

Opad Formiddagen rykkede Infanteriet ind, men:

»Hvad spillede de? Vi lyttede. Det var ikke Schleswig-Holstein. En Skuffelse. De spillede maaske Preussersangen. Den kendte vi ikke. Var det den, saa var det ogsaa en passende Ouverture til det, som kom. Om Eftermiddagen denne Søndag fik min Mor Besøg af en Veninde. Min Bror og jeg sad i Værelset ved Siden af. Damen sagde til min Mor: Blot vi nu ikke bliver Preussere. Vi hørte det, og jeg sagde til min Bror: Hører du, hvad det forrykte Kvindemenneske siger?«

Endnu et Par Aar kunde Optimister maaske hengive sig til Drømmen om et frit Slesvig-Holsten. Den endelige Opvaagnen kom i 1867, da begge Hertugdømmer indlemmedes som Provinser i Preussen.

Da Festrusen havde sat sig noget, besluttede Kaftan, skønt han allerede havde gaaet omtrent et Aar i øverste Klasse, at tage endnu et Aar i »Prima«. Det var galt med de gamle Sprog, hvilket bevirkede, at han - trods den ekstra Periode - aldrig følte sig rigtig paa Hjemmebane i den klassiske Oldtids Litteratur. Han retter dog ingen Bebrejdelser mod sin gamle Skole i den Anledning, siger tværtimod:

»Det er min fulde Overbevisning, at det at vokse op i to Sprog og to Litteraturer, som vi gjorde det, er af egenartet Værdi, ogsaa for den aandelige Udvikling«.

Den 13. April 1866 rejste Theodor Kaftan fra Flensborg for at studere Teologi i Erlangen.

Vi har nu søgt at følge ham gennem de formative Aar, til han som 19-aarig forlod sit Hjemland i snævrere Forstand - som overbevist Slesvig-Holstener eller snarere tysk Slesviger, for hvem Slesvigs Enhed som tysk Delstat var det altdominerende politiske Ønskemaal. Men just fordi han var Slesviger, havde han Forstaaelse ogsaa for det danske Befolkningselements Ret.

To Begivenheder i hans tidlige Barndom havde saa at sige med Nødvendighed afstukket hans fremtidige Bane i national Henseende: Faderens »Fordrivelse« fra Løjt og hans tidlige Død. Ved denne sidste Begivenhed konserveredes »Martyriet« og blev ubodeligt. Hertil kom Moderens Opdragelsesform, der opstillede Faderen og alt, hvad han stod for, som sidste Appelinstans med Hensyn til Ret og Uret, ogsaa nationalt. Hun indpodede derved uudsletteligt sin Mands Synspunkter i Drengenes stærke og stejle Karakterer, saa end ikke den nære Berøring med Danskheden i de fem første Flensborgaar formaaede at rokke dem i mindste Maade, skønt man maaske havde kunnet vente noget saadant paa Grund af Hjemmets noget armodige tyske Kulturliv.

Hverken Mor eller Sønner kunde svigte den døde.

Læreaar

En af Kaftans Lærere i Flensborg havde givet ham det Raad at studere i Erlangen. Tre Professorer, v. Hofmann, G. Thomasius og F. Delitzsch, alle blandt det 19. Aarhundredes mange fremragende tyske Teologer, havde skabt Fakultetets Ry. Kaftan fulgte Raadet, studerede i Erlangen til 1868 og blev ikke skuffet. Det var Skik, at man frekventerede flere Universiteter inden Embedseksamen. Fru Kaftan ønskede, at Sønnerne ogsaa skulde besøge Berlins, hvor hendes Mand havde studeret med Udbytte under Kirkehistorikeren Neander. Skønt Theodor egentlig manglede Lyst, opfyldte dog begge Brødre Moderens Ønske og flyttede til Berlin. Hovedstadsopholdet gav maaske ikke det store teologiske Udbytte, men blev alligevel værdifuldt, fordi Brødrene sugede Indtryk til sig fra Byens almene Kulturliv, Teatrene især, hvorved deres fra Hjemmet noget snævre kulturelle Horizont udvidedes. Theodor afsluttede Studierne dels i Hjemmet, dels ved Kiels Universitet, hvor han i Foraaret 1871 aflagde Embedseksamen med næsthøjeste Karakter. Julius fulgte efter samme Efteraar med højeste Karakter. Mein Bruder überragte mich theologisch, kommenterer Theodor.

Inden vi betragter det centrale Afsnit i Theodor Kaftans Liv, Embedsvirksomheden i det tidligere Hertugdømme Slesvig, vil vi lade ham selv faa Ordet til Belysning af det kristelige og kirkelige Standpunkt, han var naaet til ved Slutningen af Læreaarene, og som, synes det, uden større Modifikationer laa til Grund for hans Virksomhed i Skolens og Kirkens Tjeneste:

»Den Tanke at blive en Kirkens Tjener var mig saa at sige medfødt. Jeg har aldrig fattet en Beslutning om at studere Teologi ...

Om min religiøse Udvikling har jeg hidtil intet sagt. Min Dagbog taler næsten Side for Side om religiøs Udvikling og sædelig Kamp; begge har i høj Grad optaget det rige Ungdomsliv, Gud skænkede mig; jeg har kæmpet paa det religiøse Omraade, ogsaa med opdukkende Tvivl, men navnlig for Livet i Kristus; jeg har kæmpet moralsk for at holde mine Sanser i Ave, for at værge mig mod en levende Ærgerrighed og overvinde min naturlige Heftighed, der kunde give sig Udslag i Uvenlighed ...

Jeg er opvokset i kirkelig Tradition; jeg har aldrig vidst andet, end at jeg maatte være en Kristen, og det i kirkelig Aand. Jeg har aldrig, bortset fra den gamle Adams Modstand mod Guds Bud, følt dette som en Tvang ...

Af stor Betydning baade for mit Kristenliv og for min Teologi har det været, at jeg i Aaret 1870 oplevede en Vækkelse ... I Vækkelsen er det, som en Hinde, der slører Blikket, sønderrives ... En Vækkelse er ikke en ganske ufarlig Oplevelse. Jeg karakteriserede den ovenfor som Oplevelsen af at blive seende. Man kan lige saa vel karakterisere den som Oplevelsen af at blive hensat i det himmelske. Men her i Tiden lever vi ikke i Himmelen, men paa Jorden. Dette maa begribes, begge Dele maa forli-

ges med hinanden paa rette Maade. ... Det er, som Luther ... siger: Kristen er man ikke, men i Færd med at blive det (der Christ ist nicht im Gewordensein, sondern im Werden). Det kan maaske anfægte en Metodists, maaske overhovedet en Reformerts Frelsesvished. Men det anfægter ikke en luthersk Kristen. Han grunder hverken sin Frelsesvished paa Vækkelse eller Omvendelse, men alene paa Guds Naade, der blev ham tilgængelig i sin hele Fylde allerede i Daaben. Det Maal, i hvilket han bevidst tilegner sig denne Fylde, er betinget og bestemt af det Maal af Tro, hvormed han griber den. Saaledes er det bibelsk, saaledes luthersk.«

I det meste af Studietiden var Kaftan Tilhænger af den saakaldte Verbalinspirationslære, nu om Dage mest kendt under Navn af Fundamentalisme. Herved forstaas, at hvert Ord, hvert Bogstav i Skriften er »indblæst« af Helligaanden, hvorved naturligvis Skriften bliver ufejlbar i enhver Henseende. Under Hjemmeopholdet i Flensborg diskuterede han Sagen ivrigt med Broderen, der var af anden Opfattelse. Da læste han i Sommeren 1870 et lille Skrift, der imødegik Verbalinspirationens Konstruktioner. Siden saa han aldrig dette Stridsskrift,

»men saa livagtigt som noget lever i min Sjæl det Indtryk, det gjorde paa mig. Der faldt mig som Skæl fra Øjnene. Nu saa jeg *den virkelige Skrift,* og oven i Købet uden at min gamle Kristentro blev rystet, at vi i denne Skrift har *Guds Ord.* Hvor blev jeg glad og fri. ... Min Taknemmelighed for denne Oplevelse har jeg søgt at afdrage ved, at jeg bestandig kæmpede ikke blot for en indadtil stadig bedre Skriftforstaaelse, men ogsaa bestræbte mig paa at meddele andre det saaledes tilkæmpede.«

Kaftan følte sig saaledes fra Ungdommen som luthersk Skriftteolog og dermed ogsaa som Tilhænger af en Folkekirke, ikke, endelig ikke, en statsdomineret Kirke med Statsbureaukrati i Spidsen, men en selvstændig og selvstyrende Folkekirke, en saadan, som omfattede langt den overvejende Del af et Lands Befolkning, og som paa luthersk Vis sørgede for Ordets Forkyndelse, Sakramenternes Forvaltning og personlig Sjælesorg over for Sognemenighedens enkelte Medlemmer. Den daværende slesvig-holstenske Landskirke var saaledes ikke skaaret over hans Læst. Metodisme, som han kaldte det, dvs. de paa reformeret Grund opstaaede Vækkelsesretninger som den senere Indre Mission i Nordslesvig, yndede han ikke, og dette kan have bidraget til, at han blev misforstaaet i danske Menigheder, som i høj Grad blev præget af den tonnesenske Indre Mission. Denne stod atter i nær Forbindelse med den beckske i Danmark. Derimod havde han Tilknytning til tysk Innere Mission, hvis nærmeste danske Parallel vel var Københavns Indre Mission i dennes »førbeckske« Periode.

En Gennemlæsning af Brødrene Kaftans Brevveksling efterlader det Indtryk, at det ovenfor skitserede dannede det Fundament, Theodor Kaftan byggede paa Livet igennem. Han blev en produktiv teologisk-kirkelig Forfatter og Foredragsholder. Et af Foredragene - Taugt das evangelisch-lutherische Bekenntnis für das zwanzigste Jahrhundert - holdt paa en Kongres i Rostock i 1904 (oversat til Dansk) synes at staa centralt i hans Produktion og at give Udtryk for hans modne og velovervejede teologiske Anskuelse. Han var da 57 Aar og stod midt i sin Gerning som Slesvigs Biskop. Indholdet resumeres i 8 Teser.

Han skelner skarpt mellem Evangelium, Bekendelse og Teologi. Evangeliet er uforanderligt, Teologien er den videnskabelige Bearbejdelse af Evangeliet og som saadan afhængig af de forskellige Tidsaldres filosofiske Modeluner. Hver Periode, ja til syvende og sidst hvert enkelt Menneske maa have sin Teologi, betinget af den individuelle Reaktion paa Tidens aandelige Strømninger. Kaftan betragtede Kant som sin filosofiske Lærefader. Bekendelsen, Evangeliets Genklang i den følende, tænkende og villende Menneskesjæl, kan ikke sidestilles med dette, men staar det nærmere end Teologien. Bekendelsen tager Farve efter den »Folkesjæl«, hvori den er opstaaet, den lutherske saaledes efter den germanske.

Den 5. Tese har følgende Indhold:

»Den kristne Tro er centralt fattet Kristustro, Tro paa Jesus af Nazareth som Kristus, dvs. som den, der er født af Gud, og som ved sit Kors blev vor Forsoner og ved sin Opstandelse Livets Fyrste for os, for at vi skulde være hans Ejendom og i hans Rige leve under ham og tjene ham i evig Retfærdighed, Uskyld og Salighed. Dette er den fælles kristne Tro, som den lutherske Bekendelse giver Udtryk for.«

6. Tese:

»... efter luthersk Forstaaelse

1) er Guds Ord, ... saaledes som det foreligger i et historisk Aktstykke i den hl. Skrift, Troens eneste Grund og Kilde

2) drejer det sig ... om den alene for Troen tilgængelige Frelse for Sjælen, som bestaar i Syndernes Forladelse og det deraf spirende Sjælens Liv i Gud

3) grunder denne Frelsesvished sig hverken paa vor Omvendelse eller de efterfølgende Gerninger, men paa det i Kristus givne Frelsens Ord, ... dvs. Sakramentet, der hverken bestaar i en magisk Gudshandling eller i en menneskelig Bekendelseshandling, men er et Frelsens Ord til den enkelte

4) former det ny Liv i Gud sig ... som en Afvisning af al Værkhellighed, paa den ene Side som et Liv i Frihed fra Loven, paa den anden som et Liv i Loven, dvs. i jævn og simpel Opfyldelse af de 10 Bud.«

Saa meget om Kaftans Teologi. Ovenstaaende dækker forhaabentlig nødtørftigt dens centrale Afsnit.

Kaftans politiske Synspunkter maa behandles i samme Korthed. Hans tidligste Oplevelser havde gjort ham til Slesvig-Holstener. Det forblev han paa sin Vis Livet igennem, om end naturligvis loyal

preussisk Borger og Embedsmand, dvs., Loyaliteten knyttede maaske mere til Huset Hohenzollern end just til Staten Preussen, hvis Bureaukrati begik saa utilgivelige Fadæser i Nordslesvig.

Om disse skriver han til Broderen (8/10-93):

»Forløbet af selve Klagesagen var en saadan, at jeg har set mig foranlediget til at klage over Ministeren til Ministeren. Ogsaa i andre Ting griber denne elendige Sag (ang. Instruksen af 1888) ind. Det er den rene Jammer, at der findes Geheimeraader i Preussen. De ødelægger, hvad Sværdet (Krigen 1864) har bragt i Stand.«

Og senere (25/12-93), da Ministeren havde tiltraadt Overpræsident Steinmanns Indstilling, der gik Kaftan imod:

»Denne Sag har naturligvis atter beskæftiget mig meget. Den er ikke afsluttet. ... Jeg ser mørkt paa Fremtiden. Denne Adfærd truer de i min Varetægt befalede Kirkeomraader (nl. i Nordslesvig) og gør mig Glæden over at være Tysker bitter. De preussiske Geheimeraader er dog den preussiske Stats Ulykke.«

Kaftan tog sin Afsked før det totale tyske Sammenbrud i 1918. Der er følgelig ingen Grund til at gaa nærmere ind paa hans Synspunkter ang. Kejserens Flugt og Oprettelsen af Republikken. Kun kan det nævnes, at den almindelige Valgret bød ham imod, Republikken ligesaa. Snarest var han Tilhænger af en korporativ Stat. Som mange Tyskere haabede han vist paa en hohenzollersk Restauration med indskrænket Monarki. Dette havde antagelig ogsaa været det bedste. Kaftan døde imidlertid i 1932, saa han oplevede ikke de helt katastrofale Følger af det Tomrum i Toppen af Statspyramiden, som Monarkiets Afskaffelse havde skabt, og som Adolf Hitler tvang sig Adgang til i de nærmest følgende Aar.

I Embede

I Foraaret 1871 stod Kaftan med sin teologiske Eksamen. Nerverne var det ikke godt med som Følge af forceret Studium. Han skulde nu prøve at afstikke Livsbanen. Til Nordslesvig vilde han ikke. Han havde faaet nok af de nationale Modsætninger der. Altsaa afslog han et Tilbud om Ophold ved Pastoralseminariet i Haderslev. Det vilde binde ham til 5 Aars Tjeneste i Landsdelen. I Stedet tog han et pædagogisk Kursus ved Seminariet i Eckernförde. Derefter en Hvileferie paa Sild. Her søgte ogsaa Pastor Hansen fra Kappeln Kur. Han var som tysksindet blevet afskediget fra et Embede i Slesvig, og Kaftan kendte ham fra tidligere. En Dag paa Stranden spurgte en ung Pige ham, om han var Hr. Kaftan. Paa det bekræftende Svar inviterede hun ham til et Besøg hos Faderen, ovennævnte Pastor Hansen. Det blev aflagt og fulgtes af en Indbydelse til Kappeln, hvor Kaftan forelskede sig i den unge Pige fra Stranden - de blev gift i Efteraaret 1873. Hun hed Sophie. Ægteskabet varede 58 Aar, og Kaftan overlevede kun sin Hustru i faa Maaneder.

Hans første Stilling var som Huslærer hos Grev Rantzau paa Godset Rastorf i Holsten. Han lærte selv ved Opholdet, først og fremmest et højtdannet Hjems Omgangstone, dernæst at læse Aviser og tænke politisk. Endelig Engelsk. Børnene havde engelsk Guvernante, og Samtalerne ved Bordet førtes derfor ofte paa dette Sprog. Han sled med det og opnaaede denne Kommentar: You speak quite right, but with a strange accent. Sproget kom ham senere til Nytte under hans økumeniske Virksomhed. Ansættelsen varede ca. 15 Maaneder, hvorefter han blev Hjælpepræst hos sin vordende Svigerfar.

I Efteraaret 1873 blev han Andenpræst i Aabenraa - mod sit Ønske. Senere overtog han Skoleinspektionen og Betjeningen af Garnisonen. Hans Opgave var at holde danske Gudstjenester for Menighedens dansksindede.

Han var *luthersk* Præst baade af Pligt og Tilbøjelighed, dvs., han var aaben for enhver i Sognet, der maatte ønske hans Nærværelse eller Bistand uanset vedkommendes kirkelige eller nationale Indstilling. Sprogstriden var ikke brudt ud endnu, det forekom ham, at de dansksindede var ved at affinde sig med Forholdene. Derfor kunde han omgaas de fleste tvangfrit. Selv med den danske Fører Junggreen kom han paa god Fod. Kaftan blev tilkaldt for at berette Fru Junggreen, der laa for Døden. Samværet med den unge Kvinde stod senere for ham som et af Højdepunkterne i hans Liv som Præst. Dermed var Isen brudt, og de to Mænd omgikkes venskabeligt - til Talen efter nogen Tid faldt paa Politik. Saa kølnedes Forholdet, men Junggreen kom dog for at tage Afsked, da Kaftans flyttede til Slesvig. I øvrigt holdtes Præstegerning og Politik i videst mulige Omfang adskilt, skønt Kaftan ikke lagde Skjul paa sit nationale Sindelag. Kun en enkelt Gang kom han i Modvind - i en Salmebogssag - men den lagde sig snart.

Han var en arbejdsom og samvittighedsfuld Præst. Prædikener forberedtes grundigt og blev altid nedskrevet, den personlige Sjælesorg drev han med Flid og metodisk. Ny Veje blev forsøgt, f. Eks. ved Indførelse af Sygepleje, hvortil han fik Diakonisser fra Flensborg, han holdt Bibeltimer, Skoleinspektionen passedes nøje, han saa ikke gennem Fingre med nogen Form for Forsømmelighed og fik alligevel et godt Forhold til Byens Lærere, han besøgte syge Soldater i Forlægningen, kort, han sled, som en luthersk Præst bør slide. Under alt dette stod det ham klart, at Kirken kun har at forkynde Evangeliet, den har intet socialt Budskab, men den er social i sin udadvendte Handlen.

I Byen var der Grundtvigianere, og Kaftan forsøgte derfor at læse Grundtvigs Prosaskrifter, først som Teologi; læst paa denne Vis forstemte de ham helt igennem. Dernæst forsøgte han at læse dem som Udsagn af en af Romantikken paavirket Kirkemand. Det gik noget bedre - men Resultatet var alt i alt magert. Derimod lærte han at skatte Grundtvig som Salmedigter.

Mod Slutningen af Aabenraaopholdet fik han Opfordringer til at søge som Regerings- og Skoleraad i Slesvig, men afslog. Han vilde tjene Kirken. Efterhaanden blev han klar over, at Biskop Godt stod bag Følerne, og saa slog han til. 1/2 1880 tiltraadte han det ny Embede. Et væsentligt Udbytte af Stillingen var, at han paa sine Inspektionsrejser fik et grundigt Kendskab til Stiftet, og at det blev ham klart, at det gejstlige Skoletilsyn i Kristendommens Interesse burde ophæves. Hertil var Tiden dog ikke moden.

I April 1878 enedes Preussen og Østrig om en Ophævelse af Pragfredens §5. Bismarck offentliggjorde Overenskomsten - falsk dateret til Oktober 1878 - i Februar 1879. Hermed maatte man fra preussisk Side betragte Slesvigspørgsmaalet som endeligt afgjort. Kaftans Embedsførelse i H. t. Skoleinstruksen af 1878 og hans Indstilling om det nordslesvigske Skolevæsens Ordning maa forstaas paa denne Baggrund. Et andet Moment er det, at han i lige Grad følte sig som Skolens og Kirkens Tjener. Heri laa selvsagt Kimen til en Pligtkollision, hvis - som det senere skete - Kirkens Tarv blev traadt for nær af Skolepolitikkens Endemaal: Germaniseringen. Men hans 4 Aar som Skoleraad forløb harmonisk i saa Henseende.

Kaftans skolepolitiske Maal var at forberede Fremtiden ved en gradvis Fortyskning af Skolen uden at skade Kirken - dens Sprog var og maatte i en uoverskuelig Fremtid forblive Dansk - og uden at gaa aandelige og erhvervsmæssige Interesser for nær og uden Fjendskab mod det danske Sprog. Han mener, at ogsaa Lokalregeringen i hans Tid stod bag dette Program.

1878-Instruksen stod for Kaftan som en Overgangsordning og som saadan ikke videre glædelig at arbejde med. Den indeholdt en Slutpassus om, at Indførelse af Tysk som Undervisningssprog i alle Fag med evt. Undtagelse af Religionsundervisningen ved de enkelte Skoler kunde ske efter Ansøgning fra et Flertal eller anordnes af Overpræsidenten efter Andragende fra Regeringen i Slesvig. Hidtil havde denne ikke gjort Brug af Bestemmelsen. Det havde derimod nogle Sogne i Nordslesvig, men saaledes, at man søgte om, at Religionsundervisningen forblev dansk, og der desuden bibeholdtes to danske Sprogtimer i Mellem- og Overtrinet. Denne Ordning, hvis Ophavsmænd var Kaftan ubekendt, viste sig efter hans Mening at være udmærket i Praksis. Den varetog Kirkens Interesser blandt de dansksindede, og deres Børn fik et saadant teoretisk Grundlag i deres Modersmaal, at de kunde klare at skrive et Brev paa Dansk. Desuden viste det sig, at Børnene lærte lige saa godt Tysk, som hvis hele Undervisningen var blevet givet paa dette Sprog. Kaftan tilføjer, at man muligt kunde finde, at de to Timer var temmelig sparsomt tilmaalt; men som sagt fandt han, at Ordningen stod sin Prøve i Praksis. Havde dette ikke været Tilfældet, vilde han have tilstræbt en vis Udvidelse af Timetallet i Dansk, og han mener, at han i saa Fald neppe vilde have mødt Vanskeligheder i Lokalregeringen.

Det kan læses mellem Linierne, at Kaftans Erfaringer som Skoleraad bekræftede hans Indtryk fra Aabenraa, at den danske Befolkning i Nordslesvig var ved om end modstræbende at affinde sig med Afgørelsen i 1864, og han haabede utvivlsomt, at en fredelig Germanisering som i Sydslesvig skulde være mulig, blot man gik langsomt frem og ikke ved drastiske eller overilede Forholdsregler ophidsede de dansksindede. Han var ogsaa klar over, at Fortyskningen - som i Syd - kunde strække sig over Generationer. Ved varsom Brug af 1878-Instruktionen og ved Bevarelse af den Praksis, der havde udviklet sig i Tilslutning til dens Slutpassus, kunde man naa langt. Men man maatte undgaa Vilkaarligheder og holde sig Loven strengt efterrettelig. Det var netop det, en Del af de lavere Statsmyndigheder ikke forstod. Man forsøgte at indføre den skitserede Ordning ogsaa i Sogne, der ikke ønskede den, og saa havde man Balladen. Han beretter om i hvert Fald eet Tilfælde, hvor han maatte gennemføre »Redanisering«, efter at den lokale Landraad havde været for emsig med Germanisering af et Sogn.

Kaftans Skolepolitik kan ikke her følges i Enkeltheder. Der kan vist ikke herske Tvivl om, at hvis hans Kurs var blevet fulgt, (han havde før sin Afsked som Skoleraad afgivet Indstilling om en Kodificering af den hidtil fulgte Praksis ved Overgang til tysk Undervisningssprog), vilde den være blevet yderst farlig for Danskheden, just fordi dens Ophavsmand havde baade Kendskab til og Sympati for de nordslesvigske Landsmænd.

Men Skoleinstruksen af 1888 væltede Spillet. Det indsaa Kaftan straks, og hans Bitterhed træder utilsløret frem, i Erindringerne som i Brevene. Han følte sig paa Kirkens Vegne krænket over, at han ikke, som han skulde have været, var blevet hørt inden Instruksens Udstedelse. Hermed var Berlin slaaet ind paa Tvangsgermaniseringens Vej, idet Instruksen (i de danske Egne) kun undtog Religionsundervisningens 4 (ud af 6) ugentlige Timer fra Regelen om, at al Undervisning skulde foregaa paa Tysk. Ogsaa de 2 ugentlige Timer i Dansk faldt bort.

Ved at se tilbage over sin Bispetid finder Kaftan det bekræftet, at de foran nævnte Interesser af aandelig og materiel Art virkelig led Skade ved Gennemførelsen af 1888-Ordningen. Ikke mindst Religionsundervisningen, fordi en Del af Tiden - efter Bortfaldet af de 2 Dansktimer - nødvendigvis maatte bruges paa Undervisning i Dansk. Endvidere vaktes Befolkningens Forbitrelse (Kaftan fandt den berettiget) ved, at man forventede, at det danske Sprog, naar Skolen - forudseeligt i Løbet af kort Tid - var blevet fortysket, vilde blive trængt ud af sit sidste Tilhold, Kirken.

Harmen og Sorgen over det skete og de dystre Fremtidsudsigter var ingenlunde begrænset til

danske Kredse. Iflg. Kaftan dømte det overvældende Flertal af Nordslesvigs Gejstlighed som han, men forholdt sig - efter dansk Smag - for passivt. Selv i Kiel var man rystet:

»Faa Dage efter, at den ildevarslende Instruks var udkommet, rejste jeg tjenstligt til Kiel. Her fandt jeg den gamle Præsident Mommsen ... næsten endnu mere ophidset, end jeg selv havde været. Jeg er overbevist om, at havde vi i rette Tid haft en Anelse om den truende Ulykke, havde han ... med mig sat sig ind i det næste Tog til Berlin for med mig at besværge Ministeren om ikke at begaa saadanne Daarskaber. Men det var for sent. Nu nøjedes Konsistoriet med en alvorlig skriftlig Forestilling. Da jeg senere selv kom til Berlin, sammenfattede jeg over for Ministeren min Dom over Instruksen i det ofte gentagne Ord: pædagogisk forkert, kirkelig ubelejlig, politisk set en saa stor Brøler, at vi maatte være glade, om vi kunde gøre den god paa 20 Aar. I Dag ved enhver interesseret, at min Dom var alt for optimistisk. Nordslesvig var før Verdenskrigen mere dansk, end det nogen Sinde har været.«

Over for denne, ogsaa fra tysk Side paa Forhaand som Fadæse erkendte Instruks, stiller Kaftan sit eget Forslag. Dette, mener han, vilde have fundet Tilslutning i moderate danske Kredse, der nok kunde indse, at Børnene, som Forholdene laa, nødvendigvis maatte have et solidt Kendskab til Tysk, men som heller ikke ønskede Baandet til Danmark skaaret over. Skolens Germanisering vilde vel heller ikke under saadanne Omstændigheder være forløbet uden Kamp, men denne var ikke blevet saa bitter, som Tilfældet blev. At han selv i sin Indstilling havde truffet det rette, mener han bekræftet ved de følgende Aars talrige Petitioner paa Synoderne. Disse androg nemlig altid paa de to Timers Dansk, som han havde ønsket, men som bortfaldt i 1888. Kaftan støttede disse Ansøgninger, men det nyttede intet: De to efter hans Mening hovedansvarlige, Ministerialdirektør Kügler og Geheimeraad Schneider, havde i Optantsagens fra et tysk Synspunkt set uheldige Forløb faaet gode Kort paa Haanden for en Tvangsgermanisering af Nordslesvig.

For Danskheden i Nordslesvig blev 1888-Instruksen en velmaskeret Velsignelse. Ophævelsen af §5 skabte som bekendt dybtgaaende Splittelse; men her fik man en Sag, som kunde samle paa tværs af alle Skillelinier. Samlingen manifesteredes i Sønderjydsk Skoleforening, der blev den største og vel ogsaa den nationalt set betydningsfuldeste af de dansksindede Sønderjyders Foreninger. Som Følge af det nære Forhold mellem Kirke og Skole gav Instruksen Anledning til den Pligtkollision, der muligt kan betegnes som det tragiske Moment i Kaftans Bispegerning, idet Kirken uundgaaeligt blev inddraget i en politisk Konflikt. Galgenhumoristisk bemærkede han, at de berlinske Geheimeraader fortjente et Monument paa Skamlingsbanken.

Vi har nu opridset Baggrunden for Kaftans Bispegerning og vender os til hans videre Karriere. Som 37-aarig, i Efteraaret 1884, fik han af Biskop Godt tilbudt Stillingen som sognepræst i Tønder og Provst for Tønder Provsti. Hidtil havde han altid ladet sig lede af Godt, naar det gjaldt Embeder. Mod sin Villie var han kommet baade til Aabenraa og Slesvig. Ogsaa i Tilfældet Tønder valgte han at følge Vinket, som han fik ved et Møde paa Slesvig Banegaard. Han tiltrådte i Dec. 1884 og greb Arbejdet an med sædvanlig Energi og Grundighed. Kirkebesøget i Tønder steg, og han forsøgte at faa Deltagelsen i Altergangen i Vejret. Han oplevede Præstevalg paa Landet. Skønt oprindelig Modstander af Ordningen saa han her saa megen alvorlig Deltagelse i Handlingen, at han forsonede sig med den. Dog kun paa Landet. Valgkomedierne - som han kalder det - i Byerne trængte haardt til Reform. Han samlede udover de egentlige Provstisynoder Gejstligheden til Pastoralkonferencer i Tilknytning til Synoden.

I Juni 1885 døde Biskop Godt, 17. Maj 1886 blev Kaftan udnævnt til hans Efterfølger - Generalsuperintendent, som Titelen lød. Han blev som venteligt en yderst flittig og grundig Visitator. Visitatsberetningerne eksisterer imidlertid ikke mere. De brændte under et Bombardement af Kiel under 2. Verdenskrig. Rotationen, som han forgæves søgte at ændre, var til en Begyndelse den samme som under Godt: Samtlige Sogne visiteredes inden for en treaarig Periode. Formen for det enkelte Besøg var fast:

Kl. ca. 17 indfandt Biskoppen sig i Præstegaarden med sin Tjener, der sørgede for hans daglige Fornødenheder. Efter at han havde hilst paa Præstefamilien, gik han med Præsten ind i Arbejdsværelset for at efterse Kirkebøger, Præstens Udkast til næste Dags Prædiken og hans Visitationsberetning, som Kaftan straks læste i Præstens Overværelse, saaledes at der paa Stedet kunde stilles Spørgsmaal. Derefter skrev han Beretning om den foregaaende Visitats og gennemgik sin Post, læste, hvis der var Tid hertil. Den næste Dag holdtes Gudstjeneste, altid Kl. 9, med Prædiken af Præsten. Efter Prædikenen indledede Præsten med de ældste Skoleelever og de yngste konfirmerede en Samtale (Katekisation) over en Katekismustekst, som Biskoppen selv afsluttede. I Tilslutning til Gudstjenesten samledes Kirkeældsterne med Biskoppen, som paahørte deres Bemærkninger. Derefter gik Turen efter Frokost til Skolen, hvor de ældre Elever var samlet med deres Lærere. Hver enkelt Lærer sang og katekiserede med sine Elever, hvorefter Kaftan selv eksaminerede Eleverne i alle Religionsundervisningens Dele. Formaalet hermed var at fastslaa, om og i hvilken Grad Skolen præsterede det, som Kirken maatte vente af den. Denne Omgang med Ungdommen satte Kaftan stor Pris paa, og han gik i den Grad op i den, at Udfaldet af Eksaminationen paavirkede hans Stemning Resten af Dagen. Visitatsen sluttedes med et Maaltid i Præstegaarden. Heri deltog Lærerne og de Kirke-

ældste. Derefter var der frit Samvær, gerne over en Kop Kaffe og - ikke at forglemme - en Cigar, til Bispens Vogn holdt for Døren. Kaftan lærte efterhaanden at værdsætte dette fri Samvær - trods sin Generthed.

Saaledes paa Landet. I Byerne bortfaldt Katekisationerne snart og erstattedes med en Ungdomsgudstjeneste. Skolernes ældre Klasser besøgtes som paa Landet. Godt havde foretaget ca. 80 Sognebesøg pr. Aar. Kaftan mente, at det var Kraftspild at besøge det enkelte Sogn hvert 3. Aar og fik den Ordning gennemført, at ganske vist visiteredes et givet Provsti hvert 3. Aar, men inden for dette kun 2/3 af Pastoraterne. Til Gengæld afsluttedes Visitatsen med en gejstlig Synode, indledet med en Festgudstjeneste, hvis Liturgi var udarbejdet af Prahl, Heinebuch og Kaftan i Forening. Det havde været hans Hensigt, at Prædikenen skulde overtages af Provsten og nogle af de ældre Præster paa Skift; men man nødte Bispen til selv at overtage den, og dette blev efterhaanden Skik. Gudstjenesten fulgtes af Forhandlinger over et af Provsten opgivet Tema eller over saadanne, som var indsendt af Præsterne. Derefter Diskussion, som Kaftan tog livligt Del i. Undertiden drøftedes Erfaringer fra den nyligt afsluttede Visitats.

Men den af Kaftan ønskede Nyordning af hele Visitatsvæsenet blev ikke til noget.

Den store Bøigen i Kaftans Embedstid var og forblev Instruksen af 1888. Hans Bitterhed over den farver det meste af hans Skildring af Forholdene i Nordslesvig. Han bekæmpede den paa alle Planer, Landssynoden, Lokalregeringen, Overpræsidiet, Ministeriet i Berlin. En Overgang - efter at Instruksen havde været i Kraft en halv Snes Aar - paatænkte han endog at gøre Forestilling direkte over for den preussiske Konge. En Visitats i Tørninglen i 1897 skulde skaffe Materiale til Underbygning af Klagen. Han fandt imidlertid, at Ungdommens Beherskelse af Dansk stadig var kirkeligt forsvarlig, og dermed skred Grundlaget under Forestillingen. At Instruksens Virkninger ikke var saa ødelæggende som frygtet, skyldtes ikke mindst Befolkningens Reaktion paa den, formidlet gennem de dansk-nationale Organisationer. Ironisk nok:

»Saaledes skete det, at Kirken i Nordslesvig skyldte den danske Sprogforening Tak for dens Nødhjælp paa det Omraade, hvor Skolen lod den i Stikken!!«

Endnu en god halv Snes Aar efter 1888 forekom Skolens Religionsundervisning at være i det store og hele kirkeligt forsvarlig. Derefter tog dens Kvalitet føleligt af, dels fordi den Lærergeneration, der beherskede Dansk, efterhaanden døde ud, dels fordi man ikke fulgte Kaftans Politik at ansætte flest mulige Nordslesvigere i Landsdelen. Mange blev dirigeret sydpaa, en Del søgte frivilligt bort fra de urolige Forhold. Endelig var Seminarieundervisningen for ringe, især i Dansk.

Nogle, selv stærkt tysksindede Præster, erkendte Religionsundervisningens mislige Stilling og forsøgte at raade Bod ved udvidet Brug af danske Religionssamtaler med Børn i Konfirmationsalderen, men dette stempledes af den tyske Forening som upatriotisk. Kaftan stod bag Præsterne, men man formaaede ikke at trænge igennem. Ogsaa en Henvendelse til Lokalregeringen om udvidet Konfirmandundervisning strandede paa de patriotiske Skær. Kaftan fortsatte imidlertid Kampen bag Kulisserne i en Snes Aar.

I Mellemtiden var Tanken om en Totimers fakultativ Danskundervisning dukket op. Skønt Kaftan fremdeles mente, at to obligatoriske Dansktimer var det rette og bedste, gik han paa Kompromis. Over for Myndighederne hævdede han forsigtigt og ikke ganske sagligt, at vel kunde man ikke reparere Skaderne fra 1888, men den frivillige Undervisning kunde muligt tage noget af Vinden ud af den danske Agitations Sejl; desuden kunde det antages, at kun faa af de skoletrætte Børn vilde ønske Undervisningen. Hans fortsatte Kamp for den fakultative Undervisning bragte dog intet Resultat. Verdenskrigen gjorde en Ende paa Bestræbelserne.

Før sin Afgang skrev han til Ministeren og klargjorde sin Stilling: Obligatorisk Danskundervisning vilde - som Forholdene tegnede sig i Nordslesvig i en uoverskuelig Fremtid - være det rette, den fakultative var og blev en Nødhjælp.

1888-Instruksen var saa langtfra det eneste Udslag af preussisk Uforstand og Ukendskab, Kaftan havde at bekæmpe. Af andre kan nævnes den fakultative Indførelse af tysk Religionsundervisning i Skoler med dansk. Han fandt, at den blev lusket igennem uden klare Direktiver. Der var Sproget ved Konfirmandundervisningen. Der var den tyske Forening med dens Øldrikkeri og Ansøgninger om Gottes Wort in deutscher Sprache, ofte kun slet maskerede Forsøg paa at fortrænge Dansk fra Hovedgudstjenesten. Saadanne Ansøgninger havde i Kaftan en bestemt Modstander. I et enkelt Tilfælde (Hørup paa Als) ophævede Konsistoriet en indrettet tysk Gudstjeneste, som ikke besøgtes. Hvorpaa Ministeren bestemte, at Konsistoriet ikke kunde ophæve tyske Gudstjenester uden hans Tilladelse. Til Hørupsagen bemærker Kaftan:

Der sittliche Deutsche in mir empfand eine grosse, tiefe Freude, dass eine deutsche Heuchelei hier den wohlverdienten Lohn erhielt.

Omvendt gik det i Augustenborg, der fra gammel Tid havde tysk Hovedgudstjeneste, men hvor det tyske Befolkningselement var svindende, det danske tiltagende. Dette sidste anmodede om flere danske Gudstjenester uden Indskrænkning af de tyske Tjenesters Antal. Kaftan og Konsistoriet bevilgede, men Ministeren afslog. Af politiske Grunde - Kejserinden stammede fra Augustenborg!

Atter og atter erfarede Kaftan saaledes, hvor skæbnesvangert Statskirkevæsenet var, et Forhold, som han stadig vender tilbage til i Erindringerne. Han fik til fulde at føle, at han kun var et ubetydeligt Hjul i det mægtige preussiske Embeds-

maskineri. Og i dette var man mere end tilbøjelig til at overhøre og tilsidesætte Kirkens, dvs. Kaftans Røst. Hertil kom, at Skolevæsenet ikke sorterede under ham som Biskop. Han var derfor faktisk afmægtig paa dette Omraade - som i alt, der angik Skolens Germanisering. Men han fik alligevel sin rigelige Del af Skyld og Skade.

Hvad det danske politiske Arbejde angik, havde Kaftan Forstaaelse for H. P. Hanssens Linie, derimod ikke for J. Jessens - han fortrød halvt om halvt, at Jessen ikke i sin Tid havde faaet den ønskede Tilladelse til at drive Privatskole i Haderslev og derved var blevet frigjort til Arbejdet med Flensborg Avis. Han fandt, at den nordslesvigske danske Presse var bedre redigeret end den tyske, men tillige, at den var intellektuel snæver og i nogen Maade uvederhæftig. Ej heller den danske Frimenighedsbevægelse havde hans Sympati. Den skyldte ikke religiøse, men nationale Motiver sin Eksistens. Derfor bekæmpede han den, ikke fordi han havde noget principielt mod Frikirker: Han endte selv sin Virksomhed som Præst for en luthersk Frimenighed.

Man kan vel sige, at Kaftans Forhold til Nordslesvig ikke just var harmonisk, skønt han her følte sig paa hjemlig Grund og i det hele velkommen blandt den nordslesvigske Befolkning. Men han følte sig ubilligt behandlet af Nordslesvigs danske Presse, der i ham mente at se en Repræsentant for det preussiske Tvangsstyre. At han naturligt ønskede gradvis Fortyskning, lagde han ikke Skjul paa; men han følte sig ilde tilpas ved at blive identificeret med Tvangspolitik og Danskerhad. Heller ikke hans egne skaanede ham. De bebrejdede ham for Danskervenlighed. Ikke faa Klager over ham sendtes fra tyske Kredse til Konsistorium og Minister, saaledes fra Kredsen om den berygtede Pastor Jacobsen i Skærbæk, og den altyske Presse beskyldte ham aabent for Mangel paa Patriotisme.

Han opkaster det Spørgsmaal, hvorfor han saaledes af Politikere fra begge Lejre betragtedes med Fjendskab, og svarer:

»Grunden til, at hverken danske eller tyske Politikere ... var tilfredse med mig, var den, at jeg var en Kirkemand, der efter Evne energisk forhindrede Brugen af Kirken i Politikkens Tjeneste. Tyske Politikere forlangte Kirkens Hjælp til Danskhedens Tilintetgørelse, danske Politikere til dens Opretholdelse. Jeg føjede mig imidlertid hverken efter den ene eller den anden Side, men gik ind for, at Kirken havde at forblive Kirke. Derfor bekæmpede man mig fra begge Sider.«

Over for dette glædede det ham, at han i det væsentligste havde været i Stand til at værge Kirkens egentligste Omraade, dens gudstjenstlige Liv, mod Overgreb. Selv en Minister maatte her til en vis Grad træde varligt. Kaftan holdt altid - støttet af Konsistoriet - Haanden over den danske Gudstjeneste og mente, at Konsistoriet ikke i noget Tilfælde udstedte en usaglig Anordning. Men Ministeren praktiserede, som vi har set, langtfra altid den sømmelige Tilbageholdenhed. Det samme gjaldt de lokale Myndigheder.

Allerede i 1915 findes der i Brødrenes Korrespondance Antydninger af, at Biskoppen vilde gaa af i 1917. De bestandige Visitatser krævede baade psykisk og fysisk Elasticitet, ikke mindst det sidste. Skønt han var fuldstændig rask og arbejdsdygtig, følte han sig træt af det bestandige Rejseri, der ikke lettedes af Krigstidens Restriktioner. Hertil kom de ekstra Byrder, Nordslesvig lagde paa ham. Allerede i 1911 skrev han til Broderen (1/1-11) om ovennævnte Augustenborgsag:

Es gehört wirklich ein gut Stück Nervenkraft und Elastizität dazu, zwischen dänischem Hass und deutschem Unverstand nicht schliesslich aufgerieben zu werden.

Det kan dog antages, at to andre Bevæggrunde er de egentlige bag Afskedsansøgningen af 2/1 1917. Han havde faaet inderlig nok af det statskirkelige Regime, og han længtes efter et frit kirkeligt og litterært Virke. Det første Motiv kommer til Udtryk baade i Erindringer og Breve (f. Eks.: Mir hängt das ganze Staatskirchentum zum Halse heraus (Br. 31/12-11)), det sidste især i Erindringerne.

At det statslige Kirkeregimente var det væsentligste Motiv til Afskedsansøgningen, kan maaske sluttes af, at han i Erindringerne skriver, at hvis han i 1917 havde kunnet se lidt ind i Fremtiden og saaledes dengang havde vidst, at Statskirken vilde blive fejet til Side af Revolutionen i 1918, vilde han ikke have taget sin Afsked. I saa Fald vilde han have stillet sin Arbejdskraft, sin Erfaring og sin kirkeretlige Indsigt til Kirkens Tjeneste med det Formaal at faa dannet en fri, biskoppelig Folkekirke.

Men atter en Gang blev Theodor Kaftan puffet ind i en Stilling, han ikke havde tænkt sig at søge. I 1916 søgte en luthersk Frimenighed i Baden-Baden Kontakt med ham, og det blev ham klart, at man der ønskede ham som Præst. Efter nogen Betænkning slog han til. Den 1. Juli 1917 traadte han fra som Generalsuperintendent over Slesvig Stift og blev atter Præst. Endnu ventede der ham mange Arbejdsaar i den Kirke, han allerede i den tidlige Ungdom havde vidst sig bestemt til at tjene.

Til Slut vil vi tage et Overblik over hans Forfatterskab. Han var overordentlig produktiv. W. Göbell's Bibliografi omfatter i alt 378 offentliggjorte Arbejder. De fordeler sig med 34 Numre paa Monografier, Prædikener og liturgiske Bøger, 291 paa Tidsskriftsartikler m.m. og 53 paa Recensioner. Hertil kommer et stort Antal Manuskripter til Foredrag, Prædikener m.v. i Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek, Kiel. Han vedblev at arbejde litterært til det sidste: 2. Udgave af Erindringerne, Erlebnisse und Beobachtungen, kom saaledes i 1931, Aaret før hans Død.

Af Arbejder udover Erindringerne kan nævnes Femten Prædikener. En Afskedsgave til min Menighed (1880), Die Auslegung des lutherischen Katechismus (1892, 6 Oplag), Liturgisk Haandbog til fri Afbenyttelse for den ev.-luth. Kirkes Præster i

Provinsen Slesvig-Holsten og sluttelig det Skrift, der vistnok vakte mest Opsigt, Moderne Theologie des alten Glaubens (1905). Det kan tilføjes, at Erindringerne er en baade velskrevet og interessant Bog, der kan læses med Udbytte af alle med Interesse for Sønderjyllands Historie mellem 1848 og 1917.

Litt.: Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen, Kiel 1924. W. Göbell: Kirche, Recht und Theologie in vier Jahrzehnten, erster u. zweiter Teil (Brdr. Kaftans Breve, München 1967). W. Göbell: Theodor Kaftan und der Norden, Grenzfriedenshefte 1955, 1. Th. Kaftan: Er den evangelisk-lutherske Bekendelse brugbar for det XX. Aarhundrede? Odense 1905. V. Ammundsen i Sønderjyllands Hist. V, 1933. DBL, hvor yderligere Litteratur er anført.

DEN SØNDERJYDSKE SALMEBOG

Af Anders Malling

Sønderjyllands salmehistorie begyndte 1528 samtidig med Danmarks, da hertug Christian, den senere Christian III, indkaldte præsterne i sit lille hertugdømme, Haderslev len og Tørning len, for at lære dem at holde luthersk gudstjeneste på dansk og synge danske salmer. *Claus Mortensen,* som da var i Haderslev, tog nogle af disse salmer med sig hjem til Malmø og lod dem trykke. Vi mener at kende nogle af dem på grund af svage spor af sønderjydsk dialekt. Dermed fik Nordslesvig den tradition at synge salmer på dansk.

Men samme Christian III, som selv var tysktalende, gav 1542 en plattysk *»Christlyke Kercken Ordeninge«* for hele Slesvig og Holsten. Nordslesvig holdt dog fast ved den danske gudstjeneste, som bredte sig længere sydpå til nogle af de dansktalende sogne, men egentlig uden lovhjemmel. Tysk gudstjeneste blev indført i købstæderne og flækkerne og bredte sig i kraft af kirkeordningen, navnlig i Sydslesvig, ofte fremhjulpet af tyske præster, som ikke forstod dansk.

De enevældige danske konger havde to kongeriger, Danmark og Norge, som de styrede på dansk fra København, og to hertugdømmer, det danske Slesvig og det tyske Holsten, som de styrede gennem det tyske kancelli i København. Kingos salmebog (1699) blev brugt fra Kongeåen til Nordkap. Hertugdømmerne kunde let få salmebøger sydfra. Men ingen af de danske konger tænkte på at give Nordslesvig en dansk salmebog eller tillade Kingos. Sønderjyderne måtte klare sig selv.

1717 udkom i Flensborg en dansk salmebog, der var samlet af præsten *Bertel Christian Ægidius* fra Varnæs, der indtil 1713 hørte under Gottorp. Hans bog havde tyske forudsætninger, men hans mål var at skrive et jævnt og enfoldigt dansk, som det taltes i Varnæs og de nærliggende sogne. Bogen indeholder 414 salmer, dels hjemmedigtede, dels tyske oversættelser, dels gamle danske, som er ført nærmere til de tyske originaler. Bogen blev udbredt i en halv snes sogne fra Varnæs i øst til Tønder i vest, trykt i nye oplag indtil 1765, men dog brugt i nogle sogne til o. 1890. Varig betydning fik bogen ved, at et halvt hundrede af dens salmer blev optaget i Pontoppidans salmebog 1740.

Snart efter fik Sønderjylland selv en stor digter, *Hans Adolph Brorson,* som udgav sine små salmehæfter 1732-35 og 1739 samlede dem i Troens rare Klenodie. Fra Brorsons små hæfter optog *Erik Pontoppidan* 92 salmer i sin salmebog (1740).

Pontoppidans salmebog indeholder alle salmer fra Kingos salmebog og desuden 259 nye, herunder de nævnte fra Ægidius og Brorson, og altså over 100 andre, mest oversættelser, blandt hvilke en stor del imødekom hoffets ønske om pietistiske salmer. Da Kingos salmebog både var elsket og autoriseret

og på ingen måde forældet, blev Pontoppidans kun indført ved hoffet og på de kongelige slotte, men den fik dog også en vis udbredelse til privat andagt, mens pietismen var i sin velmagt.

Da Sønderjylland ingen salmebog havde undtagen i de egne, der hørte under kongerigske stifter, var det naturligt, at man også i visse sogne under Slesvig stift i al stilhed indførte Kingos, som var autoriseret i kongeriget. Men da man siden mødte Pontoppidans, varede det ikke længe, inden man opdagede, at den måtte være Sønderjyllands helt rigtige salmebog. Der foregik derfor et skifte fra Kingo til Pontoppidan omtrent ved året 1765, og fra den tid til 1890 var Pontoppidans Sønderjyllands hovedsalmebog.

Da rationalismen kom, samlede biskop *Adler* i 1798 sine »Christelige Psalmer« ved at uddrage dem af biskop Balles prøvehæfter fra 1793 og 1795, så hans bog fremkom i Sønderjylland samtidig med *Balles* »Evangelisk-kristelige Psalmebog« i kongeriget. Men da menighederne ikke frivilligt vilde indføre Adlers bog, fik han den tvangsindbundet sammen med Pontoppidans som et tillæg til denne, hvorved teksterne i Pontoppidan undgik rationalistisk bearbejdelse, som det skete i kongeriget. De sogne, som hellere vilde have Balles bog i stedet for Pontoppidans, fik liberalt Adlers tilladelse dertil.

Efterhånden begyndte alderen dog at tynge Pontoppidan, og en bearbejdelse af den, foretaget af *C. W. Meyer og U. S. Boesen,* (1844), fik 1847 autorisation til brug i de menigheder, som måtte ønske den. Den oplevede 7 oplag, men blev alligevel ikke meget udbredt. Den fik nemlig snart efter en konkurrent nordfra i *Roskilde Konvents salmebog* 1855, som de grundtvigsk påvirkede sogne og præster hellere vilde have, og da Boesen efter treårskrigen blev biskop i Slesvig, så man det særsyn, at to danske salmebøger løb om kap sydpå mod Danevirke, de unge nyankomne grundtvigske præster med Roskilde Konvents, de ældre og de, der havde grund til at stå sig godt med biskoppen, med hans salmebog i hånden. Men Bismarcks kanoner standsede dette kapløb 1864.

Til trods for, at Adlers og Balles, Meyer-Boesens og Roskilde Konvents bøger var indført her og der, holdt Pontoppidans dog førerstillingen (1890: Pontoppidan 52 sogne, Balles Ev-kr. 27, Roskilde Konvents 20, Meyer-Boesen 7, Kingo 2, Ægidius 2). Men da den tyske provst C. A. Valentiner 1876 udgav en bearbejdet udgave af Pontoppidan med et meget sparsomt tillæg af danske salmer, blev der uro. Man sporede fortyskning på flere måder, og i Haderslev frembrød der en heftig avisfejde mellem danske lægfolk og tyske præster. Efter et par års forløb mundede det ud i et krav om at få en helt *ny dansk salmebog.* Gårdejer Jes Nielsen og hans hustru Amalie udarbejdede et forslag til en sådan salmebogs indhold, og da man just i 1883 på en provinssynode for Slesvig-Holsten skulde træffe afgørelsen om en ny tysk salmebog for denne kirkeprovins, benyttede man lejligheden til også at kræve en dansk salmebog for de sogne, som havde dansk gudstjenestesprog.

Man vedtog virkelig at nedsætte en dansk *salmebogskommission.* Efter afstemninger og indstillinger fra dansk side nedsatte konsistoriet i Kiel en kommission, bestaaende af greve Hans Schack, Schackenborg, gårdejer P. Skau, Bukshave, og præsterne Emil Claussen, Dybbøl, H. S. Prahl, Møgeltønder, og N. C. Nielsen, Højrup. Til formand udnævntes biskop Godt, som døde, før arbejdet ret var begyndt, og først efter nogen tøven blev han erstattet af biskop Kaftan. Formandsposten var dog temmelig formel. Det egentlige arbejde blev udført af grev Schack og de tre præster, mens P. Skau virkede som kontaktmand nordpå (til C. J. Brandt) og var opmand eller, som han selv spøgende sagde, kommissionens ballast. Grev Schack, som i forvejen var ægyptolog, udviklede sig hurtigt til en habil hymnolog, hvis arbejde i sig selv var fortrinligt og havde indflydelse på de andres arbejdsmetode. De delte salmebogens planlagte afsnit imellem sig og gennemgik salmerne i de foregående salmebøger lige fra Pontoppidans og frem til den nye norske salmebog af Landstad og C. J. Brandts forslag til Salmebog for Kirke og Hjem 1885. Møderne holdt de i biblioteket på Schackenborg, hvor der både var bøger og plads.

Skønt de egentlig kun fik et par år til arbejdet, lykkedes det at få det færdigt til den næste *provinssynode i Rendsborg 1889.* Resultatet blev en velordnet bog, præget af respekt for originalteksterne, af Brorson og en moderat pietisme og et så stort udvalg af Grundtvig, at de selv var overraskede over, hvad de havde gjort; og eftertiden måtte beundre tekstbehandlingen. Bogen blev godkendt på provinssynoden i 1889 og udgivet af konsistoriet med navnet »Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig«. I løbet af nogle få år blev den indført overalt og var snart lige så elsket som den gamle Pontoppidan. Den blev ikke blot kirkens bog, men under den tyske sprogtvang tillige en national skat ved det gode danske sprog og til sidst under den første verdenskrig, hvor så mange sønderjyder faldt, en stadigt rindende trøstekilde.

Da *genforeningen* i 1920 nærmede sig, udtalte den nordslesvigske vælgerforenings kirkelige udvalg ønsket om, at denne kære salmebog måtte blive bevaret. Det var man også indstillet på fra dansk side, men de nyudnævnte danske provster fandt dog, at der manglede et halvt hundrede salmer fra Salmebog for Kirke og Hjem, som de nye danske præster vilde savne, hvorfor der måtte tilføjes et *tillæg,* som var vokset til 76, da det udkom i 1921.

Samtidig førte kirkeministeriet forhandlinger med konsistoriet i Kiel om at købe retten til at udgive salmebogen og lade den trykke af Vajsenhuset i København. Disse forhandlinger gik længe op og ned, men endte 1922 med, at konsistoriet ikke vilde give afkald på udgiverretten. Kirkeministeriet

besluttede da at planlægge en salmebog, som skulde være så lig den gamle, at de kunde bruges sammen i kirkerne, men dog samtidig så forskellig fra den gamle, at konsistoriets rettigheder ikke blev gået for nær. Til at løse denne vanskelige opgave blev der nedsat et sønderjydsk *salmebogsudvalg*.

Dets arbejde blev dog på flere måder forsinket. Biskop Gabriel Koch, som 1920 var blevet konstitueret som biskop over »de sønderjydske landsdele«, flyttede til Odense, hvor han kort efter døde. Provst Nissen i Haderslev, som var blevet konstitueret efter Koch og var blevet opstillet til det første bispevalg 1923, døde inden valget, og først, da Vald. Ammundsen var blevet valgt til biskop, kunde man tage fat på at løse den svære opgave. Imidlertid var det nedsatte salmebogsudvalg blevet betænkeligt, fordi man faktisk kunde få den gamle salmebog, idet Gyldendals forlag gennem sin filial i Åbenrå havde ladet den tyske bogtrykker trykke et nyt oplag, som man blot havde forsynet med et nyt titelblad i Åbenrå.

Ammundsen besluttede at rådføre sig med en specialist i forfatterret, departementschef Glahn i undervisningsministeriet, som kunde oplyse, at forfatterretten, som i Danmark var 50 år, i Tyskland kun var 30 år, hvorfor konsistoriets ret var udløbet 1920. Man havde altså ret til at gøre med den gamle salmebog, hvad man vilde. Stor blev forvirringen i Kiel, da Ammundsen meddelte dette, og fabrikant Rahe i München-Gladbach (nu ændret til Mönchen-Gladbach), som just havde købt udgiverretten af konsistoriet under falske forudsætninger, truede med sagsanlæg. Ammundsen gav ham dog et plaster på såret ved at give ham lov at trykke og udgive et nyt oplag, som kunde være solgt i Sønderjylland, inden salmebogsudvalget var færdigt med sit arbejde, formentlig til 1. jan. 1926.

Så kunde arbejdet i udvalget komme i gang. For det første vilde man naturligvis slette de få ændringer i salmerne, som man havde været nødt til at foretage i den tyske tid, f.eks. »Nu vajer korset højt i folkets banner«, som Chr. Richardt var gået ind på at ændre. For det andet vilde man have et meget større tillæg af salmer fra Salmebog for Kirke og Hjem end det lille tillæg fra 1921. Det blev udarbejdet af provsterne Christensen, Tønder, Nissen, Haderslev, som blev efterfulgt af Ammundsen, sognepræst Zerlang, Gram, og sognefoged Friis, Løgumgaard. For at skaffe plads til et sådant tillæg vilde man for det tredje udelade de »døde« salmer i den gamle salmebog, som aldrig blev brugt.

Disse udeladelser blev foretaget af et underudvalg, som bestod af alle de sønderjydske medlemmer, sognepræsterne Zerlang, Gram, Jensen, Notmark, overlærer Møller, Rødding, sognefoged Friis, Løgumgård, og sparekassedirektør Nissen, Nordborg. Det blev ca. 85 salmer, hvis numre blev stående blanke, så alle de andre salmer beholdt de samme numre og den gamle tekst. Kun ganske få af de gamle salmer blev forkortet. Det store tillæg kom til at indeholde 190 numre, hvoraf ca. 20 var åndelige sange, som ikke havde været i Salmebog for Kirke og Hjem. Det kunde naturligvis købes for sig, så den gamle og den nye bog uden vanskelighed kunde bruges sammen i kirkerne. Udvalget havde ikke bestemt bogens navn, men Ammundsen foreslog det næsten selvfølgelige: »Den sønderjydske Salmebog«. Den blev autoriseret 12. dec. 1925 og forelå i trykken i begyndelsen af 1926.

Det var en overgangssalmebog. Baggrunden var, at der engang skulde komme en fælles salmebog for hele Danmark, men foreløbig var sønderjyderne nu vel forsynede. Den sønderjydske salmebog var meget rigere end Salmebog for Kirke og Hjem. Der var naturligvis flere salmer af Brorson og med langt mere originaltro tekster. Når tillægget tælles med, var der også flere salmer af Grundtvig, og ved de særlig kendte Grundtvigsalmer var teksterne bedre end i Salmebog for Kirke og Hjem, da beskæringskniven ikke havde været så slem som i denne. Det samme gælder Kingo. Den sønderjydske salmebog blev indført i hele landsdelen, undtagen i Tønder og Sønderborg, hvor særlige forhold gjorde sig gældende.

Det gik nu godt i 20 år, men naturligvis var der ved rejser og bopælsændringer en vanskelighed ved at have to salmebøger i et lille land, og Vajsenhuset forsømte i nogen grad det lille marked i Sønderjylland med ønskelige udgaver. Særlig generende blev det i begyndelsen af trediverne, da radioen kom til at spille en vigtig rolle for syge og gamle. Radioen kunde ikke lære den sønderjydske salmebog at kende og noterede ofte i programmet: »findes ikke i SS«, selv om salmen fandtes med en anden begyndelse. Og selv om nummeret var opgivet rigtigt, var teksterne i de to salmebøger forskellige, så lytterne havde vanskeligt ved at følge med.

Den sønderjydske menighedsrådsforening besluttede da på en generalforsamling i Tønder 1933 at nedsætte et udvalg, som skulde forberede den kommende *fælles salmebog* ved at udarbejde et sønderjydsk forslag til den. I dette udvalg sad også biskop Ammundsen, som efter sin død blev efterfulgt af biskop Noack. Der blev arbejdet energisk i 10 år, og 1943 udkom »Det sønderjydske Forslag til Den danske Salmebog«. Det hermed foreslåede navn og den sønderjydske salmebogs fortrin for Salmebog for Kirke og Hjem gik således videre til den i 1953 autoriserede fælles salmebog, som dog også kom til at bære præg af, at der tillige var udarbejdet et grundtvigsk forslag og et »midtjydsk«, samlet af præster fra Tidehverv. En anden frugt af arbejdet i det sønderjydske salmebogsudvalg var, at formanden pastor Mallings forarbejde til møderne var spiren til »Dansk Salmehistorie«, i hvis ottende bind den særlige sønderjydske salmehistorie er udførligere behandlet, end det her har været tilfældet.

Litt.: Foruden til ovn. 8. bind (endnu ikke udg.) henvises især til Thade Petersen: Den sønderjydske Salmebogs Historie, Sdj. Årb. 1944, 45-91, og Anders Mallings afh. i Slesvigs delte Bispedømme 1949, 285-326.

TIDEN EFTER 1920

Af Urban Schrøder, med et tillæg
om V. Ammundsen af J. H. Schjørring

Den 10. Juli 1920 rider Kong Christian X over den dansk-tyske Grænse ved Frederikshøj Nord for Christiansfeld. Hermed er Nordslesvig atter forenet med Danmark - med det Danmark, der politisk og økonomisk beherskes af Radikalismen, Socialismen og Industrialiseringen, litterært og kulturelt præges af Brandesianismen og dennes Ateisme samt af Folkehøjskolen og kirkeligt af Indre Mission, Grundtvigianismen og den liberale Theologi. Med alt dette skal Nordslesvigerne og deres Kirke nu leve sig sammen - paa godt og ondt! De første Aar er svære. Biskoppen i Ribe *Gabriel Koch,* der constitueres som Biskop for »de sønderjydske Landsdele«, høster liden Tak for sine Bestræbelser paa at forene dansk og tysk og sætter sit Helbred til og dør 1922. Samme Aar kommer Loven om Indførelse af dansk Kirkelovgivning i Nordslesvig. Og et nyt Stift oprettes: Haderslev Stift.

Dets første Biskop bliver den kirkehistoriske Professor i København *Valdemar Ammundsen.* Han er for Nordslesvigerne ikke nogen ukendt Mand. Siden sin Barndom i Pjedsted Præstegaard var han fortrolig med det sønderjydske Spørgsmaal. Som Student besøgte han Landet og var i Köller-Perioden stærkt optaget af dets Skæbne. 1909 rejste det tyske theologiske Blad »Die christliche Welt« en Debat om Tysklands uretfærdige Behandling af nationale Mindretal. Ammundsen deltog i Debatten og angreb i en Række Artikler den tyske Skelnen mellem Politik og alt andet Liv: Preussens Undertrykkelse af Nordslesvigs Danskhed, Sprog og Kultur er en Brutalitet, som Kristne maa bekæmpe. Theologisk virkede han ud over sit Fag, Kirkehistorien, og tog ivrigt Del i Brydningerne mellem den nedarvede bibeltro Kristendom, hvis Dogmer han ønskede nyformuleret, og den nye, liberale og bibelkritiske Theologi, i hvilken han saa en Fare for en ny Rationalismes Forflygtigelse af det kristne Evangeliums centrale Indhold, men hvis Indflydelse han dog heller ikke kunde unddrage sig. Han var aktiv i det kristeligt-sociale Arbejde, i den kristne Studenterbevægelse og senere i det økumeniske Arbejde og Fredssagen.

Med disse Forudsætninger som med sin store Lærdom og Begavelse vælges han 1923 til Haderslev Stifts Biskop og tiltræder Søndag 15. April med sin Prædiken i Domkirken om den gode Hyrde, hvori han karakteristisk for sig selv og som en Maalsætning for sin nye Gerning siger: »Vi sammenknyttes desto stærkere, jo mere vi hver for sig staar overfor Jesus som den enkelte og ser hen til ham. Det er Kristendommens Vej overfor al Spliden og Uenigheden i Verden: at faa Mennesker til at se samme Vej og gaa samme Vej ... Jeg er blevet ført saaledes, at jeg ikke har kunnet slutte mig til nogen bestemt Retning indenfor vor Kirke; mit Begær er at tjene i forskellige Kredse med det samme Evangelium til Fremme af det samme Kristusliv ... Nu har jeg faaet en Tjeneste her med det ovenfra, det evige, Evangeliet, som skal gennemtrænge og hellige det ædleste jordiske«.

Ammundsen er i særlig Grad *Genforenings-Biskoppen,* hvis Hovedopgave bliver Løsningen af de mange Problemer i Forbindelse med den nordslesvigske Kirkes Indlemmelse i den danske Kirke. For ret at lære sit Stifts slesvigske Del at kende drager han derfor ofte ud paa Visitats, især i det første Tiaar. Saaledes 1923 til Sønderborg og 1925 til Aabenraa. Begge Steder opholder han sig en hel Uge, indleder og slutter med Gudstjeneste, holder Møder med Menighedsraad og Foreninger, besøger Skolerne og baade taler og lytter til de forskellige folkelige og kirkelige Kredse. I 1927 f.Ex. besøger han Landsognene Broager, Svenstrup, Nordborg og Holbøl. Herudover holder han fra Aar til Aar adskillige Prædikener og Foredrag de forskelligste Steder, ligsom han tre Gange samler Præsterne til flerdages Stiftsmøder paa Hoptrup Højskole.

I det Arbejde, der med et uheldigt Udtryk er blevet kaldt »Sønderjyllands aandelige Genforening med Danmark«, og som ogsaa Biskoppen maa deltage i, forstaar han klarere end adskillige andre, at der ikke kan handles ved pludselige Indgreb i hævdvunden slesvigsk Skik. F.Ex. kan den saa almindeligt brugte Hjemmedaab ikke med eet Slag ændres til Daab i Kirken, ligesom man skal vogte sig for at vrage den rige slesvigske Liturgis mange Værdier til Fordel for den mere puritanske danske

Gudstjenesteform. Ogsaa Nordslesvigs egen Salmebog - ser Biskoppen - maa forblive i Brug p.Gr.a. sit lødige Indhold. Hans særlige Betydning i Salmebogsudvalget af 1922 er derfor, at han faar bevaret Hovedparten af Bogens Salmer, medens en Række kongerigske Salmer indføres i Skikkelse af et Tillæg.

Et i Ammundsens Bispegerning særligt vigtigt Kapitel er Forholdet til *det tyske Mindretal.* Allerede i sin Tiltrædelsesprædiken siger han, at han ogsaa vil stræbe at være Biskop for dette. Og da han ved sit første Besøg hos Haderslevs tyske Sognepræst, den tidligere Provst Christian Petersen, af denne opfordres til at deltage i Bibelmøder og nu og da prædike paa Tysk, tager han imod Opfordringen. Den saakaldte »Ammundsen'ske Linje« bliver lagt allerede her. Bestemt af sin økumeniske Indstilling og sit ireniske Sind vil han samle een Hjord under een Hyrde og indenfor Sognemenigheden »holde sammen paa Danske og Tyske«. Thi enhver Spaltning - den kirkelige som den folkelige - er bibelsk set en Synd. Og det er »en stor Skade i dansk Kirkeliv«, at Folk bryder med deres Sognemenighed og vælger sig en anden Præst efter deres egen Smag - her er noget at lære af slesvigsk Konservatisme! Derfor er »Helsognspræsten« Idealet i Nordslesvig - Præsten, der behersker baade Dansk og Tysk og vil være Sjælesørger for begge nationale Parter samlet i een Sognemenighed. Og Ammundsen efterlever selv dette Syn. Allerede 1923 holder han sit første tyske Foredrag uden at møde Modsigelse. Men da han Aaret efter taler paa Tysk i Aabenraa Sct. Nikolaj Kirke, møder han Indsigelser, endog en, der tilraader ham at forlade Nordslesvig. Og ogsaa andre Ubehageligheder kommer han efterhaanden ud for, saa han i sin Dagbog mismodigt skriver: »Situationen er alvorlig, sværere for mit Formidlingsarbejde. Jeg bliver let misforstaaet fra en Del Danskes Side«. Men heller ikke fra tysk Side møder hans Linje Forstaaelse. Og 1923 dannes »Nordschleswigsche Gemeinde«.

Endnu en Side af Biskop Ammundsens Virke er Fortsættelsen af det i Professortiden paabegyndte Forfatterskab. Han er midt i sit travle Arbejde stadig Kirkehistorikeren, Forskeren. Og 1925 udkommer hans Hovedværk: »Den kristne Kirke i det nittende Aarhundrede«, der Aaret efter i Anledning af Ansgar-Jubilæet følges af hans mesterligt skrevne Oversigt over den danske Kirkes tusinde Aar. Og i Bind V af Storværket »Sønderjyllands Historie«, der skildrer Perioden 1864-1920, gaar han 1933 helt ind paa slesvigsk Kirkehistories Omraade, idet han i en stor Afhandling behandler Periodens kirkelige Liv, der jo i mange Henseender er Forudsætningen for hans egen Bispegerning.

Med Aarene bliver han alt mere Slesviger. I 1934 siger han saaledes Nej til Opfordringen til at overtage Københavns ledige Bispestol - Nordslesvig binder ham. Og da i 1936 det nordiske Bispemøde holdes i Haderslev med ham som Vært, ser han det som en af sine vigtigste Opgaver at vise sine nordiske Embedsbrødre mest muligt af Nordslesvig og fortælle dem dets Historie. Han virker utrætteligt i sin Gerning og sparer ikke sig selv. Og Efteraaret 1936 med Reformationsjubilæets mange extra Opgaver udtømmer hans Kræfter. Om Aftenen den 30. November beder han paa sit Sygeleje sin Hustru læse Brorsons Salme »Jeg gaar i Fare, hvor jeg gaar« for ham. Og om Natten dør han. Biskop Ammundsen kan som Kristen og som Kirkens Tjener karakteriseres gennem et Citat fra hans Dagbog, hvor han skriver om det at forberede en Prædiken: »Forstod som aldrig før Forberedelsen ved Bøn: ikke blot bede sig til det, man skal skrive, men løftes ind i det Gudssamfund, hvorudaf man skal tale«.

Litt.: Aage Dahl, S. 91 f og 94 ff. Frode Beyer: Valdemar Ammundsen. Liv og tanker, 1954, især 141 ff. Haderslev Stiftsbog 1973, 27 ff og 34 ff.

V. Ammundsen i internationalt perspektiv
Af Jens Holger Schjørring

Ingen anden dansk teolog i det 20. århundrede har formodentlig haft en så bred international berøringsflade i både praktisk-kirkelig og videnskabelig-teologisk henseende som Valdemar Ammundsen.

Allerede da han var blevet kandidat, indebar hans ståsted i forhold til de hjemlige herskende retninger, sådan som de fremtrådte omkring århundredskiftet, en følelse af hjemløshed. De dominerende stridsspørgsmål beroede ifølge Ammundsens mening for en stor del på falske forudsætninger. Selv var han nemlig allerede på sin første udenlandsrejse lige omkring århundredskiftet blevet stærkt optaget af den historisk-kritiske forskning, han mødte hos tidens berømteste tyske liberal-teolog, *A. v. Harnack.* Det oldkirkelige skrift, Ammundsen færdiggjorde umiddelbart efter dannelsesrejsen, inden han overtog det kirkehistoriske professorat, »Novatianus og Novatianismen«, 1901, demonstrerede da også en klar afhængighed af Harnacks synspunkter, omend discipelforholdet langtfra var slavisk.

Under alle omstændigheder indebar det imidlertid, at Ammundsen var i dyb modsætning til Indre Missions konservative bibel- og bekendelsessyn. Ikke alene spørgsmålet om den historiske kritiks berettigelse og grænse, men også om kulturåbenhed betingede et modsætningsforhold til den kirkelige højrefløj. Da striden om liberalteologien blussede kraftigt op i århundredets første årti og tiltog yderligere i forbindelse med Harnacks gæsteforelæsning i København efteråret 1910, måtte Ammundsen derfor tage afstand fra den udbredte unuancerede fordømmelse af Harnacks »unitarisme«[1] På den anden side tog Ammundsen også afstand fra Harnacks kristologi, som han anklagede for at savne en etisk personligheds- og inderlighedsdimension. Alligevel måtte Ammundsen i princippet støtte den ubetinget liberale Arboe Rasmussen i

den heftige strid, der kom til at rase omkring embedsbegreb og bekendelsesforpligtelse imellem 1910 og 20.[2] En sjældent indviklet procedure gik forud for Ammundsens ansættelse som professor, og de personlige modsætningsforhold, der blev resultatet heraf, bevirkede bl.a. på forhånd en åbenbar modstand mod ham fra flere ledende grundtvigianeres side.[3] Da han i »Den unge Luther« (1907, s. 123 ff) tog afstand fra grundtvigianismens kirkelige anskuelse, kom han i skarp polemik med fremtrædende grundtvigianere.[4]

Ammundsens særstilling i den hjemlige debat befordrede hans trang til internationale kontakter. Udover optagetheden af Harnack fik det navnlig betydning for ham, at han på en række felter i international sammenhæng mødte en kulturåben, social-aktivistisk, etisk kristendomsholdning. En sådan holdning fandt han først og fremmest i den internationale *kristelige studenterbevægelse,* som han da også knyttede sig til, og hvor han i en lang årrække stod i spidsen som leder for den københavnske forening (navnlig formåede han at skære afgørende igennem i forbindelse med striden om »basis«, d.v.s. forholdet mellem en personlig trosholdning og åbenheden overfor kultur- og samfundsspørgsmål 1915-17); ligesom han bevarede en omfattende kontakt med lederpersonligheder fra andre europæiske lande og med den amerikanske leder, *John Mott.*[5]

Endvidere blev *N. Söderblom,* den senere svenske ærkebiskop i Uppsala og initiativtager til det berømte økumeniske møde i Stockholm 1925, allerede tidligt et af Ammundsens mest beundrede forbilleder. Forbindelsen med Söderblom fik ikke alene personlig betydning, men den kom videnskabeligt til udtryk i Ammundsens arbejder om »Den unge Luther« og om »Søren Kierkegaards Ungdom«, både i henseende til den personalhistoriske metode, til den etisk-idealiserende kristendomsforståelse og til hans kirketanke. Disse faktorer i forening blev samtidig fundamentet for den holdning, ud fra hvilken han afgørende distancerede sig fra den kritisk-religionshistoriske liberalteologi.

Når han til den anden side ikke kunne finde sig til rette indenfor pietistisk prægede vækkelsessynspunkter, var dette frem for alt betinget af det afgørende træk ved hans kulturåbne, humanistiske grundholdning, nemlig det politiske engagement. Såvel indifferentisme, liberalistisk laissez-faire-politik som konservativ traditionstrældom repræsenterede i hans øjne udglidninger fra den vågne samfundsbevidsthed, der hørte med til en ansvarlig virkeliggørelse af troens krav.

Dette grundsyn lod han konkret komme til udtryk på tre områder, der hver især blev vigtige mærkesager for ham:

1. Den kristelig-sociale sag

I forbindelse med hans inspiration fra angelsaksisk teologi og kirkeliv blev han navnlig optaget af den kristelig-sociale tradition i England, især arven fra Maurice, Kingsley og Ludlow. Han stiftede personligt bekendtskab med Ludlow og lærte ved selvsyn en række praktiske initiativer at kende, som han ønskede at omplante til danske forhold. Han var på ingen måde alene om denne synsretning,[6] men hans bog »Engelske Arbejderførere og Kristendommen«, 1911, var alligevel en vigtig milepæl blandt flere andre på vejen til dannelsen af det danske *»Kristeligt socialt Forbund«* i 1913, hvortil Ammundsen skrev programoplægget »Hvad vi vil«, ligesom han var redaktør af og flittig skribent for forbundets tidsskrift »Maalet og Vejen«, der udkom fra 1915. Inspirationen fra de engelske forbilleder og fra de religiøse socialister i Schweiz, her mest L. Ragaz, var generelt afgørende, men især Ammundsens formidling heraf.

I tyverne udbyggede Ammundsen sin kristelig-sociale opfattelse. Samfundsudviklingen bestyrkede ham kun yderligere i nødvendigheden heraf. Alligevel har hans mest helstøbte samlede karakteristik »Social Kristendom. Fremstilling og Vurdering af *W. Rauschenbuschs* Kristendomssyn«, 1931, karakter af at være en brudt, anfægtet fremstilling. Årsagen er ganske tydeligt barthianismens kritik af al moraliserende foretagsomhed, der hyller sig under dække af at være Guds riges arbejde. Det er typisk for Ammundsens position, at han tog sig den Barth'ske udfordring nær og udførligt søgte at besvare den. Kritikken fra Tidehvervs side mødte han dog trods al anfægtelse ikke med tilbagetog, men med et modangreb: en positiv udlægning af amerikaneren W. Rauschenbusch, under inddragelse af såvel hans kristelig-sociale pionerindsats som hans principielle begrundelse.

I en vis udstrækning anerkendte Ammundsen ganske vist her berettigelsen af kritikken mod den til tider overfladiske gerningsretfærdighed; men han undsagde endnu skarpere den defaitistiske afmagtsfølelse, der blev resultatet, hvis man blot lod alt blive stående ved den absolutte kvalitative forskel mellem Gud og menneske. Derved overser man fornyelsesaspektet og glemmer, at Gudsriget rummer en tilsigelse af forandring og sejr. Den seriøse kristelige socialisme er ikke blot et naivt detailprogram for en kristelig indretning af samfundet, men idet man vedstår syndens magt, fastholder man alligevel forpligtelsen til et samvittighedsansvar overfor uretfærdigheden og til et sindelagsskifte, hvorved man efterkommer kravet om at arbejde med på at opbygge retfærdige ordninger. I bevidstheden om de udglidninger, der kan være forbundet med såvel en forhastet kristelig sejrstro som en resigneret håbløshed, foreholder han den Barth'ske teologi, at den forsømmer eller endog bevidst undsiger det sociale reformarbejde. I den forbindelse gør han flere gange opmærksom på nuanceforskelle mellem Barth selv og den danske tidehvervsbevægelse, idet der hos Barth selv er ansatser i frugtbar retning, særlig når det gælder hans sympati for Blumhardt og de religiøse socialister i Schweiz.

2. Fredssagen

Ammundsen gik desuden med stor ildhu ind i fredssagen. Ikke som pacifist på samme måde som f.eks. kvækerne, men sådan, at han så det som en uomgængelig forpligtelse at afsløre militarismen og virke for krigsforebyggelse og fredsarbejde ved at fremholde det nødvendige sindelagsskifte. Hans bog fra 1916 »Krig og krigsførende Kristne. Strejflys fra Tyskland, Frankrig og England« bevidner dette og demonstrerer med al ønskelig tydelighed hans kolossale belæsthed, idet bogen for størstedelens vedkommende beror på citater og referater fra et bredt register af tidsskrifter, pjecer og bøger fra alle tre lande.

Efter krigen måtte disse bestræbelser naturligt suppleres med en fornyet indsats. Da Tyskland i Stresemann-æraen 1925-29 trådte ind i Folkeforbundet, syntes der at være skabt bedre politiske vilkår for afrustning. Briand-Kellogg-pagtens intention, at forpligte alle stater til at afstå fra krigsanvendelse, førend stridighederne var søgt bilagt gennem international voldgift, blev straks fulgt op i økumenisk sammenhæng. Ikke mindst på et *møde i Prag* i 1928, hvor Ammundsen deltog som mødeleder, var der en stærk vilje til at gøre kirken til fortaler for de igangværende fredsbestræbelser. Resultatet blev i første omgang en teserække, der blev forelagt til underskrivelse i de enkelte lande. Teserne var ikke radikalt-pacifistiske, men tilsigtede primært at forpligte præster og menigheder til at bidrage til at forhindre krigsanvendelse, i det mindste så længe man endnu ikke havde forelagt sagen for en overnational domstol. I Danmark gav resolutionen anledning til en lidenskabelig debat omkring årsskiftet 1928-29, og resultatet blev for Ammundsen i første omgang det nedslående, at ingen biskop underskrev og kun en tiendedel af præsterne. I begyndelsen af 1930 blev imidlertid de såkaldte Avignonteser (med næsten samme indhold) forelagt en bred kreds af personligheder. Denne gang fik adressen en langt bredere støtte, idet 4 teologiske professorer, en række rigsdagsmedlemmer og flere hundrede præster skrev under.[7]

Udsigterne tegnede sig dog stadig mørkere fra omkring 1930, navnlig i forbindelse med udviklingen i Tyskland, samtidig med at den italienske fascisme stadig tydeligere begyndte at vise sit sande ansigt, og det stalinistiske Ruslands kristendomsundertrykkelse tog til. Men Ammundsen opgav ikke troen på international forståelse før 1933, og selv derefter vedblev han at pege på idealerne fra Folkeforbundet og fredsbestræbelserne.

3. Nationalbevidsthed

Men nationalbevidsthed og frihed til at lade de nationale følelser komme til udfoldelse var lige så vigtig for Ammundsen som international forståelse. Derfor måtte han stærkt vende sig mod det tyske riges behandling af *det danske mindretal.* Sin sympati for den sønderjyske sag og modstanden mod prøjsisk meningsundertrykkelse, navnlig i skole, kultur- og kirkepolitik, formulerede han særlig tydeligt i et ordskifte i tidsskriftet Die christliche Welt 1909 (siden udgivet som særskilt bog, »Nordslesvig. En Forhandling i Ugebladet Die Christliche Welt mellem Prof. V. Ammundsen, Prof. M. Rade og cand. Joh. Tiedje«. Dette opgør er dog ikke primært at forstå som polemik, snarere som en forsonlig meningsudveksling, der for Ammundsen just blev et bevis på, at fordomsfri samtale og åbent samkvem var det eneste middel overfor den tøjlesløse nationalisme.

Da han under krigen vendte sig mod den tyske militarisme, undtog han F. Siegmund-Schultze, som da var fremtrædende kristelig socialist i Berlin, og som han senere skulle træde i et snævert samarbejde med, og - karakteristisk nok - også M. Rade, hvis kulturåbne, etisk-idealistiske liberalteologi i det hele taget lå nær Ammundsens eget synspunkt. Dem stod Ammundsen således nærmere end Harnack, for slet ikke at tale om Troeltschs religionshistoriske skole, og også nærmere end danske liberale som F. C. Krarup, Arboe Rasmussen og Morten Pontoppidan.[8]

De politiske modsætningsforhold, der beroede på 1. verdenskrig og de nye problemer, der fulgte af *Versailles-traktaten,* herunder ikke mindst minoritetsproblemerne, var en alvorlig udfordring for bestræbelserne på afspænding gennem Folkeforbundet i politisk sammenhæng. Det viste sig navnlig i Tysklands forhold til alle dets nabostater samt til England og U.S.A. Endvidere opstod der mange nye minoritetsgrupper flere steder i Østeuropa, og hertil kom de politiske vanskeligheder, der beroede på den kommunistiske magtovertagelse i Rusland.

Når Ammundsen overtog formandsposten i den økumeniske bevægelses *minoritetskommission,* må dette således tages som udtryk for en erkendelse af, at programmet fra Stockholm forudsatte et både principielt og praktisk arbejde med nationalitetsetik og minoritetsspørgsmålene, og som vidnesbyrd om, at man skønnede Ammundsen i besiddelse af særlige forudsætninger og kvalifikationer, navnlig fordi han i 1923 var blevet biskop i Haderslev. Allerede 1926 forelagde han da også nogle retningslinier om problemet, der var formet som en kommenteret teserække. Forelæggelsen fandt sted på et møde i Danzig i sammenhæng med en tyskpolsk-dansk drøftelse af grænseproblemerne i videste forstand. Siden blev bidraget trykt flere steder, og det tjente de følgende år i vid udstrækning som arbejdsdokument for diskussionerne om dette spørgsmål.

Selvom Ammundsen også havde taget del i begejstringen efter genforeningen, så han, den første biskop (fra 1923) i det nye sønderjyske stift, hovedopgaven i at modvirke en hævnlysten forfølgelse af det tyske mindretal. Tværtimod tog han til orde for den frie *tolerance,* hvor begge parter kunne mødes uden at være lammet af forhåndsuvilje, således at man burde kunne undgå tvang og ensretning. En

formidlende indsats af den art søgte han at yde på en lang række praktiske områder, ikke mindst vedrørende sproget i kirken, salmebogsproblemer og skoleforholdene. Ledetråden i disse sammenhænge var hele tiden et ideal om åbent at bygge bro over fordomme, særhensyn og undertrykkelse af magtesløse mindretal. Ved at pege på det formidlende element mente han samtidig at tage skyldigt hensyn til det særligt sønderjyske i henseende til nationalitetsfølelse, historie, sprog og kultur. Som internationalt parallelfænomen henviste han ofte til Elsass-Lothringen, idet han også tog til genmæle mod den franske ensretningspolitik her efter Versaillesfreden.[9]

I et systematisk-teologisk perspektiv var det Ammundsens udgangspunkt for *nationalitetsetikken,* at national egenart var at betragte som noget gudgivent og positivt, der imidlertid ikke kunne gøres til et formål hævet over alle andre hensyn, men måtte gøres til genstand for en forædlingsproces; i den var Guds kongeherredømme den evige horisont og det kristne sindelag den enkeltes formidlende instrument. Videre udfoldede Ammundsen, hvordan den nationale udfoldelse blev brudt som gennem et prisme af en række komplicerende faktorer, bl.a. nationaløkonomiske interesser, sociale problemer, samt kulturelle og åndelige enheder, herunder kristent fællesskab. I denne sammenhæng lagde Ammundsen særlig vægt på at udfolde den kristne enhedstanke som en virkelighed, der overskrider grænserne, hvor forståelige og berettigede disse så end måtte være i givne situationer. Med det slesvigske problem som udgangspunkt gennemgik han i detaljer en række minoritetsproblemer, som de tog sig ud på lokalt niveau. Løsningen på konflikterne lå i Ammundsens øjne ikke i afskærmende trodsholdning. I stedet for at anråbe kulturautonomi o.l. måtte vejen gå gennem en åben kulturkonfrontation, hvori man deltog åbent og fordrageligt.

Selv søgte han at leve op til disse idealer i sit eget stift, bl.a. ved at arrangere en foredragsrundrejse i stiftet sammen med Martin Rade, hvor de søgte at komme i berøring med og debattere med begge befolkningsgrupper.[10]

Den overordnede ramme omkring de enkelte mærkesager var den *økumeniske bevægelse.* Allerede i 1914 havde man indkaldt til et møde i Konstanz, men sammentrædet faldt sammen med 1. verdenskrigs udbrud, hvorfor den tyske delegation var meget fåtallig. En spæd begyndelse blev der dog alligevel gjort kort tid efter i London, og efter krigens afslutning blev initiativet ført videre med Söderblom og Ammundsen som to af de mest fremtrædende igangsættere. Den første vigtige milepæl var det store møde i Stockholm i 1925, ledet af Söderblom. Ham bevarede Ammundsen en uindskrænket beundring for og så det efter hans død i 1931 som en forpligtelse at videreføre hans synspunkter, også da han selv blev valgt til præsident for Verdensforbundet i 1935.[11]

Organisationsstrukturen i mellemkrigsårenes økumeniske bevægelse er temmelig indviklet, men med henblik på Ammundsen er det hovedsagen at slå fast, at hans virkefelt primært var »Kirkeligt Verdensforbund til Fremme af international Forståelse« og Stockholm-mødets fortsættelseskomite, »Rådet for praktisk Kristendom«. (Disse to indgik 1948 i »Kirkernes Verdensråd«). Her var bestræbelsen at gennemtrænge samfundslivet med Kristi ånd under henvisning til Guds kongeherredømme, som også de engelske kristelig-sociale bestandig havde anført.

I delvis modsætning hertil fremtrådte *»Luthersk Verdenskonvent«* (siden benævnt »Luthersk Verdensforbund«). Det repræsenterede en luthersk afstandtagen fra al samfundsaktivisme i kristendommens navn, idet man henviste til synden som totalbestemmelse, dommens radikalitet og gerningernes tvetydighed. Dette synspunkt blev i tyverne i radikaliseret form videreført af den dialektiske teologi, i Danmark først og fremmest af Tidehverv. Ammundsen søgte på sin side at styre en midterkurs. Derfor så han heller ikke, sådan som mange andre, en uoverstigelig kløft mellem angelsaksisk reformiver og luthersk teologi, dengang ofte benævnt tysk pessimisme. »Den lutherske position risikerer at havne i kvietisme, og idet den strengt adskiller Gudsriget fra verden, er den på vej til i jordiske forhold slet og ret at lade sig lede ud fra verdslige tilbøjeligheder. Den amerikanske position indeslutter i sig fristelsen til at ende i overfladisk optimisme og fortrængning af inderligheden til fordel for aktivistisk rastløshed. Men netop derfor kan de ikke undvære hinanden, man må gensidigt korrigere hinanden.«[12]

I sammenhæng med, at Ammundsen vedgik sin positive afhængighedsfølelse overfor mange værdifulde sider hos W. Rauschenbusch, bliver hans økumeniske identitet særlig markant, når han drager konklusionen af sin argumentation for at indoptage det frugtbare, der er at hente fra den angelsaksiske reformiver. At drage kirken ind i socialt arbejde indebærer nemlig »at føre den ud af golde Lærestridigheder henimod Enhed. Saaledes mødes det sociale Arbejde og Stræben efter Enhed, fra hvilken Side man end gaar ud« (Social Kristendom, s. 203). Overfor krisen i både samfundet og i kirkens forkyndelse vil Ammundsen vise hen til alle tings fælles toppunkt, formidlet gennem den fælleskirkelige bevægelse, under realisation af Guds Kongeherredømme.

På baggrund af Ammundsens økumeniske engagement skal man endvidere forstå hans andel i reaktionerne på *den tyske kirkekamp.* Hitlers magtovertagelse og alt, hvad deraf fulgte, kom til at markere en drastisk ændring, fordi den hurtigt bragte afspændingsbestræbelserne til faktisk ophør, selvom Folkeforbundet formelt eksisterede videre. Også Ammundsen oplevede dette som et brat tilbageslag. I første omgang mærkede han allerede i løbet af foråret 1933 i sit stift, hvordan der blev sat

en hetz i gang for at skabe uro omkring grænsespørgsmålet. Den ireniske ånd blev mange steder afløst af en uformidlet konfrontation, og på lokalt sogneplan opstod der talrige pinlige forviklinger (se herom Ammundsens pjece »Sønderjylland og Freden«, 1933).

Også i bredere økumenisk sammenhæng måtte Ammundsen snart tage stilling til følgevirkninger af magtskiftet i Tyskland. I første omgang var den økumeniske interesse samlet omkring spørgsmålet om vedtagelsen af arierparagraffen indenfor kirken. Med den engelske biskop Bell og Ammundsen som ledende fortalere blev der fra to møder efteråret 1933 afsendt en protestskrivelse til den nyvalgte rigsbiskop i Berlin.[13]

I løbet af 1934 blev situationen tilspidset meget, både alment politisk og kirkeligt. Præsternes nødforbund fik stærkt stigende opslutning, og *bekendelsessynoden* i Barmen sidst i maj tegnede en fast profil omkring en bekendelseslinje overfor politisk motiverede tysk-kristne magtbud. Denne situation gav anledning til overvejelser om, hvorvidt den økumeniske bevægelse burde optage officiel kontakt med bekendelsessynoden. I forbindelse hermed spillede Bonhoeffer rollen som den, der pressede stærkest på, hvorimod Bell og Ammundsen slog til lyd for at undgå overilede foranstaltninger overfor den rigstyske kirkeadministration, selvom de sagligt var enige med Bonhoeffer. I begyndelsen af august fik Ammundsen dog arrangeret et hemmeligt møde i Hamburg med ledende talsmænd for bekendelsesfronten, hvilket førte til, at disse blev indbudt til det almindelige økumeniske møde, der skulle afholdes i slutningen af måneden på Fanø med Ammundsen som vært. På mødet fulgte en skarp meningsudveksling angående problemet. Bell og Ammundsen fik dog gennemført en udtalelse, der fordømte den tyske stats kirkepolitik, men imod de tyske stemmer, hvilket omgående fremkaldte mange officielle tyske anklager mod den økumeniske bevægelse som sådan (E. Bethge, s. 436-45; A. Boyens, s. 110-12; samt »George Bell-Alphons Koechlin-Briefwechsel 1933-54«, s. 138-48).

I takt med, at den tyske kirkekamp antog stadig alvorligere karakter, blev den økumeniske bevægelse tvunget mere ind i opgøret, utvetydigt på bekendelsesfløjens linje. Ammundsens rolle blev fra 1935 særlig udslaggivende, idet han da blev valgt til præsident for Verdensforbundet. I forbindelse med forberedelserne til det næste almindelige kirkemøde, i Oxford 1937, kom hans to statusberetninger ved komite-møderne i Chamby i Schweiz til at tjene som vejledende udgangspunkter for drøftelsen af oplægget.[14]

International orientering om dansk kirkehistorie

Som en sidste side af Ammundsens internationale virksomhed bør det nævnes, at han videreførte sit kirkehistoriske forfatterskab, idet han så det som en naturlig side af indsatsen for fælleskirkelig forståelse at orientere om den danske kirkehistorie. Efter at han i 1925 havde færdigskrevet et af sine hovedværker, »Den kristne Kirke i det nittende Aarhundrede«, begyndte han at skrive hyppige oversigtsartikler, hvori han løbende gjorde status over den teologiske og kirkelige udvikling i Danmark i fortid og nutid.

Han lagde særlig vægt på den nordiske udveksling og skrev fra 1926 en årlig krønike til Svenska kyrkans Årsbok. Også til Berggravs kulturliberalt og økumenisk redigerede Kirke og Kultur forfattede han et par tilsvarende oversigter (1926, s. 18-36 og 1930, s. 31-43).

På engelsk skrev han bl.a. i 1926 en karakteristisk orienterende rapport i den internationale kristelige studenterbevægelses tidsskrift The Student World, 1926, »The Churches in Scandinavia«, s. 52-61. Den vigtigste tysksprogede parallel er den store baggrundsartikel, han forfattede til brug for det af Siegmund-Schultze redigerede økumeniske samleværk, Ekklesia. (Her om Danmark II 3. Ammundsens artikel »Geschichte, Verfassung und Eigenart der dänischen Kirche«).

Det var på denne baggrund ikke nogen tilfældighed, at Ammundsen i sin sidste afhandling, »Den danske Kirkes Arv og Gæld« sluttede af med en række essayistiske overvejelser vedrørende forholdet mellem det særligt danske og det, vi har modtaget fra Tyskland, vestfra og fra de øvrige nordiske lande (s. 48-59).

Ud af Ammundsens historiske oversigter kan man læse et vigtigt træk, der afslutningsvis fortjener kort omtale, nemlig at han i mellemkrigsårene fortsat følte sig hjemløs i forhold til de to teologiske strømninger, der nu beherskede diskussionen, Tidehverv på en ene side og Oxfordbevægelsen på den anden. Tidehverv forsømte, ifølge Ammundsen, at inddrage etikkens fornyelsesaspekt og kirken som udgangspunkt; hvorimod Oxfordbevægelsen ubekymret og overfladisk udsendte praktiske slogans uden virkelig fordybelse i de tilgrundliggende teologiske og sociale problemer. Stillet overfor de heftige opgør, der var knyttet til disse hjemlige strømninger, blev det særlig tydeligt, at Ammundsen havde en ganske anderledes rodfæstet identitet i forhold til de nævnte økumeniske mærkesager. På grundlag af dette perspektiv kan man endelig understrege det, der var Ammundsens styrke, nemlig det receptive og kanaliserende, formidling i forhandlinger, samt et dialogisk og retorisk talent forbundet med en usædvanlig sprogbegavelse. I forhold til sådanne egenskaber træder det derimod tydeligt frem, at substantiel refleksion ikke var hans styrke, hvilket sikkert også var medvirkende til, at hans anliggende i Danmark blev trængt stærkt tilbage efter den gennemtrængende kritik fra Tidehverv (se her navnlig G. Brøndsteds artikler i Tidehverv 1931-32).

Urban Schrøder fortsætter:

Haderslev Stifts nye Biskop bliver fra 1937 *Carl Wulff Noack*. Født i Ribe 1885 fik denne Mand en for en senere Biskop usædvanlig Ungdom. Efter Studenterexamen virkede han nogle Aar som Lærer i København, drog 1908 til Hamburg, hvor han tjente Føden som Havnearbejder, og blev efter Uddannelse i Landbruget 1911-13 Husmand i Kølkær Syd for Herning. Samtidig med at drive sin Ejendom gennemførte han her det theologiske Studium og udnævntes 1920 til præst i Hedesognet Sunds. Men allerede Aaret efter blev han kaldet til at være dansk Præst i Flensborg, hvor han først virkede udfra Kirkesalen »Ansgar«, men 1927 oplevede den Frugt af sit Arbejde at se Stadens gamle danske Kirke, Helligaandskirken, overdraget til den danske Menighed. Blandt Noacks Kirkegængere taltes hver anden Søndag »den sidste Slesviger«, den gamle, vidt kendte Præst og Digter Nicolai C. Nielsen, der havde sit Otium i Flensborg. Han er - med Urette - blevet kaldt mere tysk end dansk. Men han deltog altsaa regelmæssigt i de danske Gudstjenester, hvilket siger noget baade om ham og om den danske Præst.

Allerede i Flensborg var Noack den Personlighed og viste de Karaktertræk, som kendetegnede ham ogsaa i hans Bispeaar. Hans Medarbejder, Pastor H. F. Petersen, fortæller let spøgende, men ikke uden Bund i Virkeligheden, hvordan han 1926 lod sig overtale til at blive Præst i Grænsestaden: »Og saa rejste jeg til Flensborg for at se - *Noack* ... det, jeg fik at høre af ham, var som sædvanlig meget lidt. Men jeg saa hans Smil, hans Statur og hans Selvstændighed«. Og om Samarbejdet hedder det videre: »Noack holdt paa den oplyste Enevælde. Enevælden var ham selv, forstaar sig. Men han lod os andre arbejde i Frihed under eget Ansvar. Og han kunde repræsentere os alle paa en værdig Maade. Det havde vi af og til Brug for. Og hans Hjem var meget gæstfrit, ikke mindst ved Nattetid«.

Denne Mands særprægede Evner og mangfoldige Erfaringer kommer mange til Gavn gennem hans Bispegerning. Den administrative Side af denne har ikke hans varmeste Interesse - paafaldende mange Skrivelser fra Haderslev Bispeembede er i de følgende Aar kun underskrevet af Stiftamtmanden. Ikke fordi Biskoppen forsømmer noget, men fordi han hellere omgaas Mennesker end Papir og »Sager«. Og meget drager ham ud i Stiftet. Foruden Gudstjenester og Visitatser ogsaa f.Ex. Møderne i det sønderjydske Salmebogsudvalg af 1933, som han bliver Medlem af. Og de særlige Problemer, som disse urolige Aars Begivenheder skaber ogsaa indenfor Kirken.

Efter den anden Verdenskrigs Afslutning melder sig saaledes et Problem, som den tidligere Flensborg-Præst har Forudsætninger for at løse: Kirkens Forhold til det tyske Mindretal. Man fratager nu dette dets Skoler. Og parallelt hermed kræver stærke Røster, at ogsaa de tyske folkekirkelige Præsteembeder i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg nedlægges. F.Ex. tilsender Sønderborg Menighedsraads danske Medlemmer 1946 alle Menighedsraad Forslag om at rette »en indtrængende Henvendelse« til Kirkeministeren for at faa ophævet den kongelige Anordning af 1925 angaaende Kirkesproget - d.v.s. angaaende de nævnte tyske Præsteembeder. Her griber Biskop Noack ind med al sin Myndighed samtidig med, at en Række fremtrædende Mænd i Haderslev og Aabenraa ved en ny Henvendelse til Menighedsraadene besvarer det sønderborgske Forslag med en skarp og ikke uden Humor affattet Advarsel mod at følge dette: Ethvert Præsteembede, ogsaa de tyske i Købstæderne, kan jo efter Loven nedlægges, om der er Grund dertil; »men man tager ikke gerne en Stol væk, mens en Mand sidder paa den og har blot en Smule at sidde der for«! Stejlest staar Viljerne mod hinanden i Sønderborg, hvor der hersker forskellige Syn paa den tyske Sognepræsts Virke. Men Biskoppen ved af Erfaring, hvilke Ulykker politisk Indblanding i Kirkens Sager kan skabe, og vil ikke have Politik ind i Kirken. De tre tyske Præsteembeder forbliver bestaaende. 1948 understreges dette af en kongelig Forordning. Og ved Domkirkens Genindvielse 1951 faar den tyske Pastor Prahl i Haderslev overrakt Ridderkorset af Kongen. Altsammen ikke uden Sammenhæng med Biskoppens kloge Greb om Tingene.

Han er i alle forefaldende Opgaver *Sagens* Mand, der tier længe, men saa med faa og rette Ord paa rette Sted skærer igennem alle usaglige Forviklinger og bryder »diplomatiske« Barrierer Saaledes kommer en Præst med sit Menighedsraad til Bispegaarden. Ansigterne er lukkede og vendt fra hinanden p.Gr.a. en lang, bitter Strid. Nu maa Biskoppen gribe ind, at de kan blive forligt. Og hans første Ord efter den indledende trykkende Tavshed er det vrede Udbrud: »Hvor er I onde mod hinanden!« Saa har de hans, Sjælesørgerens, Syn paa Sagen og ved alle, hvad de har at gøre. Noget nyt sætter Biskop Noack i Gang, da han 1946 begynder at udsende »Haderslev Stifts Aarbog«. Den skal berette om »Kirkens Liv i Fortid og Nutid her mellem Flensborg Fjord og Horsens Fjord, i dets mangeartede Forbindelse med Folkelivet«. Og Præster som Lægfolk indbydes til at arbejde med paa Indholdet. Da han 1955 maa forlade Bispestolen p.Gr.a. de fyldte 70 Aar, ønsker han ingen Afskedsfest - han stiller aldrig sig selv til Skue - men indleder sin sidste Prædiken i Domkirken med Ordene: »Det er alle bekendt, at jeg idag øver min sidste Embedshandling som Biskop. Thi Kirkens Tjenere kommer og gaar. Men det gør ikke noget, naar blot Kirken bestaar, og Evangeliet forkyndes videre«. Og saa forkynder han Evangeliet - og gaar. Han faar sit Otium i Kolding og dør 1960.

En Præst mindes endnu med Taknemmelighed sit første Besøg i Bispegaarden, efter at han i ung Alder er kommet til Haderslev Stift. Biskoppen sidder ved sit lange Egebord og siger som vanligt næsten ingenting. Da kommer det endelig: »Ja, det

er et vanskeligt Sogn, De har faaet. Men vil De høre et godt Raad, saa husk, at De er kaldet til at være Sognepræst. Derfor skal De roligt gaa ud og ind ad alle Sognets Døre, indtil De eventuelt bliver smidt ud. For Sognet trænger til en Præst, der vil komme til alle uanset, hvor de stod under Nazismen og Krigen«. Præsten rejser hjem og følger sin Biskops Raad. Og til Dato - har han fortalt - har ingen lukket sin Dør for ham. Og det er gennem Aarene i vid Grad lykkedes at samle de af Politik og andet Fjendskab adskilte under samme Kirketag. Biskoppens Raad om at bygge Bro i Kristi Navn har staaet sin Prøve.

Litt.: H. F. Petersen: I Krig og Fred, 1946, 9 og 33. Friedrich Jessen: Kirche im Grenzland, i: Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 27, 1973, 89 og 100 ff.

Biskop Noacks Efterfølger bliver en Mand med særlig gunstige Forudsætninger, Provsten for Aabenraa Provsti, Sognepræst *Frode Beyer* i Rinkenæs. Som Ætling af den Slægt, der gennem tre Aarhundreder har siddet paa Aasgaard i Skast Sogn, kom han 1924 fra København til det nationalt meget brogede Grænsesogn, hvor hans 31-aarige Virke satte sig dybe Spor. I sit Forhold til de tysksindede blandt sine Sognebørn var han Biskop Ammundsens Lærling og naaede vidt ad dennes Linje. Han var en af de faa kongerigske Præster, der havde Klarsyn nok til i Gudstjenesten at videreføre mest muligt af den slesvigske Liturgi, hvilket gennem hans senere Provstegerning bar Frugt ogsaa andetsteds. Og i 1932 kunde han efter Aars Slid se en ny Kirke, Korskirken, færdigbygget i det Omraade af Sognet, hvor de fleste Mennesker bor. 1937 blev Rinke-Præsten indvalgt i Aabenraa Amts Skoledirektion og samme Aar udnævnt til Provst for Aabenraa Provsti. Begge disse Former for nyt Virke bragte hans store administrative Evner til Udfoldelse og blev en Forskole til Arbejdet i Bispeembedet.

Dette tiltræder Beyer i Foraaret 1956. Og selv om han om sine otte Aar paa Bispestolen selv siger, at de »blev kun som en »fodnote« i Haderslev stifts historie«, er denne »fodnote« dog ikke uden Indhold og Betydning. Dette bekræftes bl.a. af Biskop Beyers eget Syn: At vigtigere end at »sidde på kontoret« er det at komme ud i Stiftet til Præster og Menigheder. Han efterlever selv dette og naar i de otte Aar at besøge samtlige Stiftets Sogne. Sine flittige Visitatser lægger han saadan til Rette, at han i nogle Tilfælde opholder sig flere Dage i et Sogn eller en Købstad for at kunne deltage mest muligt i Menighedernes Liv. Han, det tidligere Skoledirektionsmedlem, inviteres ofte til at besøge Skolerne, som nu ellers ingen gejstlig Mand har Ret til at betræde. Og under Visitatsen paa Als i 1957, hvor Biskoppen slaar sig ned en hel Uge, besøger han bl.a. den store Fabrik »Danfoss«, der for en Stund indstiller Produktionen, medens Fabriksorkesteret spiller, og Biskoppen taler til nogle Tusinder Arbejdere om »Tro og Teknik« - en aldrig før sket Begivenhed, hvis Frugt bliver Ansættelsen af en Fabrikspræst. Nogle Visitatsgudstjenester forener han ogsaa med Overhøring af de Unge, hvorved han i nogle Tilfælde ogsaa faar Folk i Kirkebænkene til at tale med.

Som nyvalgt Biskop bliver Frode Beyer tillige Medlem af det af Kirkeministeriet nedsatte liturgiske Udvalg. Det er hans Fortrolighed med slesvigsk Gudstjenestetradition, der fører ham ind i Arbejdet her. Og Fortalen til »Prøveritualbogen« 1963 bærer ogsaa hans Underskrift. Engang forlanger Kirkeministeriets Departementschef, at Biskopperne skal expedere et Cirkulære ud til Præsterne om en Sag, som disse ikke kan have at skaffe med. Bl.a. Biskop Beyer nægter at gøre det. Og da Departementschefen truer: »Hvis De ikke vil expedere Kirkeministeriets Cirkulærer videre, maa De gaa af«, svarer Beyer: »Hvorfor skal det være mig, der gaar?« - underforstaaet: »og ikke Dem«, hvorpaa Ministeriet standser Cirkulæret. Biskoppen er her som i andre Situationer Præsternes Præst og Beskytter. Ogsaa dette hører med i det samlede Billede af ham - bl.a. som det praktiseres engang, da en Præst kører fast i for mange Problemer: Da staar Bispegaarden ham aaben for en Række Dage med et Kammer, hvor han kan hvile ud og om Natten lytte til Svanernes Elskovssang paa Haderslev Dam, og med fri Adgang til Biskoppens Studereværelse, hvor om Dagen lange Samtaler føres - alt omgivet af Moder *Karens,* Bispindens, kærlige Omsorg. 1964 falder Biskop Beyer for Aldersgrænsen og faar indtil sin Død i 1976 sit Aftensæde i sit gamle Sogn, sit elskede Rinkenæs.

Litt.: Frode Beyer: Efterklang og eftertanke. Glimt fra grænselandet, 1967, især 121 ff.

Hans Efterfølger kommer fra Stiftets nordlige Del: Provsten for Nørvang og Tørrild Herreders Provsti, Sognepræst *Thyge Vilhelm Kragh* i Grejs og Sindbjerg, der bærer i sig Arven efter en Række gejstlige Forfædre og tillige gennem sin Oldemoder Maren Koch fra Gram Sogn - gift med Præsten i Øsby Peter Kragh - er af slesvigsk Slægt. Biskop Kraghs Virke i sit Embede skal ikke karakteriseres her, da det endnu varer ved. Kun skal nævnes, at han 1966 genopliver den i 1951 standsede »Haderslev Stifts Aarbog« og begynder at udsende »Haderslev Stiftsbog«, hvis Aargange bringer en Del af hans bibelsk forankrede og stilistisk som psykologisk fine Prædikener ved forskellige Lejligheder. Biskop Kragh er Medlem af Kirkeministeriets Liturgikommission og har bl.a. udgivet nogle dygtige Søren Kierkegaard-Studier.

Og saa ejer han Humorens Naadegave parret med stor Menneskekundskab, saa at han kan fortælle en modløs Præst, der overvejer at søge sin Afsked, om dem, som har en lille Samvittighed og derfor kommer let gennem Dagene, og dem med den alt for store Samvittighed, og til Slut sige: »De

hører til disse sidste. Kan De ikke skære den øverste Trediedel af Deres Samvittighed?«. Det vides, at Præsten ved disse Ord kom til at se sine Problemer i deres rette Dimension, og at han stadig, naar Samvittigheden skyder nye Vildskud, trøster sig ved sin Biskops fine Maade at øve Sjælesorg paa.

Efter Biskoppen følger i Kirkens Embede Præsterne, der ude i Stiftets Sogne er Biskoppens forlængede Arme. I 1920 forlader nogle af dem frivilligt Nordslesvig og drager sydpaa. Hvor dette ikke sker - og det er de færreste Steder - skal der holdes Afstemning, om Menighederne vil beholde deres tyske Præster eller ønsker nye danske. I adskillige Sogne bliver Afstemningens Resultat, at Præsterne forbliver. De er jo ikke alle saa tyske. Nogle er i Hjertet danske og har hidtil blot maattet holde dette skjult - som f.Ex. *Lauritzen* i Varnæs, *Carsten Petersen* i Maugstrup og *Hansen* i Dybbøl. Eller de er slet og ret Slesvigere, der har tjent Hjemstavnen mere end Politikken - som *Tonnesen* i Hoptrup og *Braren* i Aastrup, hvis Datter Johanne bliver den lille Pige, som Kong Christian tager op paa Hesten ved sit Ridt over Grænsen. Eller en Menighed lader sin gamle Præst blive siddende af Medlidenhed med en Familie, der ellers skal ud i det uvisse - som *Friederichsen* i Øster Løgum.

Men af Nordslesvigs godt 100 Præsteembeder bliver alligevel om ved Halvdelen ledige. Og en Skare af kongerigske Præster overtager i de følgende Aar de ledige Embeder. Især mange grundtvigianske, højskoleprægede Præster, hvilket ikke bliver udelukkende til Gavn for Menighederne. Thi det grundtvigianske er aldrig vokset rigtigt sammen med det slesvigske, hvorfor ogsaa Biskop Ammundsen udtaler, at det havde svaret bedre til Menighedernes aandelige Art, om flere Præster af Indre Missions og Kirkeligt Centrums Type var kommet. Og adskillige af de nye Præster - men dette gælder ogsaa de indremissionske - har ikke tilstrækkelig Viden om slesvigsk Historie og Særpræg eller mangler Forstaaelse herfor. Eller de er så »danske«, at deres egentlige Sigte er at gøre alt slesvigsk dansk, ogsaa *det* i Nordslesvig, som ikke er tysk, men slet og ret slesvigsk. De kommer - trods al god Vilje - til at slaa Skaar og saa Splittelse ved et i national Nidkærhed misforstaaet »Genforeningsarbejde«. Saaledes f.Ex. ved deres haarde Fremfærd mod den slesvigske Liturgi og gamle, værdifulde Kirkeskikke, som de afskaffer. Og Menighederne, der er vante til at have Tillid til og Respekt for deres Præster, lader sig for ofte lokke med af denne kongerigske »Bessermachen« og sætter under Indflydelse fra Genforeningsstemningen mere til, end de vinder. Disse Præsters alt for danske Iver og nationalistiske Fejlgreb kan ikke helt frikendes for at være en af de Faktorer, der fører til Dannelsen af de tyske Frimenigheder.

Lad specielt nogle faa af Præsterne omkring 1920 være nævnt: En, der drager bort; en, som forbliver; og et Par Stykker, der kommer! *Johannes Moritzen* i Jels, Degnesøn fra Aventoft, er opvokset i den stærkt tyskprægede Tønderegn og kalder senere sig selv »den allersidste nordslesvigske Præst af den gamle Slags«. Ja, for han er som tysk Slesviger egentlig Helstatsmand og et Stykke af en Slesvig-Holstener. Som han selv udtrykker det engang i 1920'rne: Jeg lever stadig i Tiden for omkring 80 Aar siden. I Jels staar han i det bedste Forhold til sin danske Menighed med Venskabsbaand til mange, der binder Livet ud. Og han giver sig ikke af med Politik, men er simpelthen Præst. Dog, under dansk Øvrighed kan han med sine Forudsætninger ikke leve. Bl.a. er ogsaa hans Hustru født i Berlin. Og uden Bitterhed forlader han Jels Sogn. Om sin Barndoms Købstad Tønder skriver han siden, at dens Skæbne - nemlig at komme til at ligge Nord for Grænsen - *har* bedrøvet ham, »men jeg har siden da ikke viet Grænsespørgsmaal nogen Interesse«. Da han 1955 indbydes til at deltage i Jels Kirkes Genindvielse efter Restaureringen, ser han, »den gamle tyske Præst«, med Bevægelse sit eget Navn paa Kirkens Præstetavle. Og da Biskop Noack spørger, hvad han siger til, at hans Søn snart skal være tysk Sognepræst i Sønderborg, altsaa som indkaldt Tysker Præst i den danske Folkekirke, udtrykker han sin Taknemmelighed herover og lover, at Sønnen vil være en Kirkens Mand, »nichts anderes«.

Dansk Slesviger af Bondeæt er derimod *Carsten Petersen* i Maugstrup, født i Gallehus i det danske Enklavesogn Møgeltønder. Dansk og derfor undertiden overvaaget af de tyske Myndigheder. Men altsaa Slesviger, som han selv siger det: »Ud over Sønderjylland kan mit Øje ikke se« - og derfor bliver han i sit Land. Han rager op blandt sine Embedsbrødre som aktiv Medarbejder indenfor Indre Mission og det kirkelige Ungdomsarbejde og som opbyggelig og senere historisk Skribent. En Mand af Format og Fortjeneste udstyret med særegen Begavelse og fast Karakter. Han er værdig til at blive den nye Stiftsprovst i Haderslev og derved faa en Lederpost indenfor Kirken. I Stedet udnævnes en Mand fra Kongeriget. Han faar dog Sæde i Det kirkelige Udvalg af 1921 og strider her for Bevarelsen af den slesvigske Kirkes Forfatning, Synodalordningen fra tysk Tid, som sikrer Kirkens Selvstændighed overfor Staten. Men uden Resultat. Udvalget faar fra højere Sted at vide, at Spørgsmaalet om en Kirkeforfatning ikke staar paa Dagsordenen - det er nemlig allerede før Genforeningen i Stilhed fejet af Bordet af Regeringen i København og den nordslesvigske politiske Vælgerforening! Og Carsten Petersen er tilmed ikke H. P. Hanssen-Tilhænger, men Redaktør Jens Jessens Lærling og Ejder-Mand. Saa nu ser man fra *dansk* Side med Mistænksomhed paa ham. Dog, 1924 bliver Ridderkorset ham tildelt - saa er han da ikke helt forbigaaet! Men dette kan ikke skjule, at man i København begaar en skæbnesvanger Fejl ved ud fra politiske Motiver at overhøre denne klartskuende Slesvigers Kritik af de danske Kirkeloves Indførelse i Nordslesvig og hans Forsvar for Bevarelsen af den sles-

vigske Kirkes Forfatning og dermed af dens Egenart som et nyt positivt Moment indenfor hele Rigets Kirke. At »Kirken nu har hverken Mund eller Vilje«, som han skriver allerede 1925, er ikke hans Skyld.

Endelig: Nogle Præster, der kommer nordfra. De er Højskole-Grundtvigianere, hvis Hovedsigte er Genforeningsværket: At alt, ogsaa i Kirken, nu skal blive »som i det øvrige Danmark«. Allerede 1920 faar en af dem afskaffet den slesvigske Gudstjenesteordning til Fordel for den liturgisk ringere fra Kongeriget, selv om der paa dette Tidspunkt endnu ikke findes Lovhjemmel herfor. Og med bevidst valgt Forbillede i de frie grundtvigianske Menigheder gaar en anden endog saa vidt, at han forkorter det gældende danske Nadverritual til et absolut Minimum, nemlig til Indstiftelsesordenes Brug som eneste liturgiske Led før Sakramentets Uddeling. Ud fra den danske Kirkes Mangel paa en klar Konfirmationstheologi ændrer en tredie Præst ogsaa Konfirmationen, afskaffer Tilspørgselen og dermed Løftet og lader Konfirmanderne blive staaende i Række paa Kirkegulvet, for at ikke deres hidtil brugte Samling om Alteret skal vække nogen som helst Fornemmelse af Konfirmationen som værende et Sakramente. Dog, sin første Konfirmationshandling maa han finde sig i at udføre med Tilspørgsel. Thi - som en forstandig Ven siger - den er du nødt til at bruge; ellers vil Folk slet ikke betragte Handlingen som en Konfirmation. Ogsaa Klingpungens ældgamle Brug standser disse Præster, idet de ser den som en Slags Pengeafpresning og finder, at den forstyrrer Salmesangen, men ikke forstaar dens liturgiske Betydning som et Led i Menighedens gudstjenstlige Offerhandling. I deres oprigtige og prisværdige Iver for at samle Folk til Kirke i Sogne, hvor Kirkegangen er meget ringe, betragter de den slesvigske Kirkearv for ensidigt ud fra det rigsdanske, liturgisk fattigere Gudstjenestesyn. Og trods bl.a. deres virkeligt resultatrige Arbejde for Kirkedaabens Genindførelse og den hellige Nadvers hyppigere Brug gaar dog Værdier tabt, som burde have været bevaret. Den »Genforening« af den nordslesvigske Kirke med den danske, som vi her ser begynder, er idag fuldbyrdet - paa godt og ondt!

Litt.: Christian B. Schjørring: Min far var præst, 1961, 94 ff. Den nordslesvigske Kirke II, Haderslev 1948, 41. Frode Beyer: Efterklang og eftertanke, 65 ff. Johannes Moritzen: Abschiednehmen und Wiederkommen, i: Grenzfriedenshefte 1975. Jens Holdt: Carsten Petersen. En dansk-slesvigsk præst 1871-1943, i: Sdj. Årb. 1961, 6-79, Carsten Petersen: Efter fem Aar. Fra Kirkelivet i Sønderjylland, i: Dansk Kirkeliv 1925, 45 ff.

Hertil bidrager ogsaa siden 1922 Indførelsen af de danske Kirkelove i Nordslesvig. Vel siger f.Ex. den kongelige Anordning af 26. Juli samme Aar, at Præster og Menigheder i »de sønderjydske Landsdele« er berettigede til at »bibeholde af kirkelig Skik, hvad der forefandtes ved Genforeningen«. Men denne Tilladelse udnyttes mærkeligt nok ikke i særlig Grad, hvorfor Størstedelen af den gamle slesvigske Kirkeskik idag er uddød. Dog, særlig skæbnesvangert bliver Kirkeministeriets Cirkulære af 12. September 1922 om Præstegaardenes Udstykning til Husmandsbrug sammen med den langt videregaaende Lov om Udstykning af de sønderjydske Præstegaardsjorder slet og ret af 5. Juli 1949. I alt Fald virker sidstnævnte stort set imod sin Hensigt, idet fortsat Udstykning af de større Landbrugsejendomme nu er blevet et oplagt Fejlgreb p.Gr.a. Landbrugets nye Dyrkningsmetoder og den almindelige Samfundsudvikling. Eller er den virkelige Hensigt i 1949 maaske ikke den angivne landøkonomiske, men slet og ret den at foretage et politisk Indgreb mod Kirken? Under alle Omstændigheder: Det Resultat er nu naaet, at den nordslesvigske Kirke idag er ligesaa fattig som Kirken i det øvrige Rige. Men til allerstørst Skade bliver det, at Nordslesvigs Kirke slet og ret glider ind i den forfatningsløse danske Folkekirke og frarøves sin gamle Forfatning, hvorved den bliver ligesaa afmægtig overfor Statsmagten - og Folkemagten! - som Folkekirken iøvrigt er. Vi har ovenfor hørt Pastor Carsten Petersens enlige og dybt alvorlige Røst om denne Sag. Den bør stadig lyde i vor Erindring frem til den Dag, da nye Beslutninger skal tages!

I Forbindelse med dansk Kirkelovs Indførelse maa ogsaa Salmebogens Skæbne ses. Her gaar det ikke an at følge det ellers anvendte Princip: At alt slesvigsk nu skal være kongerigsk. Derfor indfører man ikke ved Lovbud Kongerigets »Salmebog for Kirke og Hjem«, der salmehistorisk nedstammer fra »Evangelisk-christelig Psalmebog« af 1798. Dertil er den nordslesvigske Salmebog fra 1889 Slesvigerne for kær og rummer, idet den nedstammer fra Landets klassiske Salmebog, den Pontoppidan'ske fra 1740, for stærk en slesvigsk Tradition. Paa den anden Side har den i den med Aaret 1920 opstaaede nye Sammenhæng ogsaa sine Mangler, idet den især savner en passende Repræsentation af Grundtvigs Salmer. Derfor gaar man i det af Kirkeministeriet 1922 nedsatte Udvalg den Vej at revidere Salmebogen ved blot at udelade ca. 80 af dens mindst brugte Salmer og forsyne den med et Tillæg paa knap 200 Salmer, hvoraf om ved Halvdelen er af Grundtvig - en heldig Udvej, som det viser sig, derved at denne »Den sønderjydske Salmebog«, der autoriseres 1925, indføres i saa at sige alle Sogne. Kun eet Minus har den i Forhold til den oprindelige nordslesvigske Salmebog: At den afsluttende Bønnebog er betydeligt kortere og f.Ex. ikke rummer de tyve bibelske Psalmer, der tidligere kunde synges antifonisk i Kirken som en allersidste Rest af den ældgamle Tidebøn. Men det af Det kirkelige Udvalg af 1921 fremførte Ønske om en ny Fællessalmebog for hele Riget, der slet ikke kan opfyldes i 1920'rne, bliver stadig stærkere. Og 1933 nedsætter den sønderjydske Menighedsraadsforening et nyt Udvalg, der efter flittigt Arbejde 1943 udsender »Det sønderjydske Forslag til Den danske Salme-

bog«. Dette digre Værk paa 997 Numre faar sin store Betydning for den nye Fællessalmebog af 1953 - igennem det kommer i denne den slesvigske Tone til i nogen Grad at lyde i hele vor Kirke. Og af Betydning for den fremtidige Kirkesang vil det ogsaa blive, at den nordslesvigske Salmebogs Melodibog, »Prahl og Heinebuch« fra 1895, der her i Nordslesvig foregreb Thomas Laubs Arbejde i Kongeriget, nu 1975 omsider er blevet genoptrykt.

Litt.: Kirkelovene af 30. Juni 1922 og Præstelønningslovene af 28. April 1931 med dertil hørende kgl. Anordninger, ministerielle Cirkulærer, Regulativer m.m. Ved Agnes Siersted, 1937, 45 f, 104 f, 105 ff og 110 ff. August Roesen: Kirkelove 1972, 156 ff. Anders Malling: Beretning om det sønderjydske Salmebogsarbejde 1933-1942, Haderslev 1943. Prahl og Heinebuchs Melodibog 1895 er fotografisk genoptrykt 1975 af Pastor Anders Studsgaard, Skarrild.

Ogsaa nye Kirkebygninger rejser sig efter Genforeningen. Allerede før denne er Stationsbyen Vojens i det lille Jegerup Sogn blevet saa stor, at den 1914 maa udskilles som selvstændigt Sogn. Og det midlertidigt anvendte Kapel fra 1894 afløses 1925 af en helt ny Kirke, hvis eneste gamle Inventarstykke er den smukke Renaissance-Altertavle fra 1615, der oprindelig stod i Starup Kirke. I Rinkenæs Sogn øgedes i det 19. Aarhundrede Bebyggelsen i det sydøstlige Omraade ud mod Fjorden, saa Kirken inde mod Vest føltes at ligge noget afsides. Ønsket om en ny, mere centralt liggende Kirke opstod. Men der gik mange Aar. Og først 1932 indvies ved selve Rinkenæs By den nye, rummelige Korskirke, der pryder sit Alter med den gamle Kirkes Korbuekrucifix og med sit østdanske Præg i Taarnets kamtakkede Gavle fortæller sine Søstre i Egnen, at nu hører de alle til den danske Kirke. Ogsaa i Øster Løgum Sogn vækker den lange Vej, »Gjenner Kirkevej«, paa over en Mils Længde, Ønsket om en Kirke mere. Thi Sognets østligste Landsby er stor og har i fjerne Dage haft et Sct. Jacobs-Kapel. Derfor rejses Kirkesagen omkring 1930. Og Advents Søndag 1935 indvies Gjenner Kirke paa Jonsbjerg, hvor Synet af dens enkle, rene Stil nu er en af de gode Oplevelser undervejs fra Aabenraa til Haderslev.

Det nyeste og nok besværligste Kirkebyggeri i Stiftets slesvigske Del nødvendiggøres ligeledes af den lange Afstand. Der er otte Kilometers Vej fra Kollund i Bov Sogns østre Ende til den gamle Sognekirke. Derfor maa ogsaa her en ny Kirke rejses. Og den har sin egen indviklede Forhistorie. I Kollund nye Alderdomshjem tages 1952 Spisestuen i Brug som Kirkesal, dog kun med Biskoppens midlertidige Godkendelse. Da opstaar Tanken at købe Sundeved opløste Frimenigheds Kirke i Stenderup og flytte den til Kollund - en Tanke, som baade Myndighederne og Aviserne finder helt eventyrlig. Men Udgifterne herved viser sig at blive for store. Og efter mange Genvordigheder godkendes omsider Projektet til en helt ny Kirke. Grundstensnedlæggelsen sker 1969 - de tre Sten, som nedlægges, er taget fra Bov Kirke, hvorved den nye Kirke bliver den gamle Sognekirkes Datter. Og endeligt 1971 indvies Kollund Kirke. Byens Beboere har allerede 1964 selv indsamlet 27.000 Kroner til deres Kirke. Og nu til Indvielsen skaffer de ogsaa Midler til dens 120 Stole og andre nødvendige Ting, saa det særprægede Gudshus i vid Grad er Menighedens eget Værk. Den lokale Offervillighed udtrykker sig ogsaa derved, at Kirken renholdes af Mariadøtrene i Kollund.

Ja, for her ligger hele Danmarks første evangeliske Kloster, en af Den evangeliske Mariavejs Mariagaarde. Disse finder vi i en lang Række fra Finland ned gennem Sverige og Danmark til Nordens Sydgrænse. Efter 1945 naar Rækken til Kollund, hvis Mariagaard ogsaa har sin egen lille Kirke, kaldet »Lovsangen«, og mestendels bygget af Søstrene selv. Overalt hos de blaa Mariadøtre ses det berømte Billede af Guds Moder, der bærer Navnet *Sedes Sapientiae,* »Visdommens Sæde«. Thi den salige Jomfru Maria bar under sit Hjerte selve Guds Visdom: Jesus Kristus. Og ved at efterfølge hendes ydmyge Troslydighed, udtrykt i hendes ord: »Se, jeg er Herrens Tjenerinde«, vil Mariadøtrene selv være den højeste Visdoms, Kristi, Bærere ud i en Tid, hvis Nød er umaalelig. Stille og uden al Reklame lever de deres Liv i Bøn og Offer, altid biende efter og kun handlende udfra Gud Helligaands Førelse - et nyt, betydeligt Indslag i Stiftets aandelige Liv. Og altid er deres Dør aaben for enhver, som vil dele deres Glæde og indre Fred og ad Mariavejen møde denne Glædes og Freds Kilde: Gud selv.

Men Sundeved Frimenighedskirke kom ikke til Kollund. I Stedet bliver den Midtpunktet i det Sundeved-Center, som Sønderborg-Kredsen af Indre Missions Børnearbejde og af selve Indre Mission sammen med K.F.U.M. og K. i Aabenraa og Sønderborg Amter bygger 1970-71, og som nu er et flittigt søgt kirkeligt Mødested for Kredse ogsaa fra Rigets andre Stifter. Den forladte Kirke paa Stenderup Banke bliver saaledes paa sin Vis ogsaa en ny Kirke i Nordslesvig.

Endelig faar ogsaa en af Købstæderne, Sønderborg, en ny Kirke, Christianskirken. P.Gr.a. Stadens store Vækst bliver det under den anden Verdenskrig ønskeligt at dele den i to Sogne og rejse en Kirke mere. Ikke mindst Sct. Marie Kirkes Kapellan, Pastor Granum-Jensen, øver her en stor Indsats. Og 1957 indvies den nye Kirke i en foreløbig Skikkelse, der snart viser sig at være for lille til det stadigt voksende Christians Sogn. Nyt Byggeri maa i Gang. Og endelig 1973 staar den fuldt udbyggede Kirke færdig i en behersket moderne Stil.

Litt.: Den nordslesvigske Kirke I, 172 ff og II, 212 f og 229 ff. Danmarks Kirker. Udgivet af Nationalmuseet XX: Haderslev Amt, 1955, 611 f. T. Holm: Vojens kirke 50 år, i: Haderslev Stiftsbog 1975, 100 ff. Frode Beyer: Rinkenæs korskirkes historie, i: Haderslev Stiftsbog 1966, 9 ff. Aage Poulsen: Den ny kirke i Kollund, i: Haderslev Stiftsbog 1971, 73 ff. Erik Birkler: Christianskirken i Sønderborg. Sm. Forf.: Christianskirkens genindvielse, i: Haderslev Stiftsbog 1970, 82 ff og 1973, 99 ff.

Kongeaagrænsen - den red Kong Christian hen over hin Sommerdag 1920, og dermed var den slettet som Statsgrænse. Men som Folkegrænse, som Kirkegrænse? Utallige Røster har siden da hævdet, at ogsaa som saadan burde den slettes. Og i meget vid Grad er dette nu ogsaa naaet. Men burde dette være sket? Kongeaagrænsen var jo ikke først blevet til i Aaret 1864. Den var et lille Aartusinde ældre og var ikke kun skabt af tyskorienteret Politik - allerede Geografien og Folkesindet havde, længe før nationale Spændinger opstod, sat Skel mellem Jylland og Slesvigs Land. Og denne Grænse var ingenlunde en Ulykke. Den var oftest en kulturskabende Faktor. Ogsaa en kirkebyggende Faktor baade paa Dansk og Tysk, saavel efter som før 1864. Nu skulde den slettes. Som Rigsgrænse - det var kun Ret. Men om det var til Gavn, at den ogsaa blev slettet som Kirkegrænse, kan betvivles. Den slesvigske Synodalkirkes Indlemmelse i den danske Statskirke, der nu forlængst er fuldbyrdet, har i alt Fald ikke gjort Datterens Rigdom til Moderens Eje. Men Moderens siden 1920 stadigt voksende Fattigdom har sat Datterens rige Arv over Styr og viklet hende saa dybt ind i den almindelige og problematiske danske »Folkekirkelighed«, at hun nu ikke mere føler Smerten herved og har glemt, hvad hun satte til. Og hvad Moderen trods alt ejede af Klenodier, fik hun aldrig helt Lov at dele med Datteren. Men omvendt: Enkelte Unoder, som Datteren havde tilegnet sig, blev ikke rettet, men tværtimod fundet interessante af Moderen, hos hvem de nu lever videre. For Nordslesvig blev Aaret 1920 kirkeligt ikke til ene Gavn. Tiden siden da har vist, at Danmark var for ringe til at blive genforenet med Nordslesvig. Moderen bærer her en Skyld overfor Datteren. Om den nogensinde kan sones, vil Fremtiden vise.

Litt.: Carsten Petersen: Efter fem Aar, 61 ff. Jens Holdt: Kirkelig Vekselvirkning mellem Grænselandet og Moderlandet 1920-47, i: Nordslesvigs aandelige Genforening med Danmark 1947, 106 ff.

Noter til J. H. Schjørrings afhandling:

1) Nationaltidende 20.10.1910; desuden redegørelsen i Protestantisk Tidende og Plovfuren 1911, her sp. 327 ff og 344 ff. - 2) Se herom »Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun«, udg. af P. G. Lindhardt, særlig s. 60 f og 65 f; jvf. P. G. Lindhardt »Morten Pontoppidan« II, s. 260-70 og 293 ff. - 3) Se »Brevvexling mellem Peder Madsen og Valdemar Ammundsen 1900-1906«, udg. af P. G. Lindhardt i Khst. saml. 1970, s. 85-116. - 4) Jvf. »Breve fra F. C. Krarup«, s. 24. - 5) Se f.eks. Ammundsens artikel »Verdens kristelige Studenterforbund«, Sursum corda, feb. 1918; aftrykt i Kirke og Kultur, red. af E. Berggrav, Oslo, 1918; samt vurderingen af hans betydning, Sursum corda, marts 1923 og i bogen, »Sursum corda. Nogle Blade af den kristne Studenterbevægelses Historie i Danmark 1892-1942«, red. af J. Müller og P. Hartling, s. 91 f, 124 f og 135 ff. - 6) Se Torben Christensens afhandling, »Harald Westergaard og John Malcolm Ludlow«, Khst. saml. 1976, s. 292 ff. - 7) Om disse resolutioner se Maalet og Vejen 1928, s. 118-21 og 1930, s. 30-39; desuden Ammundsens årsberetninger i Svenska kyrkans årsbok 1930 og 31, samt i Kirke og Kultur, 1930, s. 39 f; endelig »Hvad gør Kirken for Freden?« Gads danske Magasin 1930, s. 129 ff. - 8) Se om Rade, Krig og krigsførende Kristne, s. 66 ff; om Siegmund-Schultze, s. 79 ff; endvidere om Ammundsens holdning efter krigen og inden afstemningen »Danskhedens Sejr i Sønderjylland. Tale ved Studenterfesten for sønderjyske Krigsfanger«, 1919 og »Sønderjyllands Kirke«, Kirke og Kultur 1919. - 9) Artiklen om nationalitetsetik er bl.a. trykt i Fredsvarden, 1926, s. 65 ff og Die Eiche 1926, s. 392 ff; se desuden Ammundsens artikler »Kirkens Tjeneste i Sønderjylland«, Dansk Kirkeliv 1928, s. 94-121 og »Fra Danmarks Grænseland«, tidsskriftet Kristeligt Fællesskab 1929; samt Beyers biografi, s. 155-66. - 10) Rades beretning »Im Dänisch gewordenen Nordschleswig«, Die Eiche 1929, s. 20-26. - 11) Se Ammundsens nekrologer over Söderblom, Gads danske Magasin 1931, s. 417 ff; Maalet og Vejen 1931, s. 108 ff. Om Ammundsens rolle i forbindelse med Stockholm-mødet se den officielle beretning, A. Deissmann »Die Stockholmer Weltkirchenkonferenz« 1926, s. 361-64 og 619 f; sml. J. Nørregaards beskrivelse i »De europæiske Kirker i Tiden mellem de to Verdenskrige«, s. 63-71. - 12) Konklusion af artiklen »Das Verhältnis des Lutherischen Weltkonvents zu der ökumenischen Bewegung«, Die Eiche 1929, s. 414, min oversættelse; jvf. Maalet og Vejen 1929, s. 103 ff. - 13) Se herom E. Bethge »D. Bonhoeffer. Theologe. Christ. Zeitgenosse«, s. 365-70; A. Boyens »Kirchenkampf und Ökumene 1933-39«, s. 59-69 og 311; samt E. Murtorinne »Erzbischof Eidem zum deutschen Kirchenkampf«, s. 29 f. - 14) Talerne blev trykt i uddrag i Kristeligt Fællesskab 1935, s. 129 ff og 1936, s. 144 ff. Ammundsens memorandum fra 1936 blev bragt på de tre hovedsprog i mindeskriftet »In memoriam bishop Ammundsen 1875-1936«. Ed. by World Alliance for Friendship Through the Churches and Universal Christian Council for Life and Work. 1937. Jvf. F. Siegmund-Schultzes udførlige nekrolog i Ökumenisches Jahrbuch 1936-37, s. 57-72, der navnlig går ind på Ammundsens indsats i fredssagen, for minoritetsproblemerne og i forbindelse med den tyske kirkekamp.

DATA OM BISPERNE EFTER 1920

Af JWO

Ved bispevalget 1923 fik prof V. Ammundsen 655 st, provst C. C. Hjortkjær, Gl. Haderslev, 429 st.

1. 1. febr 1923-1. dec 36 **Ove Valdemar Ammundsen,** f. 19 aug 75 Nr Felding. Forældre: Sp Pjedsted, død 89, se d. Stud V Brgd 93, univ guldmed 96 (om ægtheden af 2. Peters brev), c99[1] (egr), studierejse til Erlangen, Halle, Berlin, deltog efter opfordring fra det teol fakultet i konkurrencen om professoratet i Khst (sm m J. Oskar Andersen), udnævnt 01. Dr theol h c Oslo univ 17, r af Dbg 13, Dbm 23, K II 32, død 1. dec 36. G 8. juli 03 Charlotte Balslev, f 30. dec 77 Elbæk prgd, Gangsted, død 26. marts 52. Forældre: Sp Vigerslev, Fyn, død 15, se d. Stamt 4. - Broder: Biskop Lolland-F, hustrus brødre: Sorø, Soderup-E, hustrus søster g m biskop J. Ammundsen.

Bm Selsk f Danmarks Kirkehistorie; fmd Udv f L. P. Larsens mission; Alm dsk præstekonvent 29; bm Worlds Alliance f Internat Friendship through the Churches; Røde Kors mindemedalje f krigsfangehjælp; fmd Kirkeligt Verdensforbund 35.

Udg: Novatianus og Novatianismen (1901), Menigheden og Theologien (1906), Den unge Luther (1907), Fortsættelse af Fr. Nielsens Kirkehistorie (1908-30), Nordslesvig (1909), Engelske Arbejderførere om Kristendommen (1911), Til Opgør (1912). Til Opbyggelse (1912), S. Kierkegaards Ungdom (1912), Krig og krigsførende Kristne (1916), Lutherbogen (1917), Et tysk-dansk Ordskifte (1919), Teksten fra Worms (1921), Luthers lille Katekismus gennemgået i Ungdomsforedrag (1923), Den kristne Kirke i 19. Aarh. (1925), Kristus og Nøden i Verden (1927), Social Kristendom, Fremstilling og Vurdering af W. Rauschenbusch's Kristendomssyn (1931), medarbejder ved Biografi af Fr. Nielsen (1911) og Kirkeleksikon for Norden og Sønderjyllands Historie, medudg af Kønsmoral og Kristendom (1933).

Ved bispevalget 1937 fik den danske førstepræst i Flensborg C. W. Noack 555 st, stiftsprovst E. Pontoppidan Thyssen 429 st, provst H. Høgsbro 133 st.

2. 6. febr 1937-14. aug 55 **Carl Wulff Noack,** f 21. nov 85 Ribe. Forældre: Kbmd Johann Peter N og Johanne Metdine Barkentin. Stud Ribe 03, lærer Kbhvn, arbmd Hamborg, landmd Kølkær, c 20[1] (h_1), sp Sunds 29. maj 20, pr f d dsk mgh i Flensborg 1. juni 21, r af Dbg 30, Dbm 39, K II 49, afsk 14. aug 55, K I 55, død 24. sept 60. G 31. juli 14 Elisabeth Jørgensen, f 31. aug 82 Sallev, Snoldelev, død 17. juni 74. Forældre: Gdjr Peter J og Maren Louise Jensen. Søn: Forst f præstehøjsk dr theol Bent Noack.

Fmd Møltrup 38, bm DKU 21, fmd 50, bm Bibelselsk 39, sammes repr i United Bible Societies 46, æresmedl British and Foreign Bible Society 47, æresmedl American Bible Society 50, næstfmd Den nordiske kristne buddhistmissions afd for Danmark 41, fmd sammes nordiske hovedkomité 46, medl salmebogsudvalg 46-51, fmd Det danske Salmebogsselskab 52, bm Skamlingsbankeselskabet 37 og Skamlingsbankefonden 43, medl Grænseforen hovedbestyrelse 44, medl Det mellemkirkelige Raad 54.

Udg: Fra en Hedekirke, Prædikener (21), Hold fast, Konfirmandundervisning (22), Afh om Dsk Kirkeliv Syd for Grænsen i Kirke og Folk, KS Julebog, DsK Kirkeliv (29), Prf Blad mm, medred Had st Aarb 46.

Ved bispevalget 1956 fik provst Frode Beyer, Rinkenæs 676 st, valgmenighedspræst H. Dons Christensen, Askov 560 st.

3. 16. febr 1956-30. jun 64 **Frode Beyer,** f 18. juni 94 Kbhvn. Forældre: Apoteker Andreas B og Vilhelmine Thaning. Stud Mtrp 13, c 20[2] (1), kkp Frederiksberg k 31. marts 21, sp Rinkenæs 7. aug 24, provst Åbenrå provsti 11. okt 37, r af Dbg 47, afsk 30. juni 64, K II 64, død 2. okt 76. G 16 maj 22 Karen Elisabeth Bodelsen, f 10. sept 01 Kbhvn. Forældre: c pharm Bodolf B og Ida Lauritsen. Fætter sp Johs Beyer Wiberg, Sengeløse.

Bm Præsteforen. 29-49, næstformd 41-49, medl Tjenestemandsdomstolen 45, bm Centralforen f Hjemmesygeplejevirks uden for Kbhvn 31-37 og 45-48, fmd Åb Amts Hjemmesygeplejevirks 37-47, bm Rinkenæs ungdomsskole (IM), medl skoledir Åb amt 37, medleder Kirkelig Billedcentral 44-49, bm Arbejde Adler 55, bm Skovtofte, bm det mellemkirkelige råd 56, medl det mellemkirkelige udv. 58.

Udg: Et Nødskrig fra russiske Kristne. Oversætt (30), Salmesangen i »Luthers Arv og Danm Kirke (36), Valdemar Ammundsen, Liv og Tanker (54), Haderslev domkirke i »Vore domkirker« (62), Efterklang og eftertanke. Glimt fra grænselandet (1967), Et grænsesogn efter 1920 i Haderslev stiftsbog (1970). Kirkeblad f 11 sogne.

Med bispevalget 1964 fik provst Th. V. Kragh, Grejs-S 799 st, provst Sv. Aa. Nielsen, Haslev 436 st.

4. 16. sept 1964 - **Thyge Vilhelm Kragh,** f 7. juli 10 Drejø. Forældre: Sp Skelskør, stamt 51 B, se d. Stud Sorø 28, c 34[2] (1), accessit 39, husl Lundholt 34, medhj Møltrup 35, sp Lerup-T 9. sept 36, sp Grejs-S 10. maj 48, provst Nørvang-Tørrild herr østre provsti 23. nov 62, r af Dbg. 65. G 20. okt 36 Rigmor Horneman, f 11. juli 09 Jetsmark. Forældre: Dommer Ålborg August Wilken H og Meta Kjeldsen. Fætter: Th. O. Skjerbæk, Sandager-H.

Sekretær Teologisk forening 32-34, hovedkredsfmd 45-48, i perioder lærer Jelling sem, litt medarb Vejle amts folkeblad 52, lærer Vejle sygeplejeskole 60-64, lærer Uldum højskole 60-64.

Udg: Menneske først. En Kierkegaards-Studie i DtT (1940), Har Søren Kierkegaard noget at sige vor Tid? i KS julebog (1955), Om romersk og ev-luth kirkeliv i KS julebog (1958), flere kronikker, tekstvejledn i Prf bl (1962).

STIFTSOVERSIGT
Af JWO

I 1922 blev Tørninglen og Tønder provsti henlagt under Ribe stift, og Haderslev stift blev oprettet af de 3 tidligere sønderjyske provstier, Haderslev, Åbenrå og Sønderborg, samt af de 4 provstier (Brusk og Nørre Tyrstrup herreders, Elbo-Holman-Jerlev herreders, Nørvang-Tørrild herreders østre del og Bjerre-Hatting herreders) i det daværende Vejle amt. Dette amts 5. provsti, Nørvang-Tørrild herreders vestre provsti, henhørte under Ribe stift.

Sydpå var sammenhængen mellem provstier og amter den, at Sønderborg og Åbenrå provstier helt faldt sammen med nyoprettede amter, medens dette ikke var tilfældet for Haderslev provstis vedkommende, da amtet her var langt større end provstiet. Nørre Rangstrup herred i Haderslev amt hørte helt under Tørninglen provsti i Ribe stift, og det samme gjaldt Frøs herred med undtagelse af Skodborg sogn. Gram herred hørte til gengæld kirkeligt helt under Haderslev provsti med undtagelse af Nustrup og Skrydstrup sogne, der ligeledes blev lagt til Tørninglen, således at der kun i Haderslev og Sønder-Tyrstrup herreder var fuld geografisk kongruens mellem den kirkelige og den verdslige administration.

Det nye stift fik et ejendommeligt udseende: langstrakt, men forholdsvis smalt fra øst mod vest. Det når fra Flensborg fjord til Horsens fjord og rummer en meget forskelligartet natur fra det bakkede, skovrige område i øst til det mere flade og træfattige i vest.

Stiftets udstrækning var i 1965 3.438 km², og det havde iflg folketællingen 27/9-65 364.007 indb, 7 provstier, 164 kirker, 126 sognekald, 1 andenpr, 13 res kap, 4 kaldskap, 1 valgmenighedspr, 1 døvepr, i alt 146 fungerende præster.

I 1970 foregik en gennemgribende administrativ omlægning, der også fik indflydelse på den kirkeligt-geografiske inddeling. Fra 1/4-1971 steg antallet af provstier i Haderslev stift fra 7 til 8. Haderslev provsti deltes i 2, nemlig *Haderslev domprovsti,* der helt falder sammen med Haderslev herred, og *Vojens-Christiansfeld provsti.* Sidstnævnte modtog imidlertid Hejls, Vejstrup og Taps sogne fra det tidligere Brusk-Nørre Tyrstrup herreds provsti.

Åbenrå provsti afgav (i 1973) Bedsted sogn til Tønder provsti, Ribe stift, medens *Sønderborg provsti* forblev uændret.

I de nordlige egne fandt i 1971 en del forskydninger sted mellem provstierne, og de navngives ikke længere efter herreder. Rækkefølgen er nu fra syd mod nord: *Kolding provsti,* der er det gamle Brusk-Nørre Tyrstrup herreders provsti formindsket med Herslev og Starup-Nebel i nord og Hejls, Vejstrup og Taps sogne i syd, men forøget med Vamdrup (1972) og Seest-Hjarup pastorater fra det tidligere Malt-Anst-Slaugs herreders provsti i Ribe stift i vest; *Fredericia provsti,* der på nær Herslev falder sammen med Elbo og Holmans herreder dog minus Vinding og Mølholm, *Vejle provsti,* der modtager Jerlev herreds sogne og Øster Starup-Vester Nebel pastorat, samt Vinding og Mølholm, og som sammen med det sidste, *Hedensted provsti,* deler Nørvang-Tørrild herreders østre og Bjerre-Hatting herreders provsti imellem sig. Hedensted provsti har imidlertid modtaget 3 pastorater, Hvirring-Hornborg, Åle-Linnerup og Tørring-Hammer, under grænsedragningen med Horsens-Gedved provsti, Århus stift, og samtidig afgivet Hatting, Ølsted-Torsted og Tyrsted-Uth pastorater til dette område.

Haderslev stifts 4 sydlige provstier omsluttes nu alle af Sønderjyllands amtskommune. Denne er i øvrigt næsten identisk med summen af de forhenværende sønderjyske amter og indeholder således en del af Ribe stift; dog er de omtalte Hejls, Vejstrup og Taps sogne kommet til i nord under grænsedragningen mod Vejle amtskommune, medens 3 sogne i vest, Hviding, Roager og Spandet er afgivet i afgrænsningen mod Ribe amtskommune.

De 4 nordlige provstier befinder sig alle i Vejle amtskommune, der nu tillige indeholder 4 provstier uden for Haderslev stift, nemlig henholdsvis Brande og Malt i Ribe stift og Horsens-Gedved og Them-Nørre Snede-Brædstrup i Århus stift. Vejle amtskommune afviger i øvrigt temmelig meget fra det gamle Vejle amt, visse afgivelser i vest er blevet mere end kompenseret med modtagelser såvel i vest som i syd og navnlig i nord.

Det nye Haderslev stift havde derefter i 1971 en udstrækning på 3.550 km², idet omlægningerne gav en tilvækst på 112 km², 385.658 indb, 8 provstier, 167 kirker, 125 sognekald, 1 andenpr, 14 res kap, 5 kaldskap, 1 døvspr, 1 valgmenighedspr, i alt 147 fungerende præster.

I øvrigt henvises til provstioversigterne, som også vil bringe nogle kirkeligt statistiske oplysninger, svarende til oversigterne i de foregående bind.

DE DANSKE FRIMENIGHEDER
HADERSLEV FRIMENIGHED

Af Olav Christensen

De sønderjyske frimenigheder har delvis deres rod i den herrnhutisk prægede pietistiske vækkelse i Nordslesvig og i de gudelige forsamlinger på Fyn, som forplantede sig til Rødding-egnen gennem Peder Larsen Skræppenborg og ved fynboer, der havde bosat sig på denne egn. Da den grundtvigske bevægelse senere også slog rod i Sønderjylland, hvor de grundtvigske toner første gang lød i Vestslesvig, da Ludvig Hass blev præst i Mjolden i 1835, voksede kredsen af åndeligt vakte, og da højskolen i Rødding blev grundlagt i 1844, gav det yderligere grøde i den folkelige vækkelse.

Det folkelige røre fik dog først sin rette bærer, da *Hans Sveistrup* i 1861 blev sognepræst i *Rødding,* men krigen 1864 satte hurtigt punktum for hans forkyndelse, idet han i 1867 nægtede at aflægge eden til den preussiske konge og derfor fik sin afsked. Han blev imidlertid boende i Rødding endnu i tre år og afholdt gudstjenester i private lokaler. Så længe han havde bolig i præstegården, foregik møderne dér, men da han i 1868 måtte forlade denne, blev de henlagt til højskolens gymnastiksal. Altergang og dåb foregik i kirker nord for grænsen i Vejen eller Kalvslund, indtil det blev forbudt de danske præster at overlade Sveistrup deres kirker til kirkelig brug.

Den 17. april 1869 blev det endelig forbudt Sveistrup at foretage nogen som helst ministeriel handling for medlemmer af den evangelisk-lutherske kirke i Slesvig-Holsten under trussel af 100 daler preussisk i bøde, ligesom de, der havde ladet deres børn døbe af ham, blev stævnede til amtshuset i Haderslev for at blive idømt bøder og for at blive belært om, at sådanne overtrædelser ville blive yderligere straffet i fremtiden.

Efter gennemførelsen af dette forbud havde den dansksindede befolkning på egnen kun én udvej: at melde sig ud af statskirken. De første udmeldelser kom fra gårdejerne H. J. Physant i Langetved og J. N. H. Skrumsager i Københoved i begyndelsen af 1870, og efterhånden fulgte flere efter. De udmeldte brugte Sveistrup som præst, og da han endelig i 1870 forlod Sønderjylland, overtog *Cornelius Appel* mødevirksomheden. Ønsket om at få egen præst blev stadig større, og tanken opstod da at få Appel præsteviet. På et møde i Rødding den 12. juni 1874 blev den endelige afgørelse truffet, hvorefter et kaldsbrev den 24. juli 1874 blev udstedt til Appel, som derefter præsteviedes i Askov i højskolens gymnastiksal, der var indrettet til gudstjenstlig brug for denne dag.

Præstevielsen blev foretaget af valgmenighedspræst Vilhelm Birkedal, som ved højesterets dom af 18. april 1875 tillige med Sveistrup, der aktivt havde medvirket ved præstevielsen, herfor måtte bøde 200 kroner. De øvrige medvirkende præster kunne nøjes med 100 kroner i bøde, ligesom de samlet skulle betale sagens omkostninger. Men nu eksisterede den første evangelisk-lutherske frimenighed i Sønderjylland.

Samtidig med røret i Rødding havde der fundet en vækkelse sted i *Bovlund,* hvor den næste menighed så lyset, da *L. B. Poulsen,* der var født i Hundebøl i Rødding sogn i 1840, i november 1879 fik kaldsbrev. På vesteregnen samledes småkredse i Forballum og Østerådbølling, hvor L. B. Poulsen holdt gudstjeneste, medens Thade Petersen holdt møder i Visby. *Nis P. Lycke,* der i 1889 havde efterfulgt Appel i Rødding, blev benyttet i *Skærbæk,* hvor man i 1895 fik indrettet en lille kirkesal i en nedlagt kro, og hvor Modersmaalets redaktør *Jens Larsen Jørgensen* i 1897 blev prædikant og i 1899 blev præsteviet.

Frimenigheden i Skærbæk fremstod på foranledning af folkeskolens fortyskning, og denne forordning fra 1888 satte også skred i udviklingen på *Haderslev-egnen.*

Drivkraften til bevægelsen her kom først og fremmest fra én mand, rebslager *Mads Jensen* i Jegerup, der trods den mere end 20 km lange vej havde søgt til frimenigheden i Rødding. Han stammede fra den kreds af vakte fynboer, der i 1840'rne og 1850'erne var flyttet til Rødding-egnen og som nævnt kom til at danne et af elementerne, der gav stødet til frimenigheden der. Han havde som 22-årig ung mand under pastor Sveistrups forkyndelse oplevet et stærkt kristeligt gennembrud, og han var fra midten af tresserne til hen i firserne virksom

som lægprædikant. I en række af årene arbejdede han sammen med de præster, der drev et indre missionsarbejde i »Foreningen til Guds Riges Fremme i Slesvig«.

Efter at dette arbejde var faldet sammen, fortsatte Mads Jensen en række år på egen hånd med kristelige møder i Kjestrup og Anslet samtidig med, at han drev en gård og et rebslageri i Jegerup og gjorde mange forsøg på roe- og frøavlens område. Han var en meget virksom mand, fik i 1882 dannet en Nordslesvigsk Frøavlerforening og i 1887 et fællesudvalg for denne, ligesom han skrev flere bøger om planteavl og landvæsen, bl.a. »Haandbog for Landmænd«, »Plantens Ernæring« og »Hornkvægets Ernæring og Pleje«. Bøgerne byggede alle på praktisk erfaring. Den nordslesvigske landbostand påskønnede da også hans store arbejde ved et par gange at skænke ham værdifulde gaver, i 1891 således et smukt sølvservice og i 1907 en sølvkande, begge dele med indskrift.

Skønt landvæsenet således optog en væsentlig del af Mads Jensens tid og tanker, glemte han dog ikke sin tidligere missionsvirksomhed, men bevarede sin interesse for kirkeligt arbejde. For ham og hans hustru var religionen en hjertesag, og det var derfor ganske naturligt, at det blev Mads Jensen, der blev den første drivende kraft ved oprettelsen af »Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn«. Han frygtede dog for, at det nationale skulle komme til at gøre sig for stærkt gældende i frimenighedsbevægelsen, men på den anden side var han lige så angst for, at sagen skulle løbe ud i sandet, såfremt den ikke satte frugt ved dannelsen af egentlige menigheder.

Allerede i 1892 havde Mads Jensen skrevet til Amerika til pastor *Rasmus Thomsen,* der stammede fra Anslet, og som i vinteren 1873-74 havde været på Ryslinge højskole og derefter deltaget i pastor Johannes Clausens kursus for vordende præster i Amerika og endelig studeret et årstid i København. Han havde derefter virket som lærer og senere som præst på Sundeved, indtil han i 1889 fik kaldsbrev fra danske i Fredsville i Iowa.

Selv om Thomsen ved sin afrejse til Amerika havde udtalt som sit håb, at han engang måtte komme hjem og blive præst i Sønderjylland, turde han ikke umiddelbart sige ja til Mads Jensens spørgsmål, om han kunne tænke sig at blive frimenighedspræst i Haderslev, men efter yderligere skriverier gik han med hertil, såfremt han fra Haderslev-egnen fik en opfordring til at komme hjem og blive præst.

Mads Jensen havde hidtil kun talt med ganske enkelte om sagen, men i marts måned 1894 forelagde han spørgsmålet i et privat møde på Harmonien, hvor flere af deltagerne var stærkt optaget af tanken, men hvor der også kom store betænkeligheder til udtryk. Der kunne næppe regnes med ret mange, som ville tilslutte sig en frimenighed, eller at de var sådan grebet af den kirkelige sag, at de ville ofre meget for den, tværtimod ville mange, som gik med, nærmest gøre det for at danne et modtryk, hvor tyskerne skulle begynde at indføre tyske gudstjenester.

Sagen trak ud, men endelig den 6. juni 1894 afholdtes der på teatret et privat indbudt møde, der var besøgt af 300 kvinder og mænd, til dannelsen af »Kirkeligt Samfund for Haderslev og Omegn«. Det store besøg viste, at der var interesse for sagen, men da man endnu ikke ønskede at få den for stærkt frem i offentligheden, fik den ikke større omtale i bladene, kun en kort meddelelse fra den nyvalgte foreløbige bestyrelse bragtes dagen efter i Modersmaalet og Dannevirke. På mødet indmeldte 47 medlemmer sig, og samfundets vedtægter, der i første paragraf fastslog, at Kirkeligt Samfunds formål er at fremme det kristelige, kirkelige og sædelige liv i den apostoliske trosbekendelses og den hellige skrifts ånd i vort folk, blev drøftet.

Den første bestyrelse kom til at bestå af konsul Søren Amorsen, en af byens dygtige forretningsmænd, der fra 1862 til 1884 havde været svensk-norsk konsul og var direktør for Haderslev Bank samt meget anset i byen, og som blev menighedens første formand, vognmand Chr. Eriksen, Haderslev, rebslager Mads Jensen, Jegerup, gårdejer Chr. Finnemann, Tårning, og gårdejer P. Skau, Bukshave.

På teatermødet var det samtidig blevet vedtaget at kalde Rasmus Thomsen som præst, men kaldelsen sendtes først af sted seks uger senere samtidig med en erklæring fra 15 mænd fra Haderslev og omegn, som sammen med bestyrelsen skriftligt erklærede sig solidarisk forpligtede til at fremskaffe 2000 mark årligt til præstens løn. Trods det, man i kaldsbrevet anførte, at man ikke kunne byde ham glimrende vilkår, men kun sikre ham og hans familie nødtørftigt ophold, meddelte pastor Thomsen, at han modtog kaldet, og i begyndelsen af oktober var familien i Haderslev og fik bolig i konsul Amorsens hus i Skolegade.

Thomsen havde allerede den 1. oktober deltaget i et bestyrelsesmøde, og den 25. oktober holdtes derefter i teatret et møde, der var tilrettelagt således, at det skulle indføre Thomsen som Kirkeligt Samfunds taler. Mødet var besøgt af 400 mennesker, hvoraf 50 var indbudte fra Rødding, Bovlund, Åbenrå, Sundeved og Als. 150 af deltagerne samledes efter selve mødet med deres nye præst ved en fællesspisning, hvor der også holdtes taler med gode ønsker for pastor Thomsen. Det var dog anderledes, end han havde tænkt sig. Han havde i Amerika lært et menighedsliv i frihed at kende, hvor menigheden stod på egne ben, men derfor også stod i kamp og i en higen og stræben efter at vokse både i indre og ydre styrke. Her i Haderslev var der derimod lidt af gammel kristelig vækkelse, lidt af klar og bevidst tilslutning til Grundtvigs syn og tanker, men der var mere af en uklar trang til noget andet end det, der blev budt på i statskirken, og mest var der af utilfredshed med og modsætning til denne statskirke, til dels vel nok i kristelig, men

for en stor del dog kun i national henseende, skriver Thade Petersen om menighedens start.

Fra den 11. november 1894 blev der derefter afholdt regelmæssige gudstjenester, ligesom Thomsen begyndte at holde en række kristelige møder rundt om på egnen. Også i *Åbenrå* holdt pastor Thomsen under meget vanskelige forhold jævnlig gudstjenester, og frugten af dette arbejde blev dannelsen af en lille menighed, der snart fik egen kirke. I *Sundeved,* hvor arbejdet ikke var fuldstændigt ophørt efter Thomsens bortrejse til Amerika, blev der også efter hans tilskyndelse bygget en kirke.

Ved Kirkeligt Samfunds start var tilmeldt 132 medlemmer, men antallet voksede derefter stærkt og var den 24. februar 1895 oppe på 360.

Pastor Thomsen fik hurtigt myndighedernes kærlighed at føle. Landråd Karl Mauve indstævnede ham til forhør vedrørende Kirkeligt Samfund og ledelsen af dettes møder, og da han kort efter skulle tale ved et møde i Fjelstrup kro, forbød amtsforstander Jensen, Christiansfeld, mødets afholdelse, fordi degnens datter havde difteritis, hvad der fik Hejmdal til at more sig over den således udviste forsigtighed. Den unge pige lå nemlig på sygehuset i Haderslev. Men Thomsen fortsatte ufortrødent med sine møder. Besøget ved gudstjenesterne i Haderslev var ret godt og var voksende, selv om lokalerne, en sidesal til teatret, ikke var særlig hyggelige.

Det første år blev der, så vidt frimenighedens kirkebog oplyser, ikke foretaget kirkelige handlinger, idet hele samfundets virke bestod i at holde gudstjeneste. En vordende menighed måtte først se at finde sig hjemme i dette at skabe sin form for gudstjeneste, men ved juletid 1895 fandt de to første barnedåb sted, og til påske 1897 skal den første konfirmation være afholdt, men ses ikke at være indført i kirkebogen. Da der i juni 1897 afholdtes et større kirkeligt møde i Haderslev med L. B. Poulsen og N. Lycke som talere, kunne Rasmus Thomsen i sin omtale af Kirkeligt Samfund og menigheden sige: Grundstenen er lagt, idet der er foretaget dåb, altergang, konfirmation og brudevielse, hvilket vidner om, at det er en hjertesag.

Hertil må dog bemærkes, at den første vielse (kirkelige velsignelse) ifølge kirkebogen først har fundet sted den 15. april 1898, med mindre der er foretaget vielser tidligere, uden at de, som tilfældet var med konfirmationen i 1897, er indført i kirkebogen. Den første begravelse er indført i kirkebogen 1906, altså længe efter at Thade Petersen var blevet menighedens præst.

Endnu ved århundredets slutning kunne der dog ikke tales om en egentlig menighed, da det stadig må siges, at medlemmerne kom til pastor Thomsen som enkeltpersoner, idet der ikke forelå en klart udtalt erklæring, som knyttede dem til ham som præst. Da Thomsen derfor i 1899 fik en ny opfordring til at tage til USA, fremlagde han sagen på et bestyrelsesmøde den 14. december 1899, og det viste sig da, at ca. 30 familier var villige til at slutte sig sammen som menighed og bruge ham som præst. Dermed var Haderslev Frimenighed i virkeligheden først dannet, men stadig med Kirkeligt Samfund som den egentlige organisator både i forholdet til medlemmerne og til myndighederne.

Men inden dette skete, havde man fået sin *egen kirke.* Allerede på et møde den 3. januar 1895 var spørgsmålet om en kirke blevet drøftet, og på et forretningsudvalgsmøde den 3. februar vedtog man at udsende et opråb, der blev offentliggjort i Dannevirke og Modersmaalet. I opråbet hed det bl. andet, at det var en uafviselig nødvendighed snarest muligt at erhverve eget gudshus, hvor ordet kunne lyde, og sakramenterne kunne meddeles dem, som ønskede sådant, under heldigere ydre forhold, end det hidtil havde kunnet ske, og det hed derefter:

»At rejse et sådant overstiger dog endnu vore egne kræfter, og vi henvender os derfor trøstigt til enhver kristelig mand og kvinde, som med kærlighed ser på vor gerning, med bøn om at hjælpe os med frivillige bidrag.

Ethvert sådant, stort eller lille, modtages med taknemlighed af enhver af os«, men senere vedtog man at stryge næstsidste afsnit og ændre sidste afsnit, idet man var blevet gjort opmærksom på, at opråbet ellers efter de tyske fortolkninger kunne opfattes og straffes som opfordring til offentlig kollekt, hvorefter afsnittet kom til at hedde: »Ethvert bidrag, stort eller lille, i dette øjemed modtages med taknemlighed af enhver af os.«

Det skulle snart vise sig, at det slet ikke var for tidligt, at man så sig om efter bedre lokaler, idet teatret den 1. maj 1896 gik over på tyske hænder, og den nye ejer, Lohmann, nægtede måske under pres fra oven at overlade Kirkeligt Samfund den hidtil benyttede sal til gudstjenester. Da ingen anden vært i Haderslev kunne bevæges til at give lokale til dette formål, måtte gudstjenesterne holdes i pastor Thomsens lejlighed, som ikke var særlig velegnet til dette brug.

Selv om Haderslev havde været først fremme med planer om egen kirkebygning, stod en sådan næsten færdig i Bovlund, inden man havde fået begyndt på kirkebyggeriet i Haderslev, men da kirken i Bovlund den 19. september 1896 skulle indvies, blev der nedlagt forbud mod dens brug. På samme måde gik det i Haderslev, hvor man efter en række besværligheder med myndighederne i august 1896 kunne påbegynde byggeriet af en af arkitekt Hagerup i Kolding tegnet kirkebygning, som af bygmester H. Ahrndt, Sillerup, kunne opføres for 17000 mark. Det lykkedes kun at få en del af kirken under tag før vinteren, og den stod først færdig til indvielse i september 1897.

Samtidig med kirken havde man bygget præstebolig, og hele udgiften kom til at beløbe sig til 38.220 mark. Meget heraf var indkommet ved ekstra bidrag fra medlemmerne og fra de andre frimenigheder, men langt mere ved indsamlinger i kongeriget og fra enkelte venner af sagen derovre, således 10.000 kroner fra gårdejer Niels Jensens døds-

bo i Stenlille, men alligevel hvilede der endnu i 1900 en gæld på kirken på 15.000 mark.

Da den nye præstebolig stod færdig, kunne gudstjenesterne henlægges hertil, men ingen havde vel regnet med, at boligen skulle blive rammen om gudstjenesten i mere end tre år. Selv om forholdene her var bedre end i den tidligere præstebolig, var det dog til stor ulempe for præstefamilien hver søndag at skulle indrette deres stuer til gudstjeneste. Heller ikke for menigheden var det rart søndag efter søndag at måtte gå forbi den færdige, men lukkede kirke; men pastor Thomsen mente, at disse forhold bragte noget til modenhed hos mange, som ingen præst kunne have fået fremelsket under normale forhold selv med et nok så nidkært og dygtigt virke.

Den 24. oktober 1897 skulle den første gudstjeneste finde sted i den nye kirkebygning, men da den kunne begynde, trådte en politibetjent med pikkelhue på hovedet, sabel ved siden og revolver i bæltet op i koret og meddelte: »Ich habe Ihnen, verehrte Anwesende, mitzuteilen, dass es polizeilich verboten ist, vorläufig bis auf weiteres Versammlungen in diesem Lokal abzuhalten, und ersuche Sie jetzt das Lokal zu verlassen«.

Konsul Amorsen oversatte talen og tilføjede: »Kirkeligt Samfund vil hævde sin lovlige ret over for dette forbud, men som rolige og lovlydige borgere bøjer vi os for det og går hjem.«

Kampen om brugen af kirken måtte føres igennem alle det tyske retsvæsens instanser op til højesteret, inden kirken kunne tages i brug, men selv om denne dom omsider blev afsagt den 11. maj 1900, skulle der hengå yderligere fire måneder, forinden politiet fik officiel besked herom, så kirken endelig kunne tages i brug den 16. september 1900. Trængslerne var dog ikke forbi hermed, idet man nu måtte søge forbuddet mod brugen af navnet kirke ophævet, og der skulle hengå tre år, inden overforvaltningsretten den 27. marts 1903 gav de sønderjyske frimenigheder ret til at bruge kirkenavnet om deres kirkebygninger.

En kreds af damer fra frimenigheden, fruerne Marie Nielsen, Damager, Johanne Schrøder på Skibbroen og frøknerne Ingeborg Cordsen, Mariesminde, Bothilde Skjold og Christine Bau, der senere blev gift med konsul Amorsen, udsendte i 1896 et opråb for at få oprettet en *dansk menighedspleje,* idet menighedsplejen i byen varetoges og blev ledet af Frauenverein. Sagen blev modtaget med stor velvilje, og damerne kunne senere meddele, at Sygeplejeforeningen i Haderslev var stiftet den 15. november 1896 med frk. Emilie Buhbe som sygeplejerske og de nævnte fem damer som bestyrelse og med Bothilde Skjold som formand. Foreningens virke blev en stor succes. Det første år tegnede der sig 160 medlemmer. Indtægterne beløb sig til 1295 mark, medens udgifterne - løn til sygeplejerske, indkøb af instrumenter, lagener, luftpuder, voksdug m.m. - havde beløbet sig til 887 mark. Sygeplejeforeningen virkede til efter genforeningen, da den sammensluttedes med den af Indre Mission i 1919 oprettede, og under navnet Den danske Menighedspleje varetog denne derefter hjemmesygeplejen indtil 1. april 1974, da den overgik til social- og sundhedsforvaltningen.

Medens sygeplejeforeningen således straks var økonomisk sikret, den talte da også medlemmer uden for frimenighedens kreds, var forholdet helt anderledes for Kirkeligt Samfunds vedkommende. De første 47 medlemmer havde tegnet sig for bidrag på knap 500 mark, og endnu da bestyrelsen besluttede sig til at sende kaldsbrevet til pastor Thomsen, havde den langtfra sikkerhed for, at den nødvendige sum ville nås, hvorfor den tidligere nævnte erklæring blev udfærdiget. Det lykkedes da heller ikke at få det nødvendige beløb fuldt tegnet, så det manglende beløb måtte dækkes af garanterne.

Selv efter at de første fem år var forløbet, og bidragstegningen var fornyet, var man i november 1900 ikke nået højere op end til 1800 mark årligt, så der ad anden vej måtte skaffes endnu 1000 mark til dækning af de 2800 mark, der krævedes til præsteløn, kirkens drift og forrentning af lån.

Konsul Amorsen, der havde været den drivende kraft fra menighedens oprettelse, trak sig i 1904, efter at kampen om kirkens åbning og om kirkenavnet var ført til en lykkelig afslutning, tilbage fra formandsposten, for at yngre kræfter kunne komme til i den gerning, som han betragtede som sit livs bedste. Selv om det var et stort tab for menigheden, var det dog værre, at pastor Rasmus Thomsen i 1903 blev kastet på et langvarigt sygeleje, som endte med døden den 8. august 1905. Pastor Thade Petersen skrev i en nekrolog i Sprogforeningens Almanak om pastor Thomsen, at han »var en vårarbejder, en sædemand. Han fik kun lov til at pløje, harve og så - og så at se de grønne spirer. Han måtte segne under arbejdet endnu længe før, der kunne være tale om modenhed og høst, men det arbejde, han har gjort, skal nok bære gode frugter«, og i sit værk om frimenighedernes historie skriver Thade Petersen om Thomsen, at det »var en ejendommelig forkyndelse, der i de år lød ved Kirkeligt Samfunds gudstjenester i Haderslev. Det var selvgroede tanker, modnet under megen modgang, der førtes frem til åndsbåren tale, tit med så dristig en flugt over, at tilhørerne, der kunne følge ham, kunne føle det, som når med det vingede ord sjælen af by over stjernerne for.«

Under pastor Thomsens langvarige sygdom holdt de andre frimenighedspræster gudstjeneste i Haderslev, og den 19. oktober 1905 opfordrede bestyrelsen daværende redaktør ved Hejmdal i Rødding *Thade Petersen* til at overtage præstegerningen. Thade Petersen havde i 1884 opholdt sig på præsteseminariet i Kropp, og efter at have bestået prøven som underlærer havde han derefter en tid lang virket som lærer i Ballum, men efter et sammenstød med kredsskoleinspektøren måtte han opgive dette arbejde og søgte i 1886 igen til præstesemina-riet. Han opholdt sig nu her fra 1886 til 1891,

og med stigende klarhed blev han nu draget mod det danske. Han kom i forbindelse med H. P. Hanssen, der skaffede ham et års ophold først på danske højskoler og senere på Københavns Universitet. Efter et par års lærergerning hos J. N. H. Skrumsager i Københoved, hvor han kom i forbindelse med Rødding Frimenighed, blev han fra 1894 knyttet til Hejmdal først i Åbenrå og fra 1900 som nævnt som lokalredaktør i Rødding. Han fik som sådan myndighedernes kærlighed at føle, idet han sad fængslet et halvt år for presseforseelser.

Thade Petersen, der blev præsteviet i Kristuskirken den 19. november 1905 af L. B. Poulsen fra Bovlund og under medvirken af N. Lycke fra Rødding og J. L. Jørgensen fra Skærbæk, var frimenighedernes ypperste pennefører og første historiker. Han var redaktør af de sønderjyske frimenigheders blad Den nordslesvigske Kirkesag (1907-19) og af de små julehæfter, som i krigsårene 1914-1918 bragte bud til de danske soldater ved de mange tyske fronter, ligesom han var forfatter til utallige afhandlinger og artikler af historisk, politisk og kirkeligt indhold. Han var medredaktør af Menighedsbladet 1919-29 og redaktør af Søndagslæsning 1930-39. I 1922 var han med til at stifte Historisk Samfund for Sønderjylland, hvis sekretær han var til 1937, og samtidig var han medredaktør af Sønderjyske Årbøger, hvori han har skrevet en lang række artikler, hvoraf kun skal nævnes en stor afhandling om hans elskede fødeø Rømø. Hans hovedværk De sønderjydske Frimenigheders Historie, der udsendtes i 1924, er et uvurderligt kildeskrift.

Som Rasmus Thomsens forkyndelse blev kaldt ejendommelig af Thade Petersen, var dennes forkyndelse særpræget, men medens Rasmus Thomsen trods alt kunne føle en vis grøde, måtte Thade Petersen se menigheden smuldre. Han fik vel nok den rigeste tid under den første verdenskrig, selv om han måtte holde mindegudstjeneste for ti faldne, men med genforeningen smuldrede det, idet mange medlemmer, som havde kæmpet for grundtvigske præster i deres hjemsogne, faldt fra, og andre, som havde været medlemmer af nationale grunde, ligeledes sluttede sig til sognemenighederne. Da Kirkeligt Samfund den 7. marts 1920 blev opløst, var der dog stadig 80 familier, der sluttede op om og meldte sig ind i Haderslev Frimenighed, der også fik tilgang fra en halv snes nordfra tilflyttede familier.

Den ivrigste i arbejdet for, at frimenigheden skulle fortsætte, var den fra jordkampen kendte gårdejer J. H. Schmidt, Vojensgård, der i en lang årrække havde været og indtil 1934 var medlem af bestyrelsen, hvor han ifølge forhandlingsprotokollen, der desværre kun er bevaret fra 1920, skal have været formand eller næstformand i mange år, og han er vel da blevet formand efter Amorsen, men fra 1920 optræder han som næstformand.

Familien Fink fra Stubbom havde lige fra starten været levende med i menighedens liv, og det var derfor nærliggende, at et medlem af denne familie, gårdejer Hans Fink, Frørup, blev formand i 1920. Da han fratrådte på grund af sygdom i 1938, blev gymnastiklærer N. J. Iversen, der havde haft tilknytning til Mellerup valgmenighed og var blevet medlem af Haderslev Frimenighed ved genforeningen og havde siddet som medlem af bestyrelsen siden 1934, valgt til formand, medens fhv. domæneforpagter P. J. Refshauge valgtes som næstformand. Da Iversen afgik ved døden den 12. november 1949, efterfulgtes han i 1950 som medlem af bestyrelsen og på formandsposten af nuværende socialinspektør Olav Christensen, hvis forældre fra udlændighedstiden havde tilhørt menigheden, og hvis morforældre havde hørt til menigheden i Rødding.

Thade Petersen blev mere og mere præget af tunghørhed, og selv om de gamle venner i menigheden søgte at holde på ham, fandt han i 1940, at nu måtte det være slut. Spørgsmålet meldte sig da igen, om der kunne fortsættes, men da det næppe ville være muligt, at det kunne ske ved egen præst, blev der truffet beslutning om at søge sagen løst ved at anmode sognepræsten i Fjelstrup, *Frederik Schrøder,* der var barn af Askov valgmenighed, om han kunne tænke sig at hjælpe. Det gik han ind på for derved at bidrage til, at »Kristuskirken« kunne bevares i en fri dansk menigheds eje, til man kunne se udfaldet af krigen. Forholdet godkendtes af biskop Noack på betingelse af, at pastor Kr. Svendsen ved Rødding Frimenighed officielt stod som menighedens præst, medens pastor Schrøder udførte de kirkelige handlinger, hvorefter der blev afholdt gudstjeneste hver 14. dag.

Den 26. maj 1940 holdt pastor Thade Petersen derefter sin afskedsprædiken, og næstformanden P. J. Refshauge, der havde fulgt Thade Petersen gennem samtlige 35 år, bragte ham menighedens tak for hans korte, men indholdsrige prædikener, og fordi han klart havde vist, at gudstjenesten ikke var præstens, men menighedens ved at give prædikenen en mere beskeden plads i helheden. Thade Petersen blev sammen med sin anden hustru Ingrid, Mads Jensens datter, boende i præsteboligen og var stadig med i menighedslivet og fortsatte længe med at åbne og slutte gudstjenesten, indtil han på grund af den stadig tiltagende tunghørhed og anden alderdomssvaghed måtte afbryde også denne tjeneste. Han døde den 20. september 1949 og blev den 23. september jordfæstet fra den kirke, hvor han i 35 år havde røgtet en trofast præstegerning, af sin gamle ven pastor N. A. Jensen, Møgeltønder, medens kirken var fyldt til sidste plads af slægt og venner fra nær og fjern.

Pastor Thade Petersen var ikke den fødte taler, men hans uddannelse og hans mangeårige livserfaring gjorde ham til en afholdt forkynder og sjælesørger. Betydningen af, at der på denne prædikestol igennem de mange år havde stået en mand med hans evne til at tolke de dybeste sandheder og den kristelige opfattelse heraf, kan vanskeligt udmales i

ord, men for mange blev i udlændighedsårene Kristuskirken i Haderslev et tilflugtssted, uden hvilket de ville have været hjemløse, thi her var de i pagt med det danske folkeliv, som de elskede, og med det grundtvigske livssyn, som de savnede i den tyske statskirke, selv hvor der også her virkedes med nidkærhed.

I 1944 fik pastor Schrøder embede i Holbæk, og menigheden stod da atter over for et valg, men man ønskede stadig at fortsætte, selv om der fremdeles var tilbagegang i rækken af medlemmer, der nu omfattede omkring 60 bidragydere. Valget faldt på sognepræsten i Hoptrup *P. Augustinus,* som erklærede sig villig til at overtage gudstjenesten, som pastor Schrøder havde gjort det og med biskoppens billigelse med pastor Svendsen som officiel præst, et forhold, der dog ophævedes, da pastor Augustinus i 1953 blev pensioneret og flyttede til Haderslev, hvor han nu også officielt blev frimenighedens præst. I et interview i 1955 i anledning af hans 70-års fødselsdag spurgte intervieweren, om der var en mere aktiv kristendom inden for frimenigheden end inden for folkekirken. Augustinus svarede hertil: »Det kan man egentlig ikke sige, men inden for frimenigheden finder man mennesker, der har foretaget et valg, som i høj grad føler sig i kontakt med frimenigheden, og som i trofasthed følger det, der sker. Folkekirken »fødes« man ind i, og derfor bliver det, der sker her, for mange en selvfølge. Frimenighedsmedlemmerne har engang stillet sig over for valget, og jeg vil fortsætte min gerning her så længe, jeg har kræfter dertil.«

Pastor Augustinus holdt ud til det sidste. Han røgtede sin gerning inden for frimenigheden i omtrent 20 år, idet der først blev sat punktum for hans virke, da han døde den 7. juli 1963. Han efterfulgtes af frimenighedspræst *C. H. Wulff* i Bovlund, der blev menighedens sidste præst og i de sidste år før menighedens ophævelse her holdt en månedlig prædiken og forrettede de kirkelige handlinger, som menighedens medlemmer havde brug for.

Medlemstallet skrumpede stadig ind, og det kom selvfølgelig også til at gå ud over økonomien, men her hjalp det, at Vor Frue sogns menighedsråd, medens der i tiden fra 1941 til 1951 blev gennemført en restaurering af domkirken, lejede Kristuskirken til sine gudstjenester, selv om betalingen var endog meget rimelig. Efterhånden blev kirken dog noget brøstfældig, og en restaurering blev mere og mere nødvendig. Hverken Vor Frue sogns eller Gammel Haderslev sogns menighedsråd, der fik kirken tilbudt som gave af frimenigheden, mente at kunne magte økonomisk at overtage kirken, ikke så meget restaureringen som selve kirkens drift vakte betænkeligheder, og da frimenigheden derefter fik en henvendelse fra Apostolsk Kirke med anmodning om at måtte leje kirken, blev der i 1966 sluttet kontrakt med denne menighed.

Apostolsk Kirke overtog udgiften til kirkens restaurering og skulle betale en mindre leje for præsteboligen og en symbolsk leje for kirken, der samtidig skulle stå til rådighed for frimenigheden. Der blev derefter gennemført en ret omfattende restaurering, der blandt andet afdækkede det høje midterparti, som slugte en masse varme, således at der gennemførtes en betydelig besparelse i varmeudgiften. Selv om denne ændring selvfølgelig satte sit store præg på kirkens indvendige karakter, var arbejdet dog udført på en sådan måde, at det ikke vakte megen kritik, idet det næppe havde skæmmet kirken, tværtimod, mente nogle.

De ældste inden for medlemskredsen kunne slet ikke tænke sig, at frimenigheden skulle opløses, men da medlemstallet i 1972 var nået ned på 28 eller i alt 40 personer, hvoraf nogle endda måtte siges slet og ret at være støttemedlemmer, idet de aldrig viste sig til gudstjenesterne, fandt formanden, at nu var tiden inde til *menighedens ophævelse,* såfremt den skulle kunne ophæves med maner. I lovene var det fastsat, at en generalforsamling for at være beslutningsdygtig skulle være besøgt af mindst 20 medlemmer, og det lykkedes da også ved personlig henvendelse til medlemmerne at få 21 personer til at møde frem til generalforsamlingen den 22. oktober 1972, hvor det enstemmigt blev vedtaget at ophæve menigheden, at overlade Kristuskirken vederlagsfrit til Apostolsk Kirke, der havde ofret meget betydelige beløb og meget frivilligt arbejde på kirkens restaurering, at sælge præstegården med grund til samme menighed, ligesom den siddende bestyrelse fik overdraget at afvikle de juridiske og økonomiske forhold efter nærmere fastsatte retningslinjer.

Forud for generalforsamlingen blev en sidste gudstjeneste afholdt i frimenighedskirken eller Kristuskirken, som kirkens navn er. Det var med dyb vemod i sindet, vi overværede denne gudstjeneste, her blev der atter sat punktum for et kapitel i frimenighedernes virke i grænselandet. Vi havde siddet her søndag efter søndag til gudstjeneste, for de ældstes vedkommende helt tilbage til tiden før første verdenskrig, men menighedens ophævelse kunne også ske i et taknemligt minde om de mange kvinder og mænd, som gennem de forløbne 75 år havde haft deres gang i denne kirke og trofast sluttet op om en kristen forkyndelse, som havde rod i de bedste traditioner inden for den danske menighed.

Bestyrelsen bestod ved ophævelsen af socialinspektør Olav Christensen, der stadig beklædte formandsposten, købmand Svend Jensen, der stammer fra Ågård, hvor han som ung mand havde haft sin gang i Ågård frimenighed, og som i over 36 år havde været frimenighedens omhyggelige og nidkære kasserer, af et medlem af slægten Fink fra Stubbum, gårdejer Peter Fink, Frørup, der havde været medlem af bestyrelsen i 30 år, af Magnus Vaaben og af fhv. lærer August Rattenborg, der indtil 1971 havde været menighedens organist, et hverv, som fra Kirkeligt Samfunds stiftelse til 1934 havde været varetaget af Bothilde Skjold, der allerede er omtalt foran som den første formand for den af menigheden stiftede sygeplejeforening. Hun havde været med blandt stifterne af Kirkeligt Sam-

fund og var i en årrække medlem af bestyrelsen, ligesom hun i øvrigt var fremtrædende inden for det danske arbejde i Haderslev. Hun havde sit virke i Sparekassen for Haderslevs Byes Omegn fra 1899 til 1924, var medlem af tilsynsrådet for Den Nordslesvigske Skoleforening og tillidsmand i Den Nordslesvigske Kvindeforening. Under første Verdenskrig varetog hun det forretningsmæssige ved frimenighedens udsendelse af »Julehilsener til Soldaterne fra nordslesvigske Hjem«, ligesom hun var med til at sende Det Nye Testamente, kristelige blade og anden opbyggelig læsning ud til de soldater, som frimenigheden stod i forbindelse med.

Mange andre navne kunne fremdrages fra frimenighedskredsen, men lad dette være nok, bortset fra de tre præstehustruer: Anna Helene Thomsen, Ida Thade Petersen og Ingrid Thade Petersen, som gennem de mange år, deres mænd havde deres virke i menigheden, samlede denne i præstegården til samvær og senere, da kredsen blev mindre, også til generalforsamlinger. De forstod at administrere den beskedne løn, som menighedens præster altid har måttet nøjes med, på en sådan måde, at præstegården blev den bedste og hyggeligste ramme om et rigt familieliv, og ved at åbne hjemmet for menigheden blev de en værdifuld støtte for deres mænd i menighedsarbejdet.

Frimenighedspræster

1. 16. juli 1894-8. august 1905 **Rasmus Thomsen,** f. 2. aug. 1849 Anslet, Fjelstrup sogn. Forældre: Boelsmand Hans T. og Anna Magdalene Schmidt. Fik som 20årig det ene ben sat af oven for knæet, uddannedes fra 1873 på Ryslinge Højskole, fra jan. 1875 til maj 1876 i København, huslærer for frimenighedspræst C. Appels børn og lærer Rødding Pigehøjskole 1876, lærer privatskolen Bovlund 1878-1880, kirkelig ordfører på Sundeved 1882, præst for den danske menighed i Fredsville, Iowa, U.S.A., 15. maj 1889. Død 8. aug. 1905 Haderslev. Gift 22. febr. 1880 Hejls med Anna Helene Refslund, f. 25. juli 1858 Vellerup, Agerskov sogn, død 20. juni 1934 Slagelse, begravet 23. juni Haderslev. Forældre: Gdjr. Chresten Refslund og Magdalene Dorthea Lassen.

2. 19. okt. 1905-26. maj 1940 **Thade Hans Marius Petersen,** f. 22. nov. 1866 Toftum, Rømø. Forældre: Styrmand, gdjr. Christen P. og Kjestine Ingeborgline Manø. Studerede på præsteseminariet Kropp i Sydslesvig 1886-91, ved universitetet i København 1891-92. Huslærer 1892, redaktør »Hejmdal« Åbenrå 1894-1900, Rødding 1900-05; ordineret i Kristuskirken i Haderslev 19. nov. 1905. Afsk. 1940. Død 20. sept. 1949 Haderslev. Gift 1° 16. okt. 1898 Åbenrå med Ida Helene Andresen, f. 4. sept. 1871 Åbenrå, død 28. nov. 1926 Haderslev. Forældre: Bager Richard Andresen og Anne Kjestine Friis. - 2° 14. okt. 1928 Haderslev m Ingrid Cathrine Søholm Jensen, f. 3. april 1882 Jegerup, død 5. jan. 1971 Sillerup Plejekollegium, Haderslev. Forældre: Gdjr. og rebslager Mads Jensen og Bodil Marie Pors.

3. 1940-44 **Frederik Schrøder,** sp Fjelstrup, senere Holbæk, se der.

4. 1944-63 **Peter Dons Augustinus,** sp Hoptrup, se der.

5. 1963-22. okt. 1972 **Claus Heinrich Wulff,** frimenighedspræst Bovlund, se der.

Litt: Thade Petersen: De sønderjydske Frimenigheders Historie, 1924. Johannes Clausen: Frimenigheden historisk belyst, 1905. Fr. Schrøder: De sønderjyske Frimenigheder, i: De grundtvigske fri- og valgmenigheder, 1944. Sprogforeningens Almanak 1907, 1928, 1943, 1950 og 1951. Håbets Mænd, 1923. Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet, I, 1930, og III, 1944. Aage Dahl: Haderslev Bys Præstehistorie, 1933. Olav Christensen: Haderslev frimenigheds altersølv, i: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1951, 31 ff. Jens Holdt: Rasmus Thomsen, i: Sdj. Årb. 1967, 74 ff. Olav Christensen: Haderslev Frimenighed, i: Sdj. Mdskr. 1972. Sønderjyske historikere efter 1864, Åbenrå 1976, 125 f.

DE TYSKE FRIMENIGHEDER

Af Fr. Jessen

Det ligger i sagens natur - erfaringen har gang på gang bekræftet det - at i et grænseland med nationalt blandet befolkning er det vanskeligt at finde frem til en kirkelig ordning, der gør ret og skel mod nationale mindretal.

Ofte har magthaverne - set med mindretallets øjne - haft onde hensigter, men opnåede i grunden det modsatte, til andre tider mente de det godt, men det gode lykkedes ikke. Herom ved man noget i Nordslesvig, hvor den politiske og kirkelige øvrighed har skiftet tre gange i løbet af 70 år, altså inden for 2-3 generationer. Hver gang gik en tabt krig forud for skiftet, hvorved det til enhver tid »tabende mindretal« blev afhængigt af nye magthaveres gode vilje. Det må her erindres, at magtskifterne fandt sted i nationalismens århundrede, der for vort grænselands vedkommende begyndte ca. 1830 og officielt afsluttedes med mindretalserklæringerne af 29/5 1955.

Skulle den vundne landsdel integreres, kunne man kun bruge loyale embedsmænd, hvoriblandt præster spillede en fremtrædende rolle. I 1850 og 1864 var det øvrigheden alene, der bestemte, hvem der kunne blive siddende i sit embede - nogle gik dog frivilligt, fordi de ikke ville aflægge ed til den nye suveræn.

Men i 1920 fik menighederne medbestemmelsesret, om deres præster kunne forblive. Dette var mere humant end i 1850 og 1864, da hver gang omkring et halvt hundrede præster blev afskediget. Trods dette var udskiftningen imidlertid størst i 1920, da over halvdelen af de 112 præsteembeder i Nordslesvig blev vakante og måtte besættes med præster nordfra. Ingen blev afskediget uden videre, men heller ingen kunne blive siddende, uden at det var blevet stadfæstet ved en menighedsafstemning. Kun 42 var rede til at underkaste sig denne procedure, og langt de fleste af dem blev stadfæstet i deres embeder.

I den tyske tid skete den kirkelige betjening i Nordslesvig ved tosprogede præster, det såkaldte helsognsprincip, som tyskerne havde forefundet og bibeholdt efter 1864. Den slesvig-holstenske landskirke havde indrettet et nordslesvigsk pastoralseminarium i Haderslev, og ingen kunne overtage præsteembede i landsdelen uden på dette at have lært at betjene sin menighed på begge sprog. Efter forhandling med menighedsrådene fastsatte konsistoriet i Kiel antallet af hhv. danske og tyske gudstjenester, mens menighedernes medlemmer ved kirkelige handlinger selv kunne afgøre, om handlingen skulle finde sted på dansk eller tysk. I 26 af de 114 sogne var der udelukkende danske gudstjenester, i de fleste af de øvrige var gudstjenestesproget overvejende dansk - i intet sogn var dansk helt udelukket.

Denne ordning var sikkert ikke ideel, idet den kun tog hensyn til sproget, ikke til sindelaget: en gudstjeneste på dansk er ikke uden videre det samme som en dansk gudstjeneste. Trods alt virkede ordningen dog nogenlunde tilfredsstillende, idet den holdt sammen på menigheden. Det var ikke således, at de dansksindede kun kom til kirke, når tjenesten var på dansk, og de tysksindede, når den var på tysk. De kirkeligtsindede kom uanset sproget - de kendte jo begge. Det eneste, man spurgte om, var: »Hvilken salmebog skal vi have med i dag?«

De danske frimenigheder opnåede derfor ikke den store tilslutning, man havde kunnet forvente. Den konservativt indstillede befolkning i Nordslesvig har både før og efter 1920 vist sig utilbøjelig til at løse båndet til sognemenigheden. Kirken var det eneste sted, hvor tyske og danske kunne, måtte og ville være sammen, f.eks. ved begravelser. I vækkelsestiden (1890-1910) pålagde man sig fra begge sider hellere politisk askese, end man opgav det kirkelige fællesskab. At dette kun holdt til en vis tid og til sidst svigtede, hænger sammen med vækkelsens kulmination og senere afmattelse.

Den danske Folkekirke gik en anden vej. Ved lov af 3/8 1921 bestemtes det, at kirkesproget i Nordslesvig skulle være dansk. Ingen præst blev forpligtet til at forrette tjeneste på tysk; man regnede heller ikke med efter præstevalget at have præster nok, der beherskede fremmedsproget. På den anden side skulle også den tyske del af menigheden have lov at høre Guds ord ved præster, der ikke blot mestrede

dens sprog, men også delte dens sindelag. Mindretallet blev betjent på den måde, at der »undtagelsesvis« i nogle sogne skulle oprettes særlige embeder for den tyske del af menigheden, mens de tilbageblevne tysk uddannede sognepræster skulle holde tyske gudstjenester og forrette kirkelige handlinger i flere nabosogne. Om denne ordning siger provst Jens Holdt: »Men denne betjening ved nabopræst - en slags permanent vakancetjeneste - var det tyske mindretal hverken kirkeligt eller folkeligt tjent med - og da heller ikke tilfreds med«.

De særlige embeder, som endnu findes i købstæderne Åbenrå, Haderslev, Sønderborg og Tønder, og som til 1945 også fandtes i Højer og Burkal (i Haderslev provsti havde man desuden til en tid en tysk rejsepræst) har vist sig at være en god løsning på problemerne, som er blevet accepteret af mindretallet, der i det hele har ønsket en løsning inden for Folkekirkens rammer. Ordningen i landsognene var derimod utilfredsstillende set fra et mindretalssynspunkt. Antallet af tyske gudstjenester fastsattes af kirkeministeriet efter ansøgning fra menighedsrådene, der aldeles overvejende havde dansk flertal. Især følte sjælesorgen som utilstrækkelig. Mindretallet søgte derfor om at få mindst to særlige tyske embeder mere, hhv. i Tinglev og Løgumkloster. Man fik imidlertid afslag, idet der henvistes til muligheden for dannelsen af valg- eller frimenigheder (se under Tinglev, hvor spørgsmålet behandles fra folkekirkelig side af sognepræst Chr. Andersen).

Da jo de tysk uddannede præster efterhånden ville falde for aldersgrænsen, så det tyske mindretal ikke nogen anden mulighed for opretholdelsen af et tysk kirkeliv end frimenighedsdannelsen. Den første fandt sted Palmesøndag 1923 (25/3) efter en gudstjeneste i Tinglev kirke. 71 beboere i *Tinglev* udmeldte sig herved af Folkekirken. Flere familier fra nabosognene Uge og Kliplev sluttede sig til den nye frimenighed, og 29/4 1923 indsattes pastor Gottfriedsen i Tinglev kirke i sit embede som frimenighedens præst ved generalsuperintendent D. Petersen, Slesvig.

Samme år dannedes en frimenighed i *Løgumkloster,* og derefter fulgte lignende dannelser i *Sdr. Vilstrup* (1925), *Gråsten* (1927), *Åbenrå* (1929) *Haderslev* (1931, præst fælles med Sdr. Vilstrup), *Broager* (1935) og sluttelig i *Ravsted-Burkal* (1941). I 1923 holdtes der gudstjenester i 8 sogne, efter 10 års forløb i 36. Ved 2. verdenskrigs slutning var der tysk menighedsarbejde i over 50 sogne.

De tyske frimenigheder er sammensluttet i Nordschleswigsche Gemeinde der Nordelbischen Evangelisch Lutherischen Kirche. Slesvigs biskop er deres gejstlige tilsynsmand; desuden skal præsterne anerkendes af den danske biskop. Medlemstallet er ikke særlig stort (ikke nogen sinde over 2000 skatteydere). Men fra dette tal kan ikke sluttes til arbejdets omfang, idet mange, som holder sig til frimenigheden, ikke udmelder sig af Folkekirken, formentlig af de samme grunde, som holdt den overvejende del af de dansksindede inden for Landskirken 1864-1920.

Nordschleswigsche Gemeinde kræver af sine medlemmer samme kirkeskat, som de skulle have betalt til Folkekirken, således at tilslutning til frimenigheden hverken giver økonomisk vinding eller tab. Når der skal erlægges særgebyrer som ved gravstedskøb, betales disse af menigheden.

Series pastorum til 1945

Tinglev

1923-25 **Fritz Hermann Gottfriedsen,** f 31/10 95 i Nustrup. Forældre: Provst Nis Simon G og Theodora, f Evers. Dim Haderslev 14, c Kiel 21, g 15/3 23 Margarete Münchmeier, f 3/6 02 Glasgow. Forældre: Pastor Reinhard M og Auguste Charlotte, f Stelting. 23-25 frmghpr Tinglev, 26-29 sp Karlum (Sydsl), 29-33 frmghpr Åbenrå, 33-46 provst Leck (Sydsl), tillige provst f Nordschl Gem, 46-62 sp Nieblum/Föhr.

Svoger til sp Karl Weiland (Emmerlev, Nustrup, Deezbüll), sp Christen Bachmann (Hygum, Nybøl, Bergstedt), sp Matthias Kragh (Hjerpsted, Hviding, Hohenaspe, Kvärn).

1926-31 **Peter Hansen Petersen,** f 21/3 00 i Leck. Forældre: Dyrlæge Nicolai P og Caroline, f Andresen. Dim Schleswig 19, c Kiel 23, g 14/5 25 Annemarie Jebsen, f 21/10 Kiel. Forældre: Studienrat Rudolf Jebsen og Annemarie, f Wohlenberg. 25 hjpr Schinkel, Gettorf sogn, 26 frmghpr Tinglev, 31 forst Folkehøjskole Berghof, 34 sp Bergstedt, 38 sp Volksdorf, 45 provst Stormarn, 53 Kons. Rat. Udg: Die Kirche und ihre Konfirmanden, og: Handbuch für Kirchenälteste.

1931-45 **Ernst Nissen,** f 28/8 99 i Grossenwiehe. Forældre: Degn Eduard N og Petra, f Petersen. Dim Flensburg 18, c Kiel 23, g 28/5 26 Ruth Hurtzig, f 27/2 05 Kiel. Forældre Stadtgartendirektor Ferdinand H og Emma, f Fassmann. 25 sp Gleschendorf, 31 frmghpr Tinglev, 45 interneret i Fårhus, udvist, 47-66 sp Sieseby. Svoger til sp Gustav Haacke, Kiel.

Løgumkloster

1923-34 **Harald Julius Otto Boyens,** f 1/10 91 i Humptrup. Forældre: Pastor Friedrich B og Fanny, f Alberts. Dim Rendsburg 13, krigsdeltager i 6 år, c Kiel 20, g 11/9 23 Anna Julie Emilie Weinreich, f 17/1 01. Forældre: Prof, dr Amandus W, dir Pred Seminar Preetz, og Ida, f Hansen. Hjpr Niebüll 23, frmghpr Løgumkloster 34, sp Neumünster 44 (zur bes Verwendung Hamburg), 47 sp Alsterdorf-Ohlsdorf, d 3/10 61.

Sønner: dr theol Armin B, Hofheim/Taunus, og sp Erich B, Düsseldorf Matthäi kirke.

1934-45 **Hans Nissen Raun,** f 26/7 05 i Haderslev. Forældre: Peter Hansen R, farmer i Amerika, senere rentier i Haderslev, og Anna, f Frilund. Dim Haderslev 24, c Kiel 29, g 28/10 26 Marianne Schütze, f 7/11 02. Forældre: Zeitungsverleger

Wilhelm S og Anna Georgine, f Espensen. 30 vikar, 32 sp Mecklenburg, 34 frmghpr Løgumkloster, 45-47 interneret Fårhus, 47 sp Pinneberg, 49 sp Harrislee, 54 frmghpr Sdr. Vilstrup, d 4/8 62.

Sdr Vilstrup m præstebolig i Haderslev, siden 1931 også virksomhed i Haderslev by.

1925-34 **Gottfried Horstmann,** f 29/9 81 Rømø. Forældre: Pastor Hermann Friedrich H og Gunder Christine, f Gottfriedsen. Dim Haderslev 01, c Kiel 05, g 4/2 09 Erna Olga Lorentzen, f 6/7 83 Haderslev. Forældre: Pastor Hans-Peter L og Ernestine Fernande, f Petersen. Hustruen d 6/7 49. 08 sp Skrave, 13 Brøns, 18 Skærbæk, 20 Marne, 25 frmghpr Sdr Vilstrup-Haderslev, 34 Studiendirektor præstesem Preetz, 41 frmghpr Gråsten, 45 interneret Fårhus, udvist, 47 sp Eckernförde, 52 afsked, d 9/11 72.

Udg: Erinnerungen aus verlorenem Land, Zwei Jahre meines Lebens, tidsskr Lutherische Volkskirche.

Søn: Pastor Hans H, savnet i Rusland, svoger til provst Johannes Lorentzen, Kiel, d 49.

1935-46 **Hans Heinrich Friedrich Rohlfs,** f 2/10 00 Leck. Forældre: Førstelærer Wilhelm Friedrich Gustav R og Anna Christine Rosa, f Holm. Dim 18 Meldorf, c Kiel 25, g 26/7 26 Wilhelmine Dorothea Rottgardt, f 24/6 99 Segeberg. Forældre: Skoleråd August Hermann R og Margarethe Johanna Dorothea, f Lass. 25 insp præstesem Preetz, 26 sp Humptrup, 30 Brunsbüttelkoog, 35 frmghpr Had, 46 interneret og udvist, 46 sp Glückstadt, 68 afsked.

Gråsten

1927-40 **Werner Wassner,** f 23/4 00 Nordborg. Forældre: Pastor Wilhelm W og Elisabeth, f Schröder. Dim 19 Magdeburg, c 23 Kiel, g 6/1 26 Sophie, f Schlünzen, f 15/12 98 Kiel. Forældre: Embedsm Heinrich S og Ernestine, f Abel. 25 hjpr Neumünster, 26 sp St Margarethen, 27 frmghpr Gråsten, 40 sp Neustadt. 46 provst sst, 67 afsked, d 27/8 76.

1940-45 **Gottfried Horstmann,** se Sdr Vilstrup.

Åbenrå (centrum for omliggende distrikt uden virksomhed i selve Åå)

1929-33 **Fritz Hermann Gottfriedsen,** se Tinglev.

1933-45 **Walther Jahn,** f 24/12 00 Ratzebuhr/Pommern. Forældre: Pastor Karl J og Martha, f Poetter. Dim 18 Greifswald, soldat til krigens slutn. 21 frivillig i Grenzschutz Oberschlesien, c 23 Stettin, ugift. 2 år skoletjeneste Rhinland/Godesberg, 28 hjpr Greifswald, 29 Stralsund, 30 kateket St Petri, Kbhvn og sømandspr sst, 33 frmghpr Åbenrå, 41 indkaldt t krigstj, faldt som løjtnant i Zimmern/Donau 26/4 45.

Ravsted

1941-43 **Andreas Georg Schau,** f 14/6 11 Tønder. Forældre: Købm Georg Nicolaus S og Adele, f Hansen. Dim 30 Niebüll, c 34 Kiel, g 8/11 36 Ilse Henriette Louise, f Bachmann, f 22/5 11 Nybøl. Forældre: Teglværks- og gdr Heinrich Friedrich B og Marie, f Hamkens. 36 hjpr Keitum, 36 sp Lindholm, 41 frmghpr Ravsted, 43 tysk sp Højer, 45 afsked og interneret Fårhus, 47 maskinarb, 51 frmghpr Højer, 69 senior f det tyske præstekonv, 75 afsked. Svigersøn: Frmghpr Klaus Thomsen, Gråsten.

1943-45 **Stephan Martin Philipp Wienberg,** f 15/12 04 Sønderballe, Genner s. Forældre: Lærer Christian W og Nicoline, f Holm. Dim 24 Haderslev, c 30 Erlangen, g 20/7 34 Gerda Frieda Else, f Grubbert, f 1912 Hamburg. Forældre: Lærer og organist Wilhelm G og Elisabeth, f Reimers. Sp Roggendorf (Mecklenburg), 43 frmghpr Ravsted, 45 interneret, 47 udvist, 47 sp Garstedt, 49 St Andreas (Hamburg), 52 St Stephanus sst, 60 St Immanuel sst, 68 afsked.

Broager

1935-37 **Hermann Emil Schmidt,** f 29/6 06 Magdeburg. Forældre: Embedsm Hermann S og Elsbeth, f Müller. Dim 25 Bernburg, c 32 Kiel, g 30/10 44 Berta, f Hanker, f 17/2 12, Geestemünde. Forældre: Lektor Friedrich H og Agnes, f Maseberg. 34 hjpr frmgh Nordborg, 35 frmghpr Broager, 37 tysk udlandspr Buenos Aires, 53 frmghpr Gråsten, 57 tysk udlandspr Montevideo, 66 tysk sp Sønderborg, 72 afsked.

Udg: Geschichte d deutsch ev Gemeinde Buenos Aires, 1944, Deutsche ev La Plata Synode 1899-1949, 1949, Führer f Auswanderer nach Argentinien, 1950.

1937-45 **Meno Heinrich Riese,** f 22/9 01 Berumerfehn (Ostfriesl). Forældre: Pastor Godlib Raginhard Friedrich Lindger R og Angelika Maria Wilhelmine, f Frerichs. R's forfædre i lige linie havde været præster siden 1750, på mødrene side siden 1824. Dim 21 Kiel, stud theol & jur, c 32 Wien, g 5/9 31 Hertha Anna Olga, f Rank, f 12/9 05 Eisleben. Forældre: Docent, dr phil Hans Joachim R og Johanna Elisabeth, f Jahn. Vikar i Østrig, 35 sp Bargum, 37 frmghpr Broager, 42 indkaldt t krigstj, 47 indrejse nægtet, 47 sp Aventoft, d 12/11 50.

Som følge af dets folkelige samhørighedsfølelse med Tyskland stillede besættelsestiden mindretallet over for en uløselig konflikt, som ikke skal belyses nærmere her. En del blev efter krigen straffet efter love med tilbagevirkende kraft.

To af Nordschleswigsche Gemeindes præster blev som tyske statsborgere indkaldt til krigstjeneste. Den ene, Walther Jahn, fra 1933 præst i Åbenrå, faldt 24/4 1945. Den anden, Meno Riese, fra 1937 præst i Broager, fik ikke indrejsetilladelse efter krigen. De øvrige fem blev arresteret og senere udvist med deres familier. Under retsopgøret blev 6 præstegårde, 2 biler og en driftskapital på 30.000 kr. konfiskeret. Præstegårdene i Tinglev, Løgum-

kloster og Gråsten, 2 biler og 12.000 kr. overførtes dog atter til Nordschleswigsche Gemeinde.

Værre end den materielle nød var den åndelige. Hvor der tidligere havde arbejdet 14 tyske præster - også Brødremenighedens tyske præst i Christiansfeld var blevet arresteret og udvist -var der nu kun de fire tyske præster i købstæderne tilbage. Indtil 1947 var pastor Bruhn endnu i Burkal, til gengæld blev pastor Rühmann i Tønder først interneret et par uger og derefter suspenderet i 14 måneder. Der var herefter kun fire præster til betjening af hele Nordslesvig. De blev assisteret af to emeriti, pastor Jacobsen (forhen Ubjerg) og pastor Popp (forhen Hygum), der hjalp, hvor de kunne, med gudstjenester og kirkelige handlinger.

Nødens omfang vil forstås, når man erindrer tilstanden i menigheden: 3500 medlemmer af mindretallet var blevet arresteret, deraf 2958 straffet, 753 var faldet eller meldt savnet under krigen. Når et medlem af frimenigheden bad en sognepræst om en kirkelig handling, blev det i mange tilfælde krævet, at familien først skulle melde sig tilbage til Folkekirken. Dette skete især ved dødsfald, idet dåb og kirkelige velsignelser kunne udskydes. At de prøveløsladte fra Fårhuslejren blev stillet under sognepræstens tilsyn, hvilket under normale forhold muligt kunne være en god ordning, var meget uheldigt og ikke egnet til at skabe et tillidsforhold.

Men hvordan skulle Nordschleswigsche Gemeinde under sådanne katastrofale forhold kunne genoptage sit arbejde? Provst Schülein i Løgumkloster skrev så sent som 1950 i Ribe Stifts Årbog: »Hvordan spørgsmålet så end løses, så vil det sikkert vise sig, at en grobund for tysk kirkeliv er der ikke«. Han fik ikke ret, men det var vel naturligt, at der måtte gå et par år, inden man kunne begynde på ny.

Fra mange sider blev der gjort en indsats for at komme i gang. Frimenighedens bestyrelse under ledelse af dr. med. Reuter, Gråsten, søn af tidligere provst Reuter, Broager, forsøgte at holde sammen på menigheden, der hverken var opløst eller forbudt. Den savnede blot både præster og penge, og desuden stod den uden forbindelse med Landskirken i Slesvig-Holsten, der selv var stedt i nød. Biskop Wester, Slesvig, var dog den første officielle personlighed, der 1947 fik indrejsetilladelse. Kirchliches Aussenamt i Frankfurt, hvis leder dengang var Martin Niemöller, forsøgte at opnå noget ved direkte forhandling med kirkeministeriet. På slottet Altenhof ved Eckernförde fandt den første forhandling sted mellem de to kirker under ledelse af den britiske guvernør. På økumenisk foranledning (provst Høgsbro) holdtes dernæst et dansk-tysk kirkemøde 1.-5. november 1948 på Snoghøj med 15 deltagere fra hver side. Begge mindretal havde på kirkeligt område nytte af, at der også på den anden side af grænsen var problemer, der trængte til løsning. Biskop Noack gav nu sit samtykke til, at Nordschleswigsche Gemeinde kunne begynde sit arbejde igen med to præster.

Den første blev Hans Egon Petersen, nu tysk sognepræst i Sønderborg (se series pastorum). Allerede i 1947 havde han - uden at være ordineret - begyndt at holde »Gemeindeabende« i private hjem. 17/10 1948 blev han af biskop Wester ordineret i Kirkekroen i Tinglev. Pastor Petersen kunne afholde gudstjenester og foretage kirkelige handlinger, men kunne ikke få en kirke overladt, da han dengang endnu var fradømt almen tillid. En barnedåb, som han anmeldte for sognepræsten i Tinglev, har denne indført i kirkebogen med bemærkningen »døbt af en lægmand«.

Den anden præst blev Friedrich Jessen, født i Uge sogn, 1927-35 sognepræst i Oeversee (Oversø, Sydslesvig). Biskop Noack havde i sin tid som dansk præst i Flensburg benyttet kirken i Oeversee, så der bestod et tillidsforhold. Indtil 1950 var Jessen sognepræst og garnisonspræst i Ratzeburg. Han blev det tyske præstekonvents senior til 1969.

Den 3. præst blev Andreas Schau, til 1945 tysk sognepræst i Højer. Ved kapitulationen blev han afskediget, og embedet ophævet. Efter at have siddet to år i Fårhus arbejdede han som maskinarbejder, til Nordschleswigsche Gemeinde 1951 valgte ham som præst for en nydannet frimenighed i Højer. 1970-75 var han senior.

Nu har Nordschleswigsche Gemeinde 7 præster og 7 præsteboliger, nemlig i *Burkal* (bolig i Bylderup-Bov), *Felsted, Gråsten, Højer, Løgumkloster, Tinglev* og *Vilstrup*. Frimenigheden i Haderslev by blev ophævet i 1955, men Menighedens medlemstal er dog nu i alt større end før 1945, idet betjeningen i Burkal og Højer ikke mere finder sted fra Folkekirkens side. Ubjerg er det eneste landsogn, hvor det tyske mindretal endnu betjenes af Folkekirken ved den tyske sognepræst i Tønder.

Nordschleswigsche Gemeinde holder nu gudstjenester og Gemeindeabende i 33 sogne, i hvert sogn gennemsnitlig en gudstjeneste pr. måned (i Højer 2). Gemeindeabende holdes især om Vinteren i skoler, krostuer eller private hjem. Præsterne rejser meget og skulle kunne det noget mere, da husbesøg er det centrale i et diasporaarbejde. I 1970 blev der døbt og konfirmeret hhv. 73 og 107 børn, 25 par blev viet, og der fandt 81 begravelser sted. I 1970 har også frimenighedspræster fået bemyndigelse til at foretage vielser; indtil da kunne de kun give kirkelige velsignelser, en ofte beklaget mangel.

De kirkelige handlingers tal er beskedent af mange grunde, men kirkeligheden er relativt meget større end i et almindeligt sogn inden for Lands- eller Folkekirke. Folk, som ikke er kirkeligt interesserede, pynter ikke ligefrem på statistikken, og den slags folk melder sig ikke ind i Nordschleswigsche Gemeinde. Der holdes årligt inden for Frimenigheden i alt ca. 350 gudstjenester, som gennemsnitlig besøges af 40-50. Til årsfesten på Kristi Himmelfartsdag, som alle tyske menigheder i by og på land er fælles om, samles 4-500 mennesker. Om sommeren finder også en del af de mange tyske feriegæster vej til de tyske gudstjenester. Alle menigheder i

landsdelen er også fælles om kirkebladet Kirche der Heimat, der udgives i Schl.-Holst. og uddeles i 3-4000 eksemplarer i Nordslesvig. Noget nyt, som er blevet vel modtaget, er guldkonfirmationen, som man begyndte med i Tyskland efter første verdenskrig. Festen fejres i de fleste sogne sammen med de danske menigheder, men også sognepræster, i hvis sogne der ikke findes et tysk kirkeligt arbejde, har optaget denne skik.

På Rømø har de tyske menigheder en ungdomslejr, hvor der hver sommer samles ca. 250 børn i ferielejr, til konfirmandstævner, m.v. Lejren, der også benyttes af andre kirkelige grupper, er bygget på et areal, der er købt af Breklummissionens venner i Nordslesvig. Denne mission støttes af alle tyske menigheder.

I 1973 kunne Nordschleswigsche Gemeinde fejre sit 50-års jubilæum. I et festskrift, Kirche im Grenzland, skrevet af undertegnede tages der til slut stilling til spørgsmålet, hvorvidt Frimenigheden med god samvittighed kan opsplitte sognemenighederne i to. Svaret lyder: Nok er der noget beklageligt ved forholdet, men todelingen kunne have været undgået, hvis man havde givet mindretallet tilstrækkelige muligheder inden for Folkekirken, men man skal dog betænke, at der på denne måde kommer flere mennesker under Guds ord, end hvis vi ikke havde været der.

Nordschleswigsche Gemeinde får folk i tale, som sognepræsterne ikke når ud til. En af dem sagde til mig: »Hvis De, pastor Jessen, kan få tyskerne i mit sogn til at gå i kirke, skal De fra min side få al den støtte dertil, som jeg kan give Dem, for til mig kommer de ikke«. - De kommer heller ikke alle til de tyske gudstjenester. Frimenighederne er ikke ideelle menigheder, men de er dog taknemmelige menigheder, i hvilke en præst kan have glæde ved arbejdet og en god samvittighed, da han ikke tager noget fra nogen, men snarere føjer nogle til, som man ellers ikke ville nå. Juridisk er Nordschleswigsche Gemeinde en sammenslutning af frimenigheder, men den forstår ikke sig selv som sådan, men snarere som den tyske del af den folkekirkelige menighed, en betegnelse, som man også forlængst har valgt i købstæderne.

Series pastorum efter 1948

Burkal

1956-60 **Hans Egon Nicolai Petersen,** f 17/9 21 Tinglev. Forældre: Skatteinsp Nis P og Gertrud, f Rost. Dim 40 Tønder, c 44 Halle, g 24/3 44 Jette, f List, f 24/5 16, Rømø. Forældre: Gdr Edwin L og Caroline, f Nielsen. Tysk soldat, fransk fangenskab, straffet m 1 års fængsel. 48 frmghpr Løgumkloster, 56 Burkal, 60 sp Leck (Sydsl) og provst f Sydtønder provsti, 73 tysk sp Sønderborg.

1961 **Johannes Kühl,** f 9/5 11 Bjolderup s. Forældre: Gdr Johannes Friedrich K og Anna Margarethe, f Nissen. Dim 31 Flensburg, c 35 Kiel, g 22/10 37 Käthe Johanna, f Andersen, f 19/1 14, Sørup. Forældre: Postmester Johannes A og Anna Dorothea, f Matthiesen. 36 hjpr Blankenese, 37 sp Iserbrook, 39 Burg/Ditmarsken, 53 Altona Friedensgemeinde, 61 frmghpr Burkal.

Søn: Helmut K, pr Sulingen (Niedersachsen), svoger t teol prof emer Wilhelm Andersen, Neuendettelsau, Bayern.

Felsted

1963-73 **Hermann Augustin,** dr theol, f 22/11 32 Bylderup s. Forældre: Lektor Cornelius A og Else, f Böhrnsen. Dim 53 Rendsburg, c 60 Kiel, g 5/10 62 Renate, f Steffen, f 18/1 40, Hamburg. Forældre: Provst, dr Gregor S og Irmgard, f Baumann. 62 hjpr Nortorf (Holsten), 63 frmghpr Felsted, 73 sp Blankenese.

1973-76 **Rudolf Günter Hinz,** f 17/12 41, Büdelsdorf. Forældre: Snedkerm Rudolf H og Ursula, f Clausen. Dim 61 Rendsburg, c 67 Kiel, g 6/8 64 Sabine, f Wegner, f 3/10 41. Forældre: Ingeniør Erich W og Charlotte, f Richter. 69 hjpr Kiel-Wik, 69 referent i Landeskirchenamt Kiel, 71 Studienleiter (tutor) Missionsakademie i Hamburg, 73 frmghpr Felsted, 76 Schulleiter Fachschule f Soz Päd ved Landesverein f Innere Mission i Rickling.

1976 **Friedrich Hauschildt,** f 1/1 50 Einfeld. Forældre: Provst, dr theol Karl H og Ingeborg, f Hornberger. Dim 68 Kiel, c 72 Kiel, g 17/7 76 Liselotte, f Koukal, f 8/3 53 Østrig. Forældre: Ingeniør Karl K og Maria.

Gråsten

1953-57 **Hermann Emil Schmidt,** se Broager til 1945.

1958 **Klaus Friedrich Thomsen,** f 14/5 31 Altona-Sülldorf. Forældre. Pastor, rektor v Diakonisseanst i Flensburg Adolf T og Catharina, f Clausen. Dim 51 Flensburg, c 55 Kiel, g 9/7 61 Kristel, f Schau, f 22/12 37 Lindholm. Forældre: Pastor Andreas S (se Ravsted) og Ilse, f Bachmann. 55/56 vikar Kbhvn St Petri, 56/57 vikar Uppsala, 58 frmghpr Gråsten, 75 senior.

Højer

1951-75 **Andreas Schau,** se Ravsted til 1945.

1975 **Georg Ullisch,** f 1/2 38 Lagarden/Østpreussen. Forældre: Præst og læge Otto U og Hedwig, f Skowronnek. Dim 60 Rendsburg, c 65 Kiel, g 30/4 71 Annekatrin, f Pahl, f 28/8 47 Breiholz. Forældre: Kapt Adolf P og Elisabeth, f Bock. 66 hjpr og 67 sp Krusendorf, 75 frmghpr Højer.

Løgumkloster

1948-56 **Hans Egon Nicolai Petersen,** se Burkal.

1956-57 **Lorenz Petersen,** f 13/2 29 Bannersdorf/Femern. Forældre: Pastor Arthur P og Martha, f Meyer. Dim 49 Husum, c 53 Kiel, g 27/4 57 Maria, f Hoffmann, f 22/5 35 Kiel. Forældre: Prof, arkivdirektør, dr. Ernst H og Irma, f Jähnig. 56 hjpr Løgumkloster, 57 sp Kvärn/Angel.

1957-59 **Peter Paul Bollmann,** f 22/4 29 Hamburg, g dr med Gretel Adelheid. 57 hjpr Løgumkloster, 59 sp Pinneberg, fra 64 ikke mere i kirkens tjeneste.

1959-67 **Owe Mattsen Schmidt,** f 17/3 30 Neumünster. Forældre: Pastor Carl S og Helene, f Klinker. Dim 50 Flensburg, c 56 Kiel, ugift. 56/57 vikar Kbhvn St Petri, 59 frmghpr Løgumkoster, 67 sp Lohbrügge.

1968 **Gerhard Schmidt,** f 11/11 36 Lübeck. Forældre: Landesinspektor Wilhelm S og Anna, f Meinke. Dim 58 Kiel, c 65 Kiel, g 25/9 65 realskolelærerinde Elisabeth, f Bregas, f 30/12 40 Bad Segeberg. Forældre: Tandlæge, dr Hans Jürgen B og rektor, dr Lotte Mau. 67 hjpr Kiel-Friedrichsort, 68 frmghpr Løgumkloster.

Tinglev

1950-69 **Jes Friedrich Jessen,** f 5/11 01 Lovtrup, Uge s. Forældre: Gdr Matthias J og Metta Helene, f Asmussen. Dim 20 Flensburg, c 24 Kiel, g 6/9 27 Berta Christine Maria, f Thomsen, f 14/1 05, Rendsburg. Forældre: Rektor Georg T og Bertha, f Nissen. 26 hjpr Neumünster, 27 sp Oeversee, 35 sp og garnisonspr Ratzeburg, 50 frmghpr Tinglev, 69 afsked, til 69 senior f det tyske præstekonvent. Svoger t pastor Adolf Thomsen, Flensburg.

Udg: Kalendergeschichten 67, Kirche im Grenzland 73, Lautrup, kleine Geschichte eines kleinen Dorfes, 75, Breklumer Kirchen und Volkskalender 68-76.

1970 **Rainer Schulze,** f 8/2 43 Neustadt/Holstein. Forældre: Verw. Ang. Fritz S og Gerda, f Nissen. Dim 62 Flensburg, c 68 Kiel, g 21/3 73 Renate, f Schnoor, f 2/3 49 Kiel. Forældre: Rektor Hans Christian S og Margret, f Brammer. 70 frmghpr Tinglev.

Vilstrup

1954-62 **Hans Nissen Raun,** se Løgumkloster til 1945.

1964 **Peter Christian Kjer,** f 28/6 05 Kegnæs. Forældre: Lærer Hans Rostgaard, faldet i 1. Verdenskrig, og Cecilie Thomsen. Dim 32 Altona, c 36 Kiel, g 12/8 38 Liselotte, f Ecke, f 22/4 10 Kiel. Forældre: Tjenestemandsasp Arthur E og Emma, f Bold. 38 hjpr Neumünster-Tungendorf, 43 sp Neuenkirchen/Ditmarsken, 52 sp Grosssolt, 64 frmghpr Vilstrup, d 11/7 64.

1965-74 **Hans Jürgen Russack,** f 15/11 09 Berlin-Neukölln. Forældre: Magistratsembedsm Julius R og Frieda, f Schildhauer. Dim 31 Nowawes, c 40 Berlin, g 2/9 39 sygepl Martha-Maria, f Störmer, f 19/10 99, Gauleden/Østpreussen. Forældre: Gdr August S og Anna, f Kunter. 40-44 krigstj Balkan og Rusland. 44 sp Rheinfeld/Danzig, 45 flugt t Danmark, 45-48 præstetj i flygtningelejr Ålborg, 48 medarb v Liebenzeller Mission, 49 kst pr Bad Ditzenbach, 54 sp Pappelau/Ulm, 59 Wart/Schwarzwald, 65 frmghpr Vilstrup, 74 afsked.

1974 **Günther Irgens,** f 12/9 37 Hamburg. Forældre: Bankmand Sothus I og Bertha, f Gutbrod. Dim 58 Hamburg, c 64 Kiel, g 15/5 64 adj Ingrid, f Hetzel, f 23/2 37 Neuschowe, Jugoslavien. Forældre: Lærer Peter H og Magda, f Halwax. 66 hjpr Kiel, 67 sp Kiel-Michael, 74 frmghpr Vilstrup.

Nordschleswigsche Gemeinde har en bestyrelse på 16 mand bestående af de 7 præster og en kirkeældste fra hvert præstedistrikt. Desuden formand og forretningsfører. Repræsentantskabet tæller ca. 70 personer. Følgende har hidtil været formænd:

1923-35 Købmand **Jacob Nissen,** Tinglev, f 30/4 78 på gården Skælbæk, Tinglev s, krigsblind fra 1. Verdenskrig, d 31/10 36.

1935-38 gdr og regnskabsfører f sparekassen i Tinglev **Hans Boysen Jepsen,** f 2/12 81 d 23/4 65.

1938-50 læge i Gråsten, dr med **Waldemar Reuter,** f 12/5 73 Broager, d 29/1 50.

1950-52 gdr Nerballegård/Østerterp **Jürgen Schmidt,** f 11/2 83 Stollig, d 2/2 57.

1952-61 gdr i Bov/Burkal s **Christian C. Petersen,** f 16/9 89.

1961-67 gdr i Sønderhav/Holbøl s **Peter Jørgensen,** f 1/10 95 Sønderhav.

1967 gdr i Uge **Peter Jepsen,** f 4/9 00 Uge.

1967/68 stedfortrædende pastor **Friedrich Jessen,** se series past.

1968 fhv rektor og biblioteksdir i Åbenrå **Peter Callesen,** f 9/10 00 Tønder.

Nordschleswigsche Gemeindes kontor befinder sig i Tinglev, Hovedgade 20. Forretningsfører var indtil 1965 Hans Boysen Jepsen, s. ovenfor, og siden Hans Poulsen, gårdejer i Egebæk, Tinglev sogn.

Litt: En dansk Præste- og Sognehistorie, Sdrj., 1 hefte, indledning ved Jens Holdt og Poul Schülein, og 6. hefte under Tinglev, ved sognepræst N. Chr. Andersen. »Kirche im Grenzland«, eine Festschrift z. 50. Jahrfeier d. Nordschl. Gemeinde 1973, skrevet af Friedrich Jessen, senior f. d. tyske præstekonvent i Nordslesvig.

I redaktionen medvirker cand. jur. & oecon. John W. Oldam, lektor Henry Petersen og sognepræst Urban Schrøder, Varnæs.

Redaktionens adresse: Haderslev stifts historie, Institut for kirkehistorie, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Henvendelser vedrørende levering og betaling: Fru Ulla Lykke Rasmussen, Kornagervej 49, 2800 Lyngby.

Subskriptionspris: 50 kr. (egl. 42., resten moms og levering). Uden subskription: 65 kr.

Prisen er trods prisstigninger fastholdt uændret siden det sidst leverede hefte. Den dækker kun trykningsomkostninger.